

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Doktora Tezi

DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN DİNÎ BİLGİ VE DAVRANIŞ ARASINDAKİ İLİŞKİ

Ali İLHAN
18937301

Danışman
Prof. Dr. Davud IŞIKDOĞAN

Diyarbakır 2024

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Doktora Tezi

**DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN DİNÎ BİLGİ VE DAVRANIŞ
ARASINDAKİ İLİŞKİ**

Ali İLHAN
18937301

Danışman
Prof. Dr. Davud IŞIKDOĞAN

Diyarbakır 2024

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Din Eğitimi Açısından Dinî Bilgi ve Davranış Arasındaki İlişki” adlı doktora tezinin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, seminer çalışmamın kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

...../...../2024

Ali İLHAN

ÖN SÖZ

Genelde eğitim bilimleri özelde de din eğitimi bilimi insana istendik yönde ahlakî tutum ve davranışlar kazandırmak istemektedir. Bu çerçevede davranışların arka planları iyi bilinirse öğrenilmeleri daha kolay olacaktır. Davranış, özünde *uyarıcıdan* ve ona *gösterilen* tepkiden meydana gelmektedir. Uyarıcı, bilgi; tepki ise davranış olarak değerlendirilmektedir. Üçüncü bir faktör ise gelen uyarıcı veya bilgiyi özümseyen organizmadır.

Biz bu tez çalışmasında, bir uyarıcı olarak bilgiyi, süreç olarak öğrenme olgusunu ve sonuç olarak çıkan ürünü yani davranışı ayrı ayrı incelemeye, davranışı meydana getiren bu üç faktörü bileşenleri ile birlikte etki alanlarını belirlemeye ve bunlar arasındaki ilişkiyi betimlemeye gayret ettik.

Davranışın oluşum süreci ile bilgi arasındaki ilişki bilinir ve insan unsuru da tanımlanırsa, din eğitimi çalışmalarından daha iyi verim elde edilebilir. Aksi halde büyük emekler harcanarak yapılan eğitim faaliyeti başarılı olamayacaktır. Davranışların merkezinde yer alan insan bir makine değil, binlerce faktörün etkisi altında şekillenen canlı bir varlıktır.

Çalışmamızda eğitim bilimlerinden, psikoloji ve kelam gibi ilim dallarından yararlanarak konunun teorik temellerini ortaya koymaya çalıştık. Bu teorik temellendirmeden de kalıcı ve müspet davranışın meydana gelmesi için asgari düzeyde bulunması gereken faktörlere ulaşmaya gayret ettik.

Tezimiz giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tez ile ilgili temel çerçeve çizildi. Birinci bölümde bilgi, öğrenme ve davranış kavramaları incelendi. İkinci bölümde dinî bilgi ve iman kavramı arasındaki ilişki tartışıldı. Üçüncü bölümde ise dışarıdan gözlemlenen davranış süreçlerinin bilgi ile ilişkisi incelendi. Sonuç kısmında ise konu ile ilgili ortaya çıkan verilen yazıldı.

Tezimizin planlama aşamasından yazılış aşamasına kadar özverili bir şekilde rehberlik yapan, maddi ve manevi her türlü yardımlarını ve desteklerini esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Davud IŞIKDOĞAN'a teşekkür ederim.

Ayrıca tez izleme komitesinde bulunan Prof. Dr. Hayreddin KIZIL'a, Doç. Dr. Abdulkadir ÖNER'e, tez hakkında son değerlendirmeleri ile katkıda bulunan Dr. Öğr. Üyesi Sabahattin Bala'ya, Dr. Öğr. Üyesi M. Fatih KAYAN'a akademik desteğinden dolayı Öğr. Gör. Mevlüt UZUT'a tezi okuyup değerlendirmelerde bulunan Faruk ÇETİNKAPLAN'a Tuba ÖKENEK'e Uğur ARSLAN'a, teşekkür ediyorum.

Ali İLHAN

Diyarbakır 2024

ÖZET

Bilgi, süje ile obje arasındaki ilişkiden meydana gelen bir ürün olarak tanımlansa da farklı alanlardaki etkinliğinden dolayı farklı disiplinler içerisinde farklı boyutları ile ele alınmıştır. Pozitif bilimlerde bilimsel bilgi, felsefede felsefi bilgi, gündelik hayat içerisinde yer alan gündelik bilgi gibi türler arasında dinî bilgi farklı bir etki alanına sahip özel bir bilgi türü olarak kabul edilmiştir. Gerek kaynağı gerekse yaptırım gücü ile diğer bilgi türlerinden ayrılmaktadır. Kendisine ait farklı özellikleri taşıması, dinî davranış meydana getirme olasılığını artırmakla beraber bu işleyişin çok basit olmadığı aksine birçok şarta bağlı olduğu da ifade edilebilir.

Davranışlar; uyarıcı, tepki ve organizmanın iç yaşantılarından oluşan üçlü bir süreç sonunda meydana gelirler. Her davranış aynı zamanda bir öğrenmedir. Öğrenmeler dışarıdan gözlenebilen ve gözlenemeyen öğrenmeler şeklinde ikiye ayrılır. Bazı öğrenmeler ölçülebilen davranışlar olarak dışarıya yansırken, bazı öğrenmeler bilişsel ve duyuşsal (duygusal) alanda doğrudan ölçülemeyen davranışlar meydana getirirler. Dinî bilgi bir boyutu ile amele diğer bir boyutu ile inanca taalluk etmektedir. İnanca taalluk eden boyutunun davranış üzerinde katmanlı bir etkiye sahip olduğu ifade edilebilir. Bu ikinci boyutun doğrudan gözlemlenememesi yaptığı etkinin çerçevesini çizmeyi güçleştirmektedir.

Davranışın oluşum sürecinde, uyarıcının yani bilginin yaptığı etki tanımlanabilir bir etki iken, insanın iç yaşantılarının sebep olduğu etki daha karmaşık bir özellik taşımaktadır. Organizmanın iç yaşantıları aracılığı ile güdülenmesi ve güçlü bir inanca sahip olması, onun vereceği tepkiyi yani davranışı büyük oranda şekillendirmektedir. Aynı şekilde gelen bilginin niteliği ile organizmanın sahip olduğu inancın paralel olması, davranışın üzerinde olumlu yönde etki yapmaktadır.

Kişi hangi inanca sahipse o inanca mutabık bilgileri öğrendiğinde o bilgiler hem bir anlam kazanır hem de davranışa yönelik motivasyonu artırmış olur. İçten gelen iman saiki ve buna bağlı olarak bilginin kutsal kabul edilmesi müminin davranış geliştirmesinde iki önemli faktör olmaktadır. Bu sebeple dinî bilgi dindar olmayan bir insan için bir anlam ifade etmezken, aynı şekilde seküler bilgi de dindar bir kişi için çoğu zaman bir anlam ifade etmeyebilir.

İnsan davranışlarının temelinde bir başka faktörde toplumsal olarak nesilden nesile tevarüs eden bir kısım ahlakî değerlerdir. Farkında olunmadan taşınan ahlakî değerler sonradan öğrenilecek davranışlar üzerinde olumlu ya da olumsuz bir etkiye sahip olabilirler. Dinî veya ahlakî bilgi, önceden öğrenilmiş davranış ile paralellik arz ediyorsa öğrenme hızlı ve etkin olacaktır. Aksi takdirde kutsal bir otorite dayanmış olsa bile dinî bilgi istenen davranışı meydana getiremeyecektir.

Dinî bilginin öğrenilmesi kişide her zaman bir davranış meydana getirmemektedir. Söz konusu dinî bilgi tebliğ muhtevalı bir öğretim sürecinin yanı sıra uzun aşamalı, bilişsel ve duyuşsal alanı da kapsayan etkin bir eğitim sürecine de konu olmalıdır.

Anahtar Sözcükler: Din Eğitimi, Dinî Bilgi, Davranış, Öğrenme, İman, Organizma, Bilgi, Uyarıcı.

ABSTRACT

Information has been discussed with different dimensions in different disciplines due to its effectiveness in various disciplines, although it is described as a product resulting from the relationship between the subject and the object. Among types such as scientific knowledge in positive sciences, philosophical knowledge in philosophy, and everyday knowledge in daily life, religious knowledge has been regarded as a unique type of knowledge with a different domain. It distinguishes itself from other types of knowledge both in terms of its source and sanctioning power. Despite having its distinct features increases the possibility of generating religious behavior, it can also be said that this process is not very simple, on the contrary, it depends on many conditions.

Behaviors occur as a result of a triple process consisting of stimulus, reaction, and the internal experiences of the organism. Every behavior is also a learning. The learning process is classified into two categories: learning that can be observed externally and learning that cannot be observed. While some learnings are reflected externally as measurable behaviors, some learnings create behaviors that cannot be directly measured in the cognitive and affective (emotional) areas. Religious knowledge pertains to action on one dimension and belief on another. It can be stated that the dimension related to belief has a layered effect on behavior. The fact that this second dimension is not directly observed makes it challenging to outline its impact.

In the process of behavior formation, while the effect of the stimulus, i.e., knowledge, can be defined as a definable effect, the effect caused by the individual's internal experiences is more complex. The organism's motivation through its inner experiences and strong beliefs largely shapes its response, that is, its behavior. Likewise, the parallelism between the quality of the incoming information and the belief held by the organism affects behavior positively.

When a person learns information that is consistent with their belief, those pieces of information not only gain meaning but also increase motivation toward behavior. The inner motivation of faith and the acceptance of knowledge as sacred are two crucial factors in the believer's development of behavior. While religious

knowledge does not mean anything to a non-religious person, secular knowledge often does not mean anything to a devout.

Another factor underlying human behavior is some moral values that are socially inherited from generation to generation. Moral values carried out without awareness may affect the behaviors to be learned later positively or negatively. If religious or moral knowledge parallels previously learned behavior, learning will be rapid and effective. Otherwise, even if it is based on divine authority, religious knowledge will not be able to bring about the desired behavior.

Teaching religious knowledge does not always lead to behavior in the organism. The said religious knowledge should be the subject of an educational process that includes not only a teaching process containing preaching content but also a gradual, cognitive, and affective domain.

Keywords: Religious Education, Religious Knowledge, Behavior, Learning, Faith, Organism, Knowledge, Stimulus.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT	V
İÇİNDEKİLER.....	VII
KISALTMALAR.....	X
GİRİŞ.....	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE PROBLEM	1
2. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	1
3. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ.....	3
4. ARAŞTIRMANIN KAPSAM VE SINIRLILIKLARI	5
5. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	6
6. İLGİLİ ÇALIŞMALAR	6
BİRİNCİ BÖLÜM.....	9
BİLGİ SÜRECİ VE İLİŞKİLİ KAVRAMLAR.....	9
1.1. BİLGİ VE TÜRLERİ.....	9
1.1. Bilgi	9
1.2. Bilimsel Bilgi	15
1.3. Gündelik Bilgi	18
1.4. Felsefi Bilgi	19
1.5. Politik ve İdeolojik Bilgi	21
1.6. Dinî Bilgi.....	26
1.2. ÖĞRENME VE DAVRANIŞ KURAMLARI.....	32
1.2.1. Öğrenme Kavramı	32
1.3. ÖĞRENME KURAMLARI	36
1.3.1. Davranışçı Kuramlar	36
1.3.2. Sosyal Öğrenme Kuramı (Sosyal Bilişsel Teori)	41

1.3.3. Bilişsel Öğrenme Kuramı	43
1.3.4. Yapılandırmacı Yaklaşım	45
1.3.5. Duyuşsal Öğrenme Kuramı (Emotional Learning)	49
1.4. DAVRANIŞ KAVRAMI	52
1.5. DAVRANIŞ KURAMLARI	55
1.5.1 Determinist Davranış Kuramları	55
1.5.1.1. Davranışçı Kuram	55
1.5.1.2. Psikoanalitik Kuram	55
1.5.1.3. Bilişselci Kuram	57
1.5.2. İradeci/ Hümeranist Davranış Kuramları	58
1.5.2.1. Gestalt Kuramı	58
1.5.2.2. Hümeranist Bir Yaklaşım Olarak Fenomenolojik Kuram.....	60
1.6. BİLGİ VE ÖĞRENME ARASINDAKİ İLİŞKİ	62
İKİNCİ BÖLÜM	68
BİLGİ İLE İMAN ARASINDAKİ İLİŞKİ	68
2.1. KALBİ BİR DAVRANIŞ OLARAK “İMAN”	68
2.2. SUJENİN İMAN ETMESİNDE ETKİLİ OLAN EĞİLİMLER	77
2.2.1. Şükran Duygusu	77
2.2.2. Adalet ve Hakka Tarafgirlik Duygusu	81
2.2.3. Merak Duygusu ve Anlama isteği	84
2.2.4. Ön Yargı ve İdeolojik Tavır	87
2.2.5. Gurur ve Kibir Duygusu	90
2.3. DAVRANIŞ SÜRECİNDE DİNİ BİLGİNİN ÖZELLİKLERİ	95
2.3.1. Dinî Bilginin Kutsal Bir Kaynaktan Gelmesi	96
2.3.2. Dinî Bilginin Ahlakî Özellikler Taşınması	99
2.3.3. İlmihal Bilgisi ve Davranışa Tesiri	103
2.3.4. Dinî Bilginin Hayatı Anlamlandırması	108
2.3.5. Dinî Bilgilerin bir Eğitici Tarafından Talim Edilmesi	111
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	119
DAVRANIŞ SÜREÇLERİ VE BİLGİ İLİŞKİSİ	119
3.1. GÖZLEMLENEN DAVRANIŞLAR VE DİNİ BİLGİ İLİŞKİSİ ..	119
3.1.1. Dinî Bilginin İman Temeli Üzerinden Davranışa Etkisi	123
3.1.2. Niyet ve Bilgi İlişkisi	126
3.1.3. İrade ve Bilgi İlişkisi	130
3.1.4. İhlas ve Bilgi İlişkisi	135
3.1.5. Hazır Bulunuşluk ve Tedricilik İlkesi İle Bilgi İlişkisi	140
3.1.6. Dinî Bilgi ve Benlik İlişkisi	147

3.2. İNSAN FITRATI VE ERDEMLİ DAVRANIŞLAR.....	154
3.2.1. Dinî Bilgi ve Cömertlik İlişkisi.....	156
3.2.2. Dinî Bilgi ve Cesaret İlişkisi	162
3.2.3. Dinî Bilgi ve Vefa İlişkisi	168
3.2.4. Dinî Bilgi ve Doğruluk İlişkisi.....	174
3.2.5. Dinî Bilgi ve Günah İlişkisi	183
 SONUÇ	190
 KAYNAKÇA	194

KISALTMALAR

<i>Akt.</i>	Aktaran
<i>bkz.</i>	Bakınız
<i>C.</i>	Cilt
<i>Cc</i>	Celle Celalühü
<i>çev.</i>	Çeviren
<i>DİB</i>	Diyanet İşleri Başkanlığı
<i>Fak.</i>	Fakülte
<i>Hz.</i>	Hazreti
<i>İsam.</i>	İslamî Araştırmalar Merkzi
<i>M.Ö.</i>	Milattan Önce
<i>M.Ü</i>	Marmara Üniversitesi
<i>No:</i>	Numara
<i>s.</i>	Sayfa
<i>S.</i>	Sayı
<i>SAV.</i>	Sallallahu Aleyhi ve's-Sellem
<i>TDV.</i>	Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi
<i>thk.</i>	Tahkik eden/Editör
<i>Ünv.</i>	Üniversite
<i>yy.</i>	Yüzyıl

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE PROBLEM

Eğitimin amacı, istendik davranış değişikliği meydana getirmektir. Din eğitimi söz konusu olunca da dinî ve ahlakî davranışlar, eğitimin hedefi haline gelmektedir. Bir süreç olarak dinî bilgilerin öğrenilmesi veya öğretilmesi bir davranış meydana getirme gayesine matuftur. Din öğretimi ve eğitimi inanılan dinin değerlerini benimsetmek, dinin öngördüğü ahlakî ve dinî davranış değişikliğinin oluşmasını hedeflemektedir. Her ne kadar dine ait toplumsal kültürün veya ahlak bilgisinin tanıtılmasını din eğitiminin hedefleri içerisinde gören yaklaşımlar olsa da sonuçta yapılan öğretimin bir davranış değişikliği üzerinden beklenti oluşturduğu rahatlıkla söylenebilir.

Dinî bilgilerin öğrenilmiş olmasının veya biliniyor olmasının insanın bireysel davranışlarında doğrudan bir davranış değişikliği yapıp yapmadığı konusunu bir problem olarak kabul etmekteyiz. İnsan neden bildiği bilgi ile amel etmemektedir? İnsanın öğrendiği bilgiyi davranışa dönüştürmesi hangi motivasyonlarla gerçekleşmektedir? Doğrudan gözlemlenemeyen kalbi ameller, aynı öğretim süreçlerine muhatap olan kişiler için neden aynı sonuçları doğurmamaktadır? Kalbi bir davranış olan iman veya doğrudan gözlenebilen ahlakî davranışlar hangi saikler altında ortaya çıkmaktadırlar. Bilgi bir değer transfer ettiğinde her zaman somut bir davranışı sonuç vermekte midir? Dinî bilginin hangi özelliği ya da hangi formu istenilen davranışı meydana getirmekte veya onu değiştirme kudretine sahiptir? Yukarıdaki sorular etrafında bilginin eğitimsel değeri üzerinde tartışmalar yapılarak davranışın oluşum aşamaları irdelenmiştir.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI

Öğretim marifeti ile iletilen bilgi, her insanda her zaman aynı sonucu, aynı davranışı doğurmamaktadır. İstenilen davranış bazen oluşmamakta veya oluşsa bile uzun süre devam etmeyebilmektedir. Dinî davranış veya ahlakî tutumların oluşması kuşkusuz din eğitiminin en başta gelen gayesidir. Muhtemelen burada davranışı şekillendiren çok sayıda faktör devreye girmektedir. Bu faktörlerin hepsine vakıf

değiliz. Burada insanın derin his dünyasının, nefis ve içgüdülerinin, tayin edilmesi zor olan bireysel hayatının büyük bir etkisi vardır. Dünyaya ve eşyaya bakış açısını etkileyen bilginin yine bu bilgilerin aktarıldığı yöntem ve teknikleri kapsayan eğitim süreçlerinin de elbette ki büyük bir etkisi olduğu kabul edilmektedir.

Bir insanın iman etmesini veya inancını değiştirmesini sağlayan bilgi başka bir insanda herhangi bir davranış meydana getirmeyebilmektedir. Teolojik alanda hidayet meselesi olarak görülecek bu durum din eğitimi biliminde eğitimin konusu olarak görülmektedir. İnsanın iman etmesi için yapılan tahşidat Kur'an-ı Kerim'in en önemli konu başlığı olarak ön plana çıkmaktadır. Bu vurgu elbette Kur'an-ı Kerim sistematigi içerisinde bir eğitim ve öğretim faaliyetidir. Tevhit akidesi ile ilgili öğretici mesajlara muhatap olan insanlardan iman edenler olduğu gibi iman etmeyenler de olmuştur. İman edenlerin niçin iman ettikleri, iman etmeyenlerin ise niçin iman etmedikleri veya iman edenlerin neden imanlarının gereğini yerine getirmedikleri üzerinde durulması gereken bir problemidir.

İslam dinine inanmış ve din eğitimi almış bir kişinin inandığı dinin vecibelerini yerine getirmesi ne kadar olağan ise tersi bir durum da bir o kadar olağan dışı ve tartışmaya değerdir. Örneğin bir kişinin kendisini mümin olarak kabul etmesi ve dinî ibadetlerinin yapılışı ile ilgili belli bir malumata veya ilmihal bilgilerine sahip olduğu halde dinî görevlerini yerine getirmemesi detaylı bir şekilde incelenmesi gereken bir durumdur. Din eğitimi almış bir Müslüman namaz kılmak veya oruç tutmak gibi bir kısım dinî vecibelerini yerine getirmiyorsa burada söz konusu müminin aldığı dinî eğitiminin ilmî açıdan sorgulanması gerekir. Çünkü yukarıda bahsi geçen ibadetler veya ahlakî davranışlar, asgari bir din eğitiminin hedefleri arasında bulunması gerekmektedir.

Dinin bireysel ve sosyal hayata yansımaları olarak kabul edilen ahlakî tutum ve davranışlar için de aynı durum söz konusudur. Beşeri münasebetlerde saygılı olmak, empati yapmak veya dinin emrettiği dürüstlüğü göstermek, yalan söylememek, kul hakkına riayet etmek vb. davranışların Müslüman bir toplumda yeterince görülmediğine dair bir yaklaşım oldukça manidardır. Bir insanın kendisini dindar olarak kabul edip İslam'ın talep ettiği ahlakî yaşantıyı niçin göstermediği sorusu da cevaplanması gereken bir sorudur.

İslam'ı din olarak kabul etmiş bir kişinin inancı, doğru bilgi temelinde şüpheden ari olması gerekir. Ayrıca bu inanç ile tutumları ve davranışları arasında tezatlık görülmemesi gerekir. Bilgi, inanç ve davranış arasında makasın açılması ortada bir sorun olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmada amacımız, dinî bilginin öğretime konu olan boyutunu inceleyip onun bir tür davranış olarak kabul edilen inanç ile ilişkisini araştırmaktır. Ayrıca dinî bilginin, ibadetlerin yapılmasında, haram kılınan durumlardan uzak durulmasında veya helal kılınan eylemleri yapılmasında nasıl bir etkiye sahip olduğunu irdelemektir. Genel olarak dinî bilginin doğrudan gözlemlenebilen ve gözlemlenemeyen davranışlar üzerindeki ağırlığını, dolayısıyla gözlemlenemeyen davranışların tezahürlerini din eğitimi bilimi çerçevesinde araştırmaktır.

3. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Eğitim sistemleri ve dinler, insanların davranışlarını değiştirme veya iyileştirme amacını taşırlar. İstenen davranışların ortaya çıkması ve devam ettirilmesi için çok büyük çabalar, uzun süreçler ve büyük masraflar yapılmıştır. Hem insan tabiatının ve manevi cephesinin anlaşılması hem de insana verilecek terbiyenin hangi metotlarla yapılacağı konusunda çok sayıda çalışma yapılmış, birçok kuram ve felsefi anlayış geliştirilmiştir. Buna rağmen çoğu zaman istenen sonuçlar, istenen düzeyde gerçekleşmemiştir. Bu insan tabiatının bilinmezleri ve davranışlarının karmaşık süreçlere sahip olmasından kaynaklanmaktadır.

Eğitime konu olan insan iyi tanınmadan ona uygun bir eğitim anlayışı geliştirmek mümkün değildir. Dinler, felsefi anlayışlar ve psikoloji bilimi çabalarını insanı tarif etme üzerine teksif etmişlerdir. Beşeri bir bilim olarak psikoloji, gözlem, betimleme ve deneysel yöntemler kullanarak çalışmalarını yaparken dinler ve özelde de İslam dinî ilahi mesajlar çerçevesinde bir insan tarifi yapmıştır. Vahiy ışığında yapılan tariflerden, ideolojik tavır içermediği sürece felesefi mülahazalardan da istifade etmişlerdir.

İnsan tabiatını ve kendisi ile ilgili hedeflenen ideal insan modelini anlama gayretinden sonra eğitim adı altında ne tür bilgilerin, nasıl verileceği büyük önem

kazanmaktadır. İnsana hangi bilgiler verilecektir? Bu bilgiler insanın hayatında nasıl sonuç verecektir? Bu bilgiler insanın tabiatına, hislerine, ruh dünyasına veya ihtiyaçlarına ne oranda mutabık olmalıdır? İnsandaki yetenekleri ortaya çıkarıp manevi kemalatını mı sağlamalı yoksa biyolojik yaşamını devam ettirip ve ona konforlu ve haz merkezli bir hayat mı vaat etmeli? Ya da bunların hepsi mi? Bu sorular insanın mahiyeti ile ilgili olduğu kadar eğitime konu edilecek bilginin niteliği ile de ilgilidir. İnsanın mahiyetinin tanımı (ontolojik boyut) ile bilginin mahiyetinin (epistemolojik boyut) birbiri ile uyumlu olması kadar daha doğal bir denge olamaz.

İnsan davranışı ile bilgi arasında doğrudan bir ilişki olduğu genel geçer bir kabul haline gelmiştir. Bu ilişkinin var olduğu düşüncesi genel bir kabul olmasına rağmen uygulamada bunun nasıl gerçekleştiği ile ilgili birçok bilinmez vardır. Bu bilinmezler faktörler davranış sürecinin karmaşıklığının farklı bir ifadesi sayılabilir.

Her bilgi, her insanda, her zaman aynı sonucu vermeyebilir. Hatta hiçbir sonuç dahi vermeyebilir. Öngörümüz sayılan “bilgi insanı etkiler, ona bir şey katar, davranış değişikliği yapar” hükmü her zaman yeteri kadar betimleyici olamayabilir. Buna rağmen insan ve davranışını anlamaya çalışırken yine bu hüküm ile işaret edilen gerçeğin izini sürmeliyiz. Çünkü insanlığın ilmi müktesebatı, bu hükümden daha kapsayıcı, daha ikna edici bir hüküm kabul edene kadar mevcut ilmi realitenin bilinmezlerini keşfetmek durumundayız.

Genelde eğitimin özelde din eğitiminin en önemli gayesi insanda imanî ve ahlakî davranış değişikliği meydana getirmektir. Gerek Kur'an'da gerek Hz. Peygamber (sav) hadislerinde insanı iyiye ve güzele yöneltmek için şiddetli uyarılar, tekrarlar yapılmıştır. Özellikle Kur'an'da yapılan bu tekrarlar gerek mükafat ciheti ile gerekse ceza yönü ile ilgili içerikler barındırmaktadır. Bu tekrarlar hem konunun önemi hem de insanın zaafı ve şeytanın kötülük potansiyeline dikkat çekmektedir. Fakat öte taraftan da şeytanın hilelerinin zayıf olduğu, donanımlı mümine zarar veremeyeceği de belirtilmiştir.

Dinî davranışların oluşmasında birçok faktör etkilidir. Bu faktörlerin başında elbette sürecin başlangıç noktasını teşkil eden “bilgi” gelmektedir. Bilginin her zaman istenilen davranışı meydana getirmediği veya her bilgilenmenin öğrenme

sayılmayacağı öngörülmektedir. Genel eğitim sürecinde olduğu gibi dinî öğrenme sürecinde de bilginin yanı sıra sayısız faktörden bahsedebiliriz. Fakat söz konusu din eğitimi olunca öğrenmeye nesne olan bilginin mahiyeti ve tesiri diğer bilgilerden farklılık arz etmektedir.

Dinî bilgi ile davranış arasındaki ilişki ne kadar iyi tasvir edilirse yapılacak eğitim o düzeyde verimli olacaktır. Davranışın oluşmasında önemli iki unsur sayılan “*inanç*” ve “*bilgi*,” eğitim perspektifinde değerlendirildiğinde bize insan davranışı hakkında *bütünsel bir bakış açısı ve toplu bir değerlendirme imkanı* sağlayacaktır. Sonuçta ortaya çıkacak bu değerlendirmeler eğitim programlarının hazırlanmasında faydalı olacaktır.

Kelam, tefsir ve din psikolojisi gibi disiplinlerin bakış açısı ile işlenmiş bu konunun din eğitimi bilimi çerçevesinde işlenmesinin eğitim programları için uygulamaya yönelik pratik sonuçlar vereceği kanaatindeyiz.

4. ARAŞTIRMANIN KAPSAM VE SINIRLILIKLARI

Dinî bilgi ile davranış arasındaki ilişkinin kelam, epistemoloji, psikoloji, eğitim ve özelde de din eğitimi disiplinleri ile ilgili yönü vardır. İlgili başlıklar altında yapılan bir kısım çalışmalara bakıldığında konunun *kelam ilmi* veya *bilgi felsefesi* çerçevesinde, *davranış* boyutunun ise genel psikoloji ve din psikolojisi disiplinleri çerçevesinde ele alındığı görülmektedir. Tezin önemli bir başlığı olan “*Dinî bilgi-davranış ilişkisi*” ve konunun arka planında yatan “*iman*” olgusu, interdisipliner bir bilim dalı olan din eğitimi bilimi çerçevesinde incelenmesi gereken bir konu olduğu kanaatindeyiz. Doğrudan eğitime konu olan davranışın karmaşık bir süreç olması münasebeti ile sosyal bilimlerin, birçok yönü sürece dahil olmaktadır. Fakat konu, başlığı itibari ile din eğitimi biliminin sınırları içerisinde değerlendirilebilmektedir. Çalışma boyunca ilgili kavramların tanımlanması ve bilimsel çerçevenin belirlenmesi için diğer disiplinlerden yararlanıldı.

Tez boyunca Bilgi kavramının söz konusu olduğu yerlerde Bilgi Felsefesi ve Kelam ile ilgili verilere yeteri kadar yer verilmekle beraber, daha çok bilginin davranışa yönelik pratik boyutu üzerinde duruldu. Söz konusu davranışın

oluşabilmesi için gerekli şartlar, davranışın oluşum mekanizması ve aşamaları öncelikli olarak incelendi.

5. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışmada, öncelikle kavramsal çerçeveyi belirlemek amacı ile “bilgi”, “ilim”, “iman”, “öğrenme” ve “davranış” kavramları literatür tarama yöntemiyle analiz edilmiştir. Daha sonra bu kavramlar arasındaki girift ilişkiler betimlenip konular neden sonuç ilişkisi içerisinde teorik bir çerçevede ortaya konmuştur. Değer içeren bilgilerin pedagojik ve terbiye edici özelliklerini ve bunların bir uyarıcı olarak ortaya çıkardıkları gözlemlenebilen veya doğrudan gözlemlenemeyen davranışları incelenmiş, bilgiyi alıcı konumdaki organizmanın tepkileri ve arka planları araştırılmıştır.

Tez hazırlanırken bilgi kuramlarından, eğitim bilimlerinden, psikolojiden, tefsir, hadis ve kelim gibi ilahiyat alanlarındaki kaynaklardan yine konu ile ilgili, hazırlanmış makale veya tezlerden yararlanılmıştır. Yapılmış anket ve saha araştırmalarına tez içerisinde yer verilmiş; teorik olarak ortaya konan bir kısım görüşler, anket verileri ile istatistiksel olarak desteklenmiştir.

6. İLGİLİ ÇALIŞMALAR

Gerek tez hazırlık aşamasında gerekse tezi yazma sürecinde konu ile ilgili olduğu düşünülen bir kısım kaynakların doğrudan din eğitimi bilimi ile ilgili olmadığı daha çok kelim felsefe ve psikoloji ile ilgili oldukları görülmüştür. Fakat tezin çerçevesi dahilinde bu alanlardaki çalışmalar din eğitimi bilimi ile ilişkilendirilmiştir. Din eğitimi bilimi alandaki çalışmalara bakıldığında, tezimizin konusuna benzer çalışmaların çok az olduğunu ifade edebiliriz.

İlgili bir kısım çalışmalar;

Sülün, Murat, “Kur'an-ı Kerim Açısından İman Amel İlişkisi”, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul, 2015: Sadrettin GÜMÜŞ danışmanlığında hazırlanan doktora tezinde Kur'an-ı Kerim açısından iman-amel ilişkisi -İnanış ve

davranış ifade eden kavramların tefsir ve tahlili yapılmıştır. Tez Tefsir alanında yapılmıştır.

Bardakçı, Sefa, “*Kur'an ve Sünnette İman-Amel ilişkisi*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996: Durmuş ÖZBEK danışmanlığında tamamlanan bu çalışmada, Asrı saadet, Hulefa-i Raşidin döneminde ve sonrasında iman ve amel arasındaki ilişki kaynaklarına inilerek irdelenmiş, bu iki kavram kelam ilmi çerçevesinde hem ıstılah hem de lügat anlamı ile incelenmiş, konu ile ilgili olarak mezheplerin görüşleri aktarılmıştır.

Kasapoğlu, Abdurrahman, “*Kur'an'da İman Psikolojisi*”, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul, 1997: Durmuş Ali KAYAPINAR danışmanlığında tamamlanmıştır. Tezde iman ve psikoloji ilişkisi irdelenmiş, fıtrat, iman motivleri, imanın boyutları ve imanın insan hayatına etkileri üzerinde durulmuştur. Tez tefsir alanında hazırlanmıştır.

Güler, İlhami, “*Kur'ana Göre Allah ve Ahiret İnancının Ahlak ile İlişkisi*” Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1990: M. Said Yazıcıoğlu danışmanlığında hazırlanan tezde Allah ve ahiret inancının insan davranışlarına etkisi irdelenmektedir. Öncelikli olarak Allah'ın bir kısım sıfatları, daha sonra ahlakî ve ontolojik olarak Ahiret kavramı tanımlanmaktadır. İmanın oluşum süreçleri ve davranışı oluşturma boyutu üzerinde kelam ilmi çerçevesinde durulmuştur.

Yazıcı, Hamza: “*Kur'an'da İman-Ahlak İlişkisi*” Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1999: Şerafeddin Gölcük danışmanlığında hazırlanan tezde Din-Ahlak ve İman- Salih Amel arasındaki ilişki incelenmektedir. İman esaslarının ahlakî davranışlara ayrı ayrı etkisinin, imanın eğitimsel değerinin incelendiği bu tez kelam ilmi alanında hazırlanmıştır.

Yeşilyurt, Temel, “*Kur'an'da Bilgi*”, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 9 Elazığ 2004, sayfa: 1-12: Kur'an da bilgi konusunu inceleyen makale dinî ve dünyevi bilgi arasındaki uçurumu kaldırmayı önerir. Kuranda bilgiyi salt rasyonel alana hapsetmek yerine onu aşkın bir alana yayar.

Kur'an'daki bilginin salt ilahi veya salt beşeri olmadığını ifade ederek bilginin kapsamına dikkat çeker.

Karacoşkun, M. Doğan, “*Dinî İnanç-Dinî davranış ilişkisine Sosyo-Psikolojik Yaklaşımlar*” Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Sayı: 4 Sayfa 23-36. Dinî inanç- dinî davranış ilişkisini sosyo-psikolojik bir zeminde inceleyen bu makale teorik ve ampirik veriler içermektedir. Dinî inanç ve Dinî davranış kavramları üzerinde durulmuş konu ile ilgili bir kısım uyumsuzlukları psikolojik ve sosyal çerçevede yorumlamaya çalışmıştır.

Yılmaz, Malik, “*Öğrenme ve Bilgi İlişkisi*” Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 29, Sayı 1 Ankara ‘009, sayfa 173-191: Bu makale hem öğrenmeyi sağlayan hem de öğrenmenin bir sonucu olan bilgi ile öğrenme kavramı arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Psikolojik bir süreç kabul edilen öğrenmenin, insanın çevreye uyum sağlayarak yaşamını kolaylaştırdığına dikkat çekmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİLGİ SÜRECİ VE İLİŞKİLİ KAVRAMLAR

1.1. BİLGİ VE TÜRLERİ

1.1. Bilgi

Doğası gereği sosyal bilimlerde bir kavramın tanımı üzerinde tam bir fikir birliğinin sağlanması oldukça güçtür. Fakat bu durum bir kavramın tanımlanmasına ve özelliklerinin ifade edilmesine engel değildir. Yapılan onlarca tanım ile birlikte söz konusu mefhum hakkında genel geçer bazı çerçeveler çizilebilmektedir. “Bilgi” kelimesi ile ilgili olarak Eski Babil medeniyetinden ilk çağ filozoflarına oradan da birçok kelim alimine kadar çok sayıda düşünür sayısız tanım yapmış, bu konuyu incelemişlerdir.¹ Hatta söz konusu kavram insanlık tarihi kadar eskiye götürülebilir. İlk insan ve ilk Peygamber Hz. Adem’e Allah tarafından bir kısım “isimlerin” öğretilmesi de nihayetinde bir bilgi faaliyeti idi.²

Çok sayıda tanımın yapılmış olması, bu kavramın önemini ve insan yaşamının merkezinde yer aldığını göstermektedir. Adeta insanoğlu için medeniyet, bilgi kavramını tanımlamakla başlamaktadır. Yapılan tanımlar veya verilen hükümler hayata ve dünya görüşüne rengini vermektedir. İnsanlık tarihi boyunca bu bilinçle hareket eden düşünürler, sistem kuran filozoflar veya bir mezhebin kurucusu hükmündeki alimler “bilgi” yani “ilim” kavramları ile ilgili mutlaka bir tanımlama yapmışlardır. Düşünürlerin yaptıkları bu tanımlamalar sonraki entelektüel çalışmalarında kendilerine belirli bir fikri çerçeve tayin etmiştir.

Daha önce bilinmeyen bir kavram veya nesneye karşılık gelmesi; insana, gerçeğe ulaşmada ipucu vermesi; kişinin bildiklerine tesir etmesi, fayda vermesi, karar verme sürecinde etkili olması, belirsizliği gidermesi, bazen ifade ettiğinden

¹ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma, 1999), 125. Hamdi Korkman, “İlkçağ’dan Başlayarak Bilimsel Düşüncenin Gelişim Seyri İçerisinde Psikoloji’nin Yeri”, *Asian Journal of Instruction (E-AJI)* 3/1 (01 Temmuz 2015), 2-3.

² el-Bakara 2/31.

daha fazla değer taşıması, insanın beklentilerini ve inancını şekillendirmede oynadığı önemli rolden dolayı "bilgi" tanımları çeşitlilik ve önem kazanmıştır.³

Bilgi, insani yanımızı kemale erdirir. Varlığımızın gelişmesini sağlar. Sosyalleşmemize yardımcı olur. Böylelikle hemcinslerimizle uyumlu bir yaşantı sürdürmemize olanak tanır. Aynı anda insanların dış dünya ile iletişimini sağlar. Bunu da nesne ve olaylar arasındaki bağlar üzerinden yapar.⁴ Bilgi insanın dünyayı yorumlama ve algılama biçimidir. Hayati bir unsurdur.⁵

Bilginin insan hayatını etkilemede oynadığı rol her zaman olumlu olmayabilir. Bazen de elde edilen bilgi, kişiye veya yaşadığı topluma zarar verir. Bu durum bilgiyi kullanan öznenin niyeti, arzusu ve düşüncesi ile de yakından ilgilidir.⁶ Nihayetinde bilgi ile birçok güçlüğün üstesinden gelinebilir. Onunla çevrenize veya kendinize egemen olabilirsiniz. Burada salt bilginin yapacağı şeyler sınırlıdır. Onu kontrol eden bir irade ve iyi niyet gereklidir.

Arapça ve Osmanlıcada malumat,⁷ ilim, irfan, marifet, vukuf; İngilizcede cognition, knowledge,⁸ anlamlarında kullanılan bilgi kavramı Eski Grek uygarlığından beri felsefenin üzerinde durduğu ve mahiyetini tartıştığı konulardan biri olmuştur.⁹ Bilgi, genel olarak, bilincin bir objeye karşı olan etkinliği olarak kabul edilmiştir.¹⁰ Bir şeyi tüm hakikati ile kavramak¹¹ bilenle bilinen arasındaki ilişki olarak tanımlanmıştır.¹² İnsanın kendi gayreti ile bulup ortaya koyduğu, dünyada

³ H. İnci Önal, "Bilgi ve Bilgi Gereksinimleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (15 Haziran 1993), 333.

⁴ Ali Osman Engin, "Bilginin İnsan Hayatındaki Yeri ve Önemi", *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 11 (04 Aralık 2010), 429.; Mustafa Aydın, *Bilgi Sosyolojisi* (İstanbul: Açılım Kitap, 2013), 22.

⁵ Aydın, *Bilgi Sosyolojisi*, 19.

⁶ Ali Osman Engin, "Bilginin İnsan Hayatındaki Yeri ve Önemi", *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 11 (04 Aralık 2010), 433.

⁷ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2005), 947.

⁸ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1994), 30; Kolektif, *Redhouse İngilizce Türkçe Sözlük* (Milliyet Yayınları, ts.), 318.

⁹ Malik Yılmaz, "Öğrenme ve Bilgi İlişkisi", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 29/1 (01 Mart 2009), 181.

¹⁰ İsmail Kılıoğlu, "Bilgi", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (İstanbul, 1990), 1/181.

¹¹ Ragıb El-İsfahani, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an* (Mektebetü Nizar Mustafa el-Baz, ts.), 3/446.

¹² Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 125; Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş* (Ankara: Vadi Yayınları, 1994), 7.

cereyan eden yasaları, yine kendi akli faaliyetleri ile üretmesi anlamına da gelmektedir.¹³

Bir şeyin hakikatini kavramak anlamına gelen ilim kelimesini, Fahreddin Er- Razi “apaçık bir terim olduğu için tanımlanamaz” demiştir. Maturidi ve birçok alim ise ilmi, “aklın ve duyuların alanına giren her şeyin tam olarak tanınmasını sağlayan bir nitelik” olarak tanımlamışlardır.¹⁴ İslamî literatürde Allah’ın sıfatlarından bir sıfat olarak kabul edilen¹⁵ “bilgi” kavramı “el-marife” ve indirilen bilgi anlamına da gelen “el-ilm” kelimeleri ile de ifade edilmiş, kısaca bilen yani özne ile bilinen yani nesne arasındaki ilişki olarak tanımlanmıştır. Netice itibari ile bilindiği için de “bilgi” ye “mâlûmat” adı da verilmiştir.¹⁶

Bilginin üç temel unsuru vardır. Bunlar “süje” (insan zihni), “obje” (insan bilincinin dışındaki varlık) ve” akt”tır. Burada önemli olan unsur zihinsel bir süreç sayılan “akt” tır. Akt süje ile obje arasındaki cereyan eden ilişki, bir çeşit bağıdır. Bilgi bu akt (bağ) aracılığı ile insan zihninde meydana gelen bir olgudur. Suje her zaman objeyi anlamaya, kavramaya çalışır. Bu obje her zaman dış dünyada bulunan bir varlık olmak zorunda değildir. Bazen süje yani insan kendi varlığı üzerine veya soyut bir varlık üzerine düşünebilir. Burada düşünen bilinç, süje olurken; üzerinde düşünülen varlık ise obje olur. Bu bağdan meydana gelen zihinsel durum da bilgi olarak kabul edilir.¹⁷

Bilgiyi elde etmenin bir yolu ‘‘duyular’’ iken başka bir yolu da *aklî* etkinliktir. Duyu organlarımız aracılığı ile dış dünyadaki nesnelerin veya özelliklerinin doğrudan doğruya alınması ve görülmesi *mahsus* bilgi olarak kabul edilmiştir. Mahsus bilginin elde ediliş vasıtası *akıl* ve *bilinç*dir. Öte yandan *aklî* bilgi olarak kabul edilen bilgi türüne ise akıl yürütme faaliyetleri, önermeler ve bir dizi ispatlar ile ulaşılır.¹⁸ Bilginin imkanı, elde edilişi kapsamı ve sınırlılıkları konusu,

¹³ Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, 30.

¹⁴ İlyas Çelebi- Bekir Topaloğlu, *Kelam Terimleri Sözlüğü* (Ankara: İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2019), 162.

¹⁵ Muhammed b. Mükrim İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab* (Beyrut: Daru's-Sadr, 1955), 416.

¹⁶ Necip Taylan, “Bilgi”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6/157.; Ali Bulaç, *Bilgi Neyi Bilmektir?* (İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2005).

¹⁷ Aydın, *Bilgi Sosyolojisi*, 20.

¹⁸ Kılıçoğlu, “Bilgi”, 1/181.

üzerinde ittifak edilmiş bir konu değildir. Bilginin tek kaynağının duyular dünyası olduğunu iddia eden düşünürler, duyular dışındaki varlık alanını yok saymaktadırlar. Öte taraftan insan zihninin dış dünyadan bağımsız olduğunu savunan düşünürler de duyusal olan varlık aleminin dışında bir de fizik ötesi bir varlık alanının olduğunu kabul etmektedirler.¹⁹

Bilgi aktı çeşitli sınıflara taksim edilmiştir. Duyu organları aracılığı ile elde edilen akt “*algı aktı*” dır. Algı aktı aracılığı ile eşyayı bilir, çevremizi tanır güzel ya da çirkin gibi hükümler verebiliriz. Algı aktı sadece duyu organlarımız aracılığı ile oluşur.²⁰ Bunun yanında duyu organlarımızla temas edemeyeceğimiz bazı alanlar vardır. Bunlar irreal alanlardır. Somut olarak var olan veya olmayan her şey hatta bir hayal bazen bir ideal de düşünme eyleminin nesnesi olabilir. Bu durumda meydana gelen akta *düşünme aktı* denir. Algı aktı zamana ve mekana bağlı iken düşünme aktı zamana ve mekana bağlı değildir.²¹

Bir başka bilgi aktı da bir bakıma algı aktının devamı olan “*anlama aktı*” dır. Buna göre algı aktı bittikten sonra devam eden zihinsel süreç anlama aktını meydana getirir. Dış dünya duyu organları ile algılandıktan sonra süreç biter ve devreye yargılar ve değerler girer. İnsan kendisine veya kültürüne ait olan bu değerlerle anlama faaliyeti gerçekleştirir. Bir sanat eserini tanımak, bir kültürü anlamak veya bir insanın karakterini bilmek gibi etkinlikler bilginin “anlama aktı” seviyesinde gerçekleşir.²²

Açıklama aktı süje ile obje arasındaki doğrudan ilişkiden farklı bir akttır. Bu akta göre süje ile obje arasında dolaylı bir ilişki vardır. Olaylar arasında sebep sonuç ilişkisini açıklamaya çalışır. Bu açıklamayı mantıksal veya matematiksel bir temelde yapar. Örneğin tıpta bir hastalığın nedeninin veya belirtilerinin aranması bir savaşın sebeplerinin tespit edilmeye çalışılması bu akt seviyesinde gerçekleşen bilimsel etkinlikleridir.²³

¹⁹ Arslan, *Felsefeye Giriş*, 20.

²⁰ Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş* (Remzi Kitabevi, 1983), 55.

²¹ Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, 59.

²² Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, 65-66.

²³ Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, 70.

Yapılan bu kategorilerin yanında aktları temel iki grupta inceleyen yorumlar da bulunmaktadır. Bu taksime göre aktlar "doğrudan ve "dolaylı" (emtinal) olmak üzere iki ana başlığa ayrılırlar. Doğrudan aktlar herkes için aynı neticeleri verirken, dolaylı (duygusal) aktlar ise korkular, hüznler veya anılar gibi herkes için aynı neticeleri vermezler. Bunlarla birlikte bilgi felsefesinde indirgemeci bir tutumla üzerinde hakkıyla durulmayan bir akt türü daha vardır. Bu da vahiy mahsulü olan bilgi aktlarıdır. Klasik yaklaşımda bilgi aktı bir objeden hasıl olur. Fakat vahiy verisi bilinen bir objeye denk düşmediği için bu bilgi aktları üzerinde durulmamıştır.²⁴

Kökleri ilkçağlara dayanan bu tanımlar ve beraberindeki teoriler ya süjeye ya da objeye vurgu yapmışlardır. Süje ya da objeden herhangi birinin öne alınmasından veya bilgi aktlarına farklı yaklaşımlardan dolayı tarihte uzlaşısı mümkün olmayan derin düşünce damarları meydana gelmiştir. İnsanlık tarihini etkileyen idealizm, materyalizm veya pozitivizm gibi ideolojik yaklaşımlar özünde bilgiyi tanımlamadaki farklı bakış açısından doğmuşlardır.

Bilgi teorisi açısından objeyi önceleyen Demokritos (M.Ö. 460-350) Thomas Hobbes (1588 -1679) Feuerbach (1804 -1872) Herbert Spencer (1820-1903) Lenin (1870–1924) materyalizmin, Marksizmin oluşum zinciri içerisinde her biri birer halka olmuşlardır. Bu düşünür ve politikacıların ortak özelliği objeyi yani dış dünyada bulunan *maddeyi ön plana* alıp süjeyi ikinci plana atmış olmalarıdır. Bunlar bilgiyi ve düşünceyi meydana getiren ana etkenin madde olduğunu savunmuşlardır.

Platon (M.Ö. 427- 347), René Descartes (1597-1650), Immanuel Kant (1724-1804), Friedrich Hegel (1770-1831) gibi filozoflar süjeyi önceleyerek materyalizmin karşıt düşüncesi idealizmin savunucuları olmuşlardır.

İnsanlığın sahip olduğu bilgilerin “algı aktı” ile yani beş duyu organı vasıtasıyla elde edileceğini savunan düşünürler amprizim veya sensüalizm düşüncesini şekillendirmişlerdir. Herakleitos (M.Ö. 540- 470), Ochamlı William (1295-1350), John Locke (1632- 1704) Auguste Comte (1790- 1857), John Dewey (1859- 1952) akımın en ünlü temsilcileridir.

²⁴ Aydın, *Bilgi Sosyolojisi*, 21.

Yine düşünce tarihi içerisinde özellikle bilimsel alanda büyük bir etkisi olan Pozitivizm düşüncesi “açıklama aktı”nın bir sonucudur. Pozitivizm biricik bilginin duyulara ve açıklamaya dayalı bilgi olduğunu savunur. Bu ideolojik yaklaşım Denis Diderot (1713- 1784) ile ortaya çıkmış, Auguste Comte (1790- 1857) zirve noktasına ulaşmıştır.²⁵ Modern bilim olgusu üzerinde oldukça fazla bir tesire sahip olan bu ideolojik yaklaşım beraberinde sorunlu yargılar ve düşünce kalıpları ortaya çıkarmıştır. Kutsalı yok sayan, tamamı ile seküler bir mahiyete sahip olan bu düşünce bilimsel yöntem ve tanımlardaki baskın tavrından dolayı başka alanlara yaşam hakkı tanımamış, bilgi alanında dünyayı adeta kendi tekeline almıştır.

Bilginin kaynağı, imkânı, sınırlılıkları gibi konular dünya görüşümüzü ve bütün insani etkinliklerimizi etkilemektedir. Hangi bilginin doğru veya gerçek olduğu ile ilgili sorun aşılmadan söz konusu bilginin sağlıklı bir şekilde kullanılması mümkün gözükmemektedir. 19. yüzyılda ortaya çıkmaya başlayan pozitivist bakış açısının,²⁶ bilgi yaklaşımında büyük bir etkisi olmuştur. Bu yaklaşım daha sonra siyaset kurumlarını, eğitim anlayışlarını ve dinî yorumlama biçimlerini değiştirmiştir. Bilginin kaynağı ile ilgili bu pozitivist yaklaşım, dinî ve dine ait bütün bilgileri yaşam alanının dışına çıkaran sekülerizm anlayışını²⁷ şekillendirmiştir.

İlk çağlardan günümüze kadar farklı kisveler altında madde ve mana çelişkisi ya da kutsal olmayanın kutsal olanla mücadelesi sürekli devam etmiştir. Kutsal alan ile ilgili dışlayıcı tutum herhangi bir din ayrımı yapmamıştır. Bu mücadele özellikle bir din hedef alınarak yapılmamıştır. Bazen Yahudilik, bazen Hıristiyanlık bazen de İslam’ın düşünce ve bilgi algısı hedef yapılmıştır. Tarih boyunca birçok din ehlileştirilmiş ve kutsal kaynağından koparılmıştır. Dünyevileştirme çabası da diyebileceğimiz bu mücadele insanın iç aleminde veya zihninin farklı düzeneklerinde köklerini bulan bir tercih meselesidir.²⁸

²⁵ Aydın, *Bilgi Sosyolojisi*, 22-25.

²⁶ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1990), 213.

²⁷ Mustafa Acar - Ömer Demir, *Sosyal Bilimler Sözlüğü* (İstanbul: Ağaç Yayınları, 1993), 314.

²⁸ Ramazan Altıntaş, “Teolojik Sekülerleşmenin Neden Olduğu İnanç ve Davranış Problemleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (15 Haziran 2002), 81; Salime Leyla Gürkan, “Bir Yahudi Karşı-Geleneği Olarak Yahudi Sekülerliği: Kökenleri ve Dinamikleri”, *İnsan ve Toplum* 2/4 (01 Aralık 2012), 212; Behçet Batur, “İslam ve Sekülerleşme: İbn Halduncu Bir Çözümleme”, *Sırat* 2/1 (30 Mayıs 2021), 51.

Vahiy mahsulü bilgilerin modern bilimin bir kısım ideolojik içerikler taşıyan metot ve yöntemleri ile incelenmesi tasnif edilmesi adil ve objektif bir tutum olmayıp, aslında taraflı bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım şikk-ı muhalifi esas alan gizli bir sübjektiflik barındırmaktadır.

Bakış açıları ve etkinlik alanlarına göre bilgi, çeşitli sınıflandırmalara tabi tutulmuştur. Düzensiz bilgi, bilimsel bilgi, felsefi bilgi,²⁹ dinsel bilgi,³⁰ türleri bu çerçevede kavramsallaştırılmıştır.

Bilgileri alanlarına göre ayırmak, disiplinler açısından fonksiyonel olabilir ama gerçekliği arama noktasında hakikati parçalayabilir. Nihai olarak bilgileri dinî ve dinî olmayan şekilde ayırmak insanı ve evreni bir bütün olarak kavramayı güçleştirebilir. Dinî realiteyi ve onun ahlakî açılımlarını, bilimsel olmayan alana itmek; salt duyularla algılanan alanı ise bilimsel kabul edip, değerleri ona bina etmek çok sağlıklı bir tavır olmayacaktır. Çünkü değerlerin ve ahlakın, dayandığı kaynağın bilim dışı ilan edilmesi ve bilimin gerçek bilgi kaynağı kabul edilmesi, söz konusu ahlakî ve dinî değerlerin anlamsız ve itibarsız hale gelmesine sebep olacaktır.

1.2. Bilimsel Bilgi

“*Bir düzenleme ve tasnif yapılarak sayısını azaltmak suretiyle olayları açıklamaya çalışan ve kesinlik ifade eden bilgi*”³¹ türüne bilimsel bilgi adı verilir. Bilimsel bilginin kendisine has bir kısım özellikleri vardır. Bilimsel bilgi ilerlemecidir. Bugün herhangi bir bilim dalına ait bilgiler bundan iki yüz sene önceki bilgiler değildir. Bilimsel bilgi kümülatiftir. Yani birikim özelliğine sahiptir. Bilimsel bilgi genel ve herkese açıktır. Deneye, duyulara gözlem ve ölçüme dayanır. Nesnel özellik taşır, kişisel yargılardan bağımsızdır. Dinamiktir, durağan değildir. Bu bilgi türü kendi içerisinde tutarlıdır. Mantıksal bir örgü taşır. Doğa bilimlerinde ön deyimlerde bulunma ihtimali sosyal bilimlere oranla daha yüksektir.³²

Genelde bilimsel bilgi ile ilgili yapılan tanımlamalar pozitivist bir özellik taşımaktadır. Bu şekilde çizilen bir çerçeve duyular alemi dışındaki bir metafizik

²⁹ Kılıçoğlu, “Bilgi”, 1/183.

³⁰ Alparslan Açıkgenç, *Bilgi Felsefesi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019), 148.

³¹ Kılıçoğlu, “Bilgi”, 1/183.

³² Arslan, *Felsefeye Giriş*, 48-50.

alanını reddetmektedir. İnsanın kendi enfüsi alemi ve dış dünya ile ilişkisini bir bütün olarak değerlendirmeyi engelleyen bu bakış açısı gerçeğin tamamını ortaya koymaktan mahrumdur. Bu nedenle 19. yüzyıldan beri bilimde egemen olan bu bakış açısı eleştiriye muhtaçtır.

Bilimsel bilginin kendisine ait özel bir yöntemi vardır. Bu yöntem doğayı ve hayatı açıklama ve tanımlama çabasıdır. Bu yönü ile diğer bilgi türlerinden ayrılır. *Açıklama aktını* ön plana alan söz konusu yöntem sadece nesnel dünyayı inceleme alanına alır. Nesnel olmayan dünyayı yok sayar. Bu şekilde bir kategori algısına sahip olan bilimsel bilgi, etik sanat vb. alanlarda açıklama, tanımlama sebep ve sonuç bağlamlarında izah yapmaz. Varlığın kökenini ve sonucunu, canlı yaşamının esas anlamını, hayatın gayesine ilişkin temel soruları, tatmin edici bir şekilde yanıtlamaz.³³

Bilimsel bilginin yanı sıra estetik ve dinî bilgiler de bilimsel bilgiye konu olan varlık alanını incelerler. Örneğin bir ağaç topraktaki elementleri, suyu emerek gelişirken öte taraftan da güneş ışığından beslenerek gelişimini sürdürür. Bu yönü ile ağaç bilimsel bir bilginin konusudur. Ama aynı ağaç değer bakımından dinin veya estetik açıdan sanat bilgisinin alanına girer. Ağaç mefhumunun tam olarak anlaşılması için aynı anda birkaç bilginin birbirini tamamlaması gerekebilir. Fakat ideolojik karakter taşıyan bilimsel bilgi kendi disiplini dışına çıkıp diğer alanlara karşı dışlayıcı bir tavır takındığı zaman gerçekliği ve doğruluğu tayin etme kabiliyetini kaybeder. Bu şekilde indirgemeci yaklaşımlar karşıt indirgemeci yaklaşımları doğurabilir. Her bilgi türünün kendisine ait bir perspektifi vardır. Bazen bir nesneyi anlamlandırmak, bazen de açıklamak gerekebilir.³⁴

18. yüzyılda ortaya çıkan ideolojik ve pozitivist yaklaşımlarla bilimsel bilginin veya bilimsel çalışmaların başladığı algısı yanıltıcıdır. Tarihte her toplumda az veya çok ampirik, rasyonel, ilmi çalışmalar yapılmıştır. İlk çağlarda Mezopotamya uygarlığında, eski mısırdaki veya daha başka antik uygarlıklarda son derece önemli eserlere imza atılmıştır. Bu eserlerin bilimsel bilgi temelinden yoksun olduğu iddia edilemez. Eski medeniyetler teolojik karakterde olmalarına rağmen deneysel veya

³³ Aydın, *Bilgi Sosyolojisi*, 82.

³⁴ Aydın, *Bilgi Sosyolojisi*, 82.

rasyonel çalışmaları ihmal etmemişlerdir. Doğa bilimlerinden imkanları snde yararlanmışlardır. Zaten bilimsel bilgi dediğimiz bilgiler ilerlemeci bir özellik taşırlar. şu an var olan bir bilimsel bilginin arka planında onu meydana getiren süreçler vardır. Bu süreçler birbirinden bağımsız değildir.³⁵

Günümüzde bilimsel bilgi ile ilgili olarak farklı tasnifler yapılmış, farklı yaklaşımlar geliştirilmiştir. Bunların tamamı yine “açıklama aktı” çerçevesinde kalmışlardır.³⁶ Bunlardan bir tanesi *fenomenolojik* yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre somut olarak var olan ve algılanabilir fenomenlerin,³⁷ yani nesnel dünyanın göründüğü kadarı ile incelenmesi gerekir. Bilimsel bilgi ancak bu şekilde elde edilir. Bunun karşısında yer alan ve ikinci bir yaklaşım sayılan *hermenötik (yorumsama)* yaklaşımı ise fenomenlerin arka planında bulunan özlerden hareket eder. Birleştirici bir yorumla bu zler üzerinden asıl bilgiye erişilebileceğini savunur. nc bir yaklaşım olan *pozitivizm* ise kendisini bu iki yaklaşımın arasında bir yerde konumlandırır. Pozitivizm deney bilgileri ile elde bulunan diğer kavramlar arasında kurulacak bağlar sayesinde bilimsel bilginin elde edilebileceğini iddia eder.³⁸ Ayrıca epistemolojik düzeyde ilham, sezgi, metafizik, kurgu alanları ile ilişkili bilgiler ve olgusal esaslarla desteklenmeyen veriler bilimsel bilginin konusu olmamalıdır.³⁹

Yukarıda ifade edildiği şekli ile Pozitivist bilgi yaklaşımının kendisine özgü bazı sorunlarının bulunduğu söylenebilir. Öncelikle deneyden elde edilen bilgi ile kavram bilgisi arasındaki bağın mutlak olduğu savunulamaz. Yine sosyal bilimler alanında pozitivist tutumun ifade ettiği anlam net değildir. Bilimsel bilginin mutlaklaştırılması ve diğer bilgileri dışlaması ayrı bir sorun olmaktadır. Bu tavırlardan *bilimcilik (scientisme)* adı verilen bir ideoloji ortaya çıkmıştır. Halbuki bilimsel bilgi gerçeği aramalı, bilinenle bilinmeyen arasında bir bağ tesis etmeli, elde ettiği verileri hayatla ilişkilendirilmelidir. Aksi takdirde bilimsel bilgi sözde bilimsel bilgi olur.⁴⁰

³⁵ Aydın, *Bilgi Sosyolojisi*, 83.

³⁶ Aydın, *Bilgi Sosyolojisi*, 83.

³⁷ Acar- Demir, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, 151.

³⁸ Aydın, *Bilgi Sosyolojisi*, 83.

³⁹ Hacerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, 289; Acar - Demir, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, 294.

⁴⁰ Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefi Anthropoloji* (İstanbul: İ. Edebiyat Fak. Yayınları, 1971), 86; Aydın, *Bilgi Sosyolojisi*, 83.

1.3. Gündelik Bilgi

Yaşamımızda herhangi bir deneye veya ölçüme dayanmayan basit gözlemlerimizle elde ettiğimiz bilgilere gündelik bilgi veya sağ duyu bilgisi adı verilir. Bu bilgi türü herhangi bir sisteme sahip değildir. Bir metodolojisi yoktur. Bu bilgiler bütün insanların sahip ortak biyolojik özelliklerinden dolayı veya içerisinde yaşadıkları çevrenin veya tabiatın ortak şartlarından dolayı erişebildikleri bilgi türleridir. Amiyane bilgi adı da verilen bu bilgi türü insanın hayat tecrübesinden elde edilir. İnsan basit deneyimlerinden güneşin ısıttığını, yağmurun ıslattığını bilebilir. Bu bilgiler bir tasnife tabi tutulmamıştır. Bu bilgileri elde etmede bir bilinçli tutum veya bilimsel bir çaba söz konusu değildir. Bu bilgiler ancak belli yöntem ve teknikler kullanıldıktan sonra bir üst bilgi kabul edilen felsefi ve bilimsel bilgiler seviyesine çıkarlar.⁴¹

Eleştirel olmayan, doğal olan, dış dünyaya tek yönlü bakan yaklaşımlar için kullanılan “naiv” sözcüğü gündelik bilgiyi adlandırmak için de kullanılmıştır.⁴² Naiv hayat bilgileri olarak da adlandırılan bu bilgiler, bilimsel bilgilerin bir önceki aşamalarını ifade eder. Deneme yanılma yolu ile elde edilirler. İnsanlar hayatlarında bazen basit düzeyde teknikler içeren aletler veya metotlar kullanabilirler. Bu aletler veya metotlar çok karmaşık süreçlerden sonra elde edilmemiştir. Ortalama her insanın ulaşabileceği bir erişim imkanına sahiptirler. Bu bilgiler pratiktir ama pragmatik değildirler. Yaşamla iç içe ve büyük bir pratik değere sahiptirler. Yaşamı kolaylaştıran işe yarayan herkesin kabul ettiği bir özelliğe sahiptirler. Bu bilgiler yaşamın bütün alanlarını kapsar. Fakat bütün yaşamı ilgilendiren bu bilgiler doğayı ve toplumu diğer alanlardan farklı bir perspektifle değerlendirirler. Diğer alanlara ait bilgilerin kendilerine ait bir gündemleri, amaçları vardır. Örneğin bilimsel bilginin bir hedefi veya öngörüsü, sanatsal bir bilginin herhangi bir kaygısı olabilir. Ama gündelik bilginin böyle bir ajandası yoktur. Belli bir kişiye veya zümreye fayda sağlama amacı ile üretilmemiştir. Herkes için ve geneldir. Bu bilgi türü bir teoriden öte yaşamın kendisidir. Yaşamdan refleks olarak edindiğimiz algılar, doğal halde bulunurlar. Bu doğal refleksler çoğunlukla toplumsal bir niteliğe sahiptirler. Bu

⁴¹ Arslan, *Felsefeye Giriş*, 8.

⁴² Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 615.

bilgiler bazen içinde yaşanılan toplumun değerleri veya dinî bilgileri ile de kesişebilirler. Fakat dinî bilgiler detaylandırıldığı zaman bu kesişme ortadan kalkar. Gerek felsefî gerekse dinî bilginin formatı gündelik bilgiden muhakkak ki, farklıdır.⁴³ Bu bilgi türü toplum içerisinde ve maddi bir çevre içerisinde yaşayan insanın algıları yanında sezgisini de kullanarak elde ettiği bir bilgidir.⁴⁴

1.4. Felsefî Bilgi

Felsefî bilgi ile ilgili olarak birçok tanım yapılmıştır. Genelde felsefî bilginin ne olduğu ile ilgili soruların cevapları aranırken, felsefecilerin yaptığı etkinliklere bakılmaktadır. Filozofların yaptıkları felsefî etkinlikler değerlendirildiğinde hem felsefenin kendisi hem de felsefî bilgi ile ilgili ortak bazı özellikler tespit edilebilmektedir. Immanuel Kant felsefeyi “*kendisini akla dayanan nedenlerle meşru kılmak veya kendisini haklı çıkarmayı iddia eden zihinsel bir etkinlik biçimi*” olarak ifade etmiştir. Şu sözü ile Kant, felsefî etkinliği, adeta tüm felsefecilerin kabul göreceği bir tarzda ve özet bir şekilde ifade etmiştir.⁴⁵

Felsefî bilgi, düşünen süjenin, objeye yönelerek onu anlamaya çalışması, merak etmesi, eleştiriye tabi tutması ve onu anlama çabası sonucunda elde ettiği bilgiye denir. Bu bilgiler mantıklı, tutarlı, ön yargılardan uzak bir şekilde akılla temellendirilir.⁴⁶

Felsefî bilgi de diğer bir kısım bilgiler gibi yaşamla ilgili etkinliklerin sonucunda ortaya çıkar. Yaşamdan kopuk değil tam tersine bilimsel bilgiden farklı bir tarzda yaşamı sorgulayan, ona bir bütün olarak yaklaşmaya çalışan bir bilgidir. Yine bir bütün olarak evreni veya varoluşu sorgulaması, anlamaya çalışması açıklamaya gayret etmesi yönü ile dinî bilgi ile bir yakınlığı vardır.⁴⁷

Felsefî bilgi araştırma ve düşünme sonucunda ortaya çıkar. Bu bilginin önemli bir karakteri eleştirel olmasıdır. Eleştirel olmamış olsaydı ilerleme ve

⁴³ Aydın, *Bilgi Sosyolojisi*, 71-72.

⁴⁴ Abdülkadir Çüçen, *Bilgi Felsefesi* (Bursa: Asa Kitabevi, 2005), 18.

⁴⁵ Arslan, *Felsefeye Giriş*, 8.

⁴⁶ Çüçen, *Bilgi Felsefesi*, 22.

⁴⁷ Takiyettin Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015), 123; Aydın, *Bilgi Sosyolojisi*, 87.

süreklilik kazanamazdı. Felsefi bilgiler, felsefi soruların cevaplarına son noktayı koymaz. Merak güdüsü ile hareket ederek bilgilerini ve öğrenme motivasyonunu yüksek tutar. Geçekleştirdiği bu öğrenmeler evrensel niteliğe sahiptirler. Kavramsal özelliğe sahip olmalarından dolayı geneldirler.⁴⁸ Her felsefi kuramın diğer bir kuramla mutlaka bir ilişkisi vardır. Felsefi bilgiler arasında bir yakınlık olması kaçınılmazdır. Felsefi bilgi özgündür ama bir diğer felsefi bilgiden de kopuk değildir. Bir bilimsel bilgi gibi deneye dayanmaz ama özneldir. Bu özneliği yanında aradığı cevaplarla gerçeği bulma çabasına evrensel bir özellik katmaya çalışır.⁴⁹

Felsefi bilgiyi gerek bilimsel bilgiden gerekse gündelik bilgiden ayıran bazı özellikleri vardır. Verileri aklın ve mantığın filtresinden geçirir. Bilimsel bilgi ile birlikte bazı ortak kavramları kullanır. Soyutlamalar yapar, ilkeler ortaya koyar. Felsefi bilgide önemli olan sonuca ulaşmak değil, sonuçları elde etme metodudur. Bilimsel bilgi de bilgiler birbirine eklenerek gelişirken felsefe bilgisinde böyle bir durum söz konusu değildir. Her filozof kendisine ait sistemini kurarken bir önceki filozofun bilgi sisteminden istifade etmek zorunda değildir. Yeni baştan bir dünya görüşü veya felsefe sistemi kurabilir. Felsefi bilgi hayatı bir bütün olarak ele almaya çalışır. Varlık alanından değerler alanına, değerler alanından estetik ve metafizik alana kadar birçok sahada bilgi üretmeye çalışır.⁵⁰

Felsefi bilginin önemli bir özelliği de şüpheci olmasıdır. Bu şüphe bilgiyi sorgulama, doğruyu bulma yöntemi anlamındadır. Yoksa bir davranış kalıbı değildir. Aksine bir davranış bozukluğu olur.⁵¹

Felsefi bilginin diğer bilgi türleri ile eskiye dayanan bir akrabalığı vardır. Gerek bilimsel bilginin gerek dinî bilginin gerekse de gündelik bilginin farklı düzlemlerde felsefi bilgi ile ilişkisi vardır. Felsefi bilgi varlık alanını bir bütün olarak ele alırken bilimsel bilgi bu varlık alanının bir yönünü ele alır. Bilimsel bilgiye oranla felsefi bilgi daha kapsayıcıdır.⁵² Bilimsel bilgi ile felsefi bilgi tarih boyunca

⁴⁸ Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, 114.

⁴⁹ Çüçen, *Bilgi Felsefesi*, 23.

⁵⁰ Arslan, *Felsefeye Giriş*, 8.

⁵¹ Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi*, 125.

⁵² Çüçen, *Bilgi Felsefesi*, 22.

hep iç içe olmuşlardır. Çoğu zaman bu bilgiler yan yana yürümüşlerdir.⁵³ Birçok bilim dalı başlangıçta felsefenin çatısı altında iken çeşitli sebeplerden dolayı inceledikleri alanlar ve konular itibari ile birer birer bilimsel bir alana kaymışlardır. Sonuçlanan veya deneye konu olan her bir felsefi bilgi, felsefenin ilgi alanı dışına çıkmıştır.⁵⁴

Tarihte “hikmet” adı altında yolları kesişen felsefi bilgi ile dinî bilgi arasında da inceledikleri konular ve sordukları sorular bakımından yakın benzerlikler vardır.⁵⁵ İslam düşüncesinde evrenin varoluşu, ilk yaratılış, insanın mahiyeti, iyilik ve kötülük gibi konular her iki bilgi türünün incelediği konular arasındadır. Fakat bu iki bilgi türü arasında bilgiye erişme konusunda referanslardan kaynaklanan farklar vardır. Felsefi bilgi salt akli ve türevleri olan tutarlı düşünme, mantık yürütme vb. araçları kullanarak hakikate ulaşmaya çalışırken dinî bilgi -ki burada özellikle İslami bilgiyi kastediyoruz- felsefenin kullandığı bu yöntemlere ek olarak “kutsal olan veriyi” diğer tabir ile “vahiy” mahsulü olan bilgiyi de kullanır.

1.5. Politik ve İdeolojik Bilgi

Politik bilgi, toplum yaşamında sıklıkla kullanılan bilgi türlerinden biridir. Bu bilgi türü politikanın etkisi altında üretilmiş bir bilgi iken ideoloji kelimesi ise bu bilginin içeriğini ifade etmektedir.⁵⁶ Buna göre politik bilgi projeksiyonunda ortaya çıkmış ve farklı muhtevaya sahip ideolojik düşünceler olabilir. Bu çerçevede bütün ideolojik bilgiler aynı zamanda politik bilgi olarak kabul edilir.

Politika *“büyük veya küçük bir sosyal varlığı bulunduğu bir noktadan daha iyi, ileri ve daha yüksek olduğuna inanılan bir noktaya götürme işlemidir.”* Politika teorik bilgiye sahip olması yönü ile bir bilim olarak kabul edilirken, uygulamaya yönelik bir cephesinin olması ise onun bir sanat olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Politika olanı değil olması gerekeni inceler. Bu yönü ile normatiftir. Bilgisini de bu normlar üzerinden üretir. Geleceği tasavvur eder, inşa etmeye çalışır. İdealler ortaya

⁵³ Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi*, 127.

⁵⁴ Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, 92.

⁵⁵ Aydın, *Bilgi Sosyolojisi*, 88.

⁵⁶ Aydın, *Bilgi Sosyolojisi*, 80.

koyar. Ortaya konan bu idealler daha sonra ideoloji dediğimiz sistemi meydana getirirler.⁵⁷

İdeoloji ise “Genel olarak siyasi ya da toplumsal bir öğretiy meydana getiren ve siyasi ve toplumsal eylemi yönlendiren düşünce, inanç ve görüşler sistemi; bir topluma, bir döneme ya da toplumsal bir sınıfa özgü inançlar bütünü; bir toplumsal durumu yansıtan düşünceler dizgesi; insanların kendi varoluş koşulları ve ilişkilerinden doğan yaşam tarzları ile ilgili tasarımların tümü” olarak adlandırılır.⁵⁸ İdeolojiler çeşitli gruplar veya aydınlar⁵⁹ tarafından toplumsal ve bireysel hareketliliği tetikleyen, toplumu veya bireyi dönüştüren, sistematik düşüncelerdir.⁶⁰ Yine “İnsan eyleminin amacını, bu amaçlara nasıl varılacağını tanımlayan ve sosyal ve fiziki realitenin niteliğini belirleyen bir değerlendirici prensipler sistemi olarak görülmesi” anlamına da gelir.⁶¹

İdeolojilerin tarihi çok eskiye dayanmaz. Endüstri çağı ile birlikte gelişmekte olan toplumlarda meydana gelen ekonomik, sosyal ve siyasal değişimler ideolojilerin ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır. Kritik zamanlar, buhranlı dönemler ideolojilerin oluşmasına zemin hazırlamışlardır. 19. yüzyıla ideoloji çağı denmesi bundan dolayıdır. Bu dönem, A. Comte, Saint Simon, K. Marx, F.Nietzsche, W. James gibi düşünürlerin doğruluğu veya yanlışlığı tartışılacak düşüncelerini geliştirdikleri, kendi dönemlerindeki gerçekliğe bakış açılarını ortaya koydukları bir dönem olmuştur. Bununla beraber 21. yüzyılda demokrasi ve özgürlük kavramlarının ön plana çıkması, olaylara ve olgulara farklı bakış açılarının bir arada barınabilmesi ve aynı zamanda bu bakış açılarının meşru kabul edilmesi ile birlikte ideolojilerin tesirlerini azalttıkları söylenebilir.⁶²

Yukarıdaki tanımlar göz önüne alındığında aslında politik bilgi ile ideolojik bilginin çoğu kez aynı gerçekliğe işaret ettiği ifade edilebilir.⁶³ Gerek ideolojik

⁵⁷ Aydın, *Bilgi Sosyolojisi*, 78-79.

⁵⁸ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 448.

⁵⁹ Aydın, *Bilgi Sosyolojisi*, 80.

⁶⁰ Maurice Cornforth, *Bilgi Teorisi*, çev. H. Selman (İstanbul: Maya Yayınları, 1975), 66.

⁶¹ Erik Allardt, "Finland: Institutionalized Radicalism," *Decline of Ideology* içinde (M. Reiai, New York, 1971) s. 117. Akt. Şerif Mardin, *İdeoloji* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992), 18.

⁶² Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 449.

⁶³ Aydın, *Bilgi Sosyolojisi*, 79.

gerekse politik bilgilerin insan davranışlarını ve toplum yapısını değiştirmek gibi bir amacı vardır. Bu tür bilgilerin insan davranışları üzerindeki etkisi bilimsel veya felsefi bilgiye oranla daha fazladır. Hatta bazen daha yıkıcı olabilmektedirler.

İdeolojiler, Rasyonalite ve Modernite çağında değer üreten düşünce mekanizmaları olarak karşımıza çıkmaktadırlar. *Üç ana fonksiyona sahiptirler.* Bunlardan biri belirsizlikleri izale edip, bu belirsizliklerden kaynaklanan korkuları bir derece daha tahammül edilebilir “*kaygıya dönüştürmek,*” diğeri toplum hayatında bir “*anlam alanı oluşturmak*” ve sonuncusu ise, seküler toplumda bir “*değer*” üretmektir. Bu noktada ideolojiler hem değer üretirler hem de bu değerleri aktarma işlevi görürler.

İdeolojilerin beşiğinde büyüdüğü aydınlanma çağı kutsal olanı inkar edip *akla* yeni bir kutsallık alanı kazandırmıştır. Modern asrın kutsalı dinî, *insan akli* olmuştur. Sahip oldukları bu işlevlere baktığımız zaman ideolojilerin modern dünyanın beşer eli ile ürettiği birer din olduklarını ifade edebiliriz.⁶⁴ Ele avuca sığmayan ve ortak bir tanımı üzerinde ittifak sağlanamayan ideoloji olgusu 19. ve 20. yüzyılda dünyayı derinden etkileyen hadiselerle kapı aralamıştır. Milletler arası mücadeleyi tetikleyen milliyetçilik, Nazizm, Faşizm, sınıflar arası mücadeleyi ateşleyen Sosyalizm gibi ideolojiler insanlık tarihinin büyük savaşlar ve travmalar yaşamasına sebep olmuşlardır. Bir ulusun diğeri bir ulusu sömürülecek bir meta olarak gördüğü ve yine sömüren ulusun kendi milli varlığını mabud kabul ettiği milliyetçilik akımı-ideolojisi adeta 20. asrın modern bir dini olmuştur.⁶⁵

İdeolojiler ve ürettikleri politik bilgiler insan ve toplum yaşamını farklı yönlerden etkileyebilme veya değiştirebilme özelliklerine sahiptirler. Hayata, tarihe, kültüre yön verirler. Yaşamın ne olduğundan öte, nasıl olması gerektiği ile ilgili etkili argümanlara sahiptirler. Toplumsal sınıflara, işçilere, kadınlara, toplumun çeşitli gruplarına siyasi düşünceler kazandırıp bireyin ve toplumun, dünyayı söz

⁶⁴ M Hanifi Macit, “İdeoloji Üzerine Felsefi Bir Değerlendirme”, *Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 26 (30 Nisan 2016), 31-33.

⁶⁵ Bediüzzaman Said Nursi, *Mesnevî-i Nuriye*, çev. Abdülmecid Nursi (İstanbul: Zehra Yayıncılık, 1988), 115.; Ali Rıza Saklı, “İnsana ve Topluma Etkisi Bakiminden İdeolojiyi Anlamak / Understanding the Ideology from the Perspective of Human and Society”, *Uluslararası Ekonomi İşletme ve Politika Dergisi* 3/1 (30 Nisan 2019), 125-126.

konusu bu ideoloji perspektifinde yaşamasını salık verirler. Bu dayatma veya benimsetme süreci, bireye davranış için güçlü bir motivasyon sağlamaktadır.⁶⁶

Birbirlerini anımsatan düşünce ve hareket tarzına sahip olsalar da din ile ideoloji aynı şey değildir. Din kutsaldır. İdeoloji de zaman zaman kendisini, yine kendinin tanımını yaptığı bir kutsala dayandırabilir. Ancak dinin dayandığı kutsal aşkın-ilahi iken ideolojinin dayandığı “kutsal” ise beşeridir.⁶⁷ Yukarıdaki tanımlarında da değindiğimiz gibi her ikisinin alanları insan ve toplum olsa da kaynakları ve hayata bakışları elbette bir değildir. Böyle bir anımsatma ya da analoji bir kısım dinî bilgilerin belki de ideolojik tarzda sunulmasından kaynaklanmaktadır. Din, insana dünya ve ahiret saadeti sağlamaya çalışan ilahi kaynaklı bir hayat nizamıdır. Dinin kendisi, yani nasları kutsal iken o nasların yorumlanması ve onlardan anlaşılan şey beşeridir. Yani okunan dinî bir metnin kendisi lafzı ve manası itibari ile kutsal iken, okuyucunun okurken anladığı, aklında kalan mana kutsal değildir.⁶⁸ Nihayetinde beşerî bir yorumdur ama gayri dinî de değildir. Din kalıcı iken dinî yorum değişkendir. Zamanın ruhuna göre yeniden yorumlanabilir. Yorum olarak değerlendirebildiğimiz dinî bilgi türleri zaman zaman katı ve ideolojik üsluplar taşıyabilir.⁶⁹ Bu katı üslup dinin kendisinden değil yorumlayıcının içinde bulunduğu sosyokültürel ve siyasi konumundan kaynaklanmaktadır. İnsanların gerek toplumsal gerekse bireysel anlamda yaşadıkları tarihsel tecrübeler dinî yorumlama pratiklerini derinden etkilemektedir.

Bazen apolitik bir eğitim sistemi veya retorikle elde edilemeyen istendik davranışlar, dinî bilgilerin politik bir tarzda yorumlanması ile daha çabuk elde edilebilir. Bu yaklaşım ideolojilerin ajite edici gücünden kaynaklanmaktadır. Kutsal ya da tabu kabul edilen beşerî bir rasyonalite ile hayatın yorumlanması, hayatın içindeki siyah beyaz renkler dışındaki renklerin görülmemesine sebep olabilir.

⁶⁶ Andrew Heywood, *Siyasi İdeolojiler*, çev. Ahmet Kemal Bayram (Ankara: Anı Yayıncılık, 2012), 20.

⁶⁷ Saklı, “İnsana ve Topluma Etkisi Bakiminden İdeolojiyi Anlamak / Understanding the Ideology from the Perspective of Human and Society”, 123.

⁶⁸ Şehmus Demir, “Din-Dinî Bilgi Ayrımı Ekseninde Geleneğin Ne’liği ve Değersel Boyutu / Value and Nature of Tradition on The Axis of Separation Between Religion – Religious Knowledge / ماهية التراث ومكانته في الإسلام”, *İlahiyat Akademi* 1-2 (19 Ekim 2015), 154.

⁶⁹ Saklı, “İnsana ve Topluma Etkisi Bakiminden İdeolojiyi Anlamak / Understanding the Ideology from the Perspective of Human and Society”, 119.

Dinin ideolojik bir tarzda yorumlanması ile elde edilen dinî bilgiler, müntesibi tarafından diğer bir bireyi ötekileştiren bir araca dönüşebilmektedir. Kişinin mutlak doğrunun kendisinde olduğuna ve kendisi dışındaki herkesin bir rakip, bir düşman veya karşı kampta yer alan biri olduğuna inanması da sorunlu bir yaklaşımdır. Karşısındakine hayat hakkı tanımayan bu yaklaşım çatışmacı bir karakter taşır.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi siyasi krizler ve toplumsal buhranlar, sanatta, edebiyatta sair bilgi türlerinde toplumları ve aydınları derinden etkilemektedir. Üretilen çağdaş dinî bilgi de bu durumdan payını alıp politik bir kimlik kazanabilmektedir. İslam dinî açısından politik ve ideolojik yorum söz konusu analizin dışında değildir. Konu ile ilgili olarak biri 20. yüzyılın başlarında diğeri 20. yüzyılın sonlarında olmak üzere iki dönemi örnek verebiliriz.

Avrupa’da gerçekleşen sanayi devrimi ve paralelinde Osmanlı coğrafyasındaki üretim biçiminin çağın gerisinde kalmaya başlaması ile İslam toplumlarının ekonomik, askeri ve ardından da siyasi olarak gerilemesi sonucunu doğurmuştur.⁷⁰ 19. yüzyılın sonlarında, İslam dünyasının içerisinde bulunduğu çıkmaza yönelik olarak Osmanlı coğrafyasında, Osmanlılık, Türkçülük ve İslamcılık gibi çeşitli politik söylemler gelişmiştir. Konumuz açısından ele aldığımız bu İslamcılık tezi bu dönemde ortaya çıkan yeni bir olgu idi.⁷¹ İslam dünyasının tam manası ile belki de daha önce hiç mağlup olmadığı için, ya da ihtiyaç olmadığı için karşılaşmadığı bir tezdi bu. Bu politik projeksiyonla özelde Osmanlı devleti genelde de İslam dünyası hedeflenen noktaya gelemedi.

Bir süre sonra yani 20. Yüzyılın sonlarına doğru İslam dünyasında yer yer yeniden İslami politik söylemler ve hareketler ortaya çıkmaya başladı. Bu söylemler en az yüzyıl öncesinde köklerini bulan ve siyasal bağımsızlık talebinde bulunan politik söylemlerdi. Mısırda Müslüman Kardeşler, Cezayir’de FİS, Türkiye’de Millî Görüş, İran’da İslam devrimi gibi hareketler bu çerçevede değerlendirilebilir. Bu hareketlerin Türkiye’nin kültürel ve siyasal hayatına önemli bir etkisinin olduğu

⁷⁰ İlhami Güler, “Türkiye’nin Kimlik/Ahlâk Sorunları ve İlâhiyat Fakülteleri”, *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* 1 (01 Şubat 2009), 28.

⁷¹ Kemal H. Karpat, *İslam’ın Siyasallaşması* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2003), 15.

söylenbilir. Özellikle Ortadoğu kaynaklı olan ve okuyucuya siyasal İslamî bilinç kazandırmaya çalışan çok sayıda kitap bu dönemde tercüme edilmiş, çok sayıda yayınevi kurulmuştur. Bu tercüme faaliyetlerinin ürettikleri bilgiler bir eğitim öğretim faaliyetinden öte siyasi bir bilinç kazandırma gayreti taşımıştır.⁷²

Uzun yıllar kitapla, mekteple tanıştırılmamış, dinî eğitimden mahrum bırakılmış, siyasi alanda varlık gösterememiş geniş kitlelerin genç okuyucuları bu kitaplara ciddi rağbet göstermiştir. Dindar insanların ürettikleri bilgide, edebiyatta, şiirde ve diğer kültür alanlarında bu İslam'ın siyasal yorumunun tesirlerini görebiliriz.⁷³ Siyasal bilinci kazanmak ya da siyasal hedeflere sahip olmak, İslam'ın öngördüğü ahlakî ve kulluk görevlerinin hayata geçirilmesi sonucunu doğurmamaktadır. Ama bununla beraber politik ideallerin, savunulan dünya görüşüne ait bir kısım değerlerin hayata geçirilmesinde motive edici bir güce sahip olduğu ifade edilebilir.

Din eğitimi, yukarıda bahsedilen politik okumaların dışında bir faaliyet alanıdır. Ama insanın ibnü'l-vakt olduğu gerçeğini ıskalamadan şunu söyleyebiliriz: Dinî bilgilerin hangi düzlemde ve nasıl yorumlandığının bilinmesi onların nasıl davranış ve tutum kazandırdığının anlaşılmasında önemli katkı sağlayacaktır.

1.6. Dinî Bilgi

Kelime olarak borç, ceza, mükafat, hüküm gibi anlamlara gelen⁷⁴ din kelimesi terim olarak “Yüce Allah'ın kullarının faydasına, kendisi vasıtası ile hakka ulaşmaları için peygamberleri aracılığı ile gönderdiği teşri'leri” anlamına gelmektedir.⁷⁵ Dinînin gayesi insanın anlama gücünün yetmediği konularda açıklama yapmak, insanın hayatını Allah'ın istediği tarzda yaşamasını sağlamaktır. Kutsal olan Yaratıcı ile iletişim ise peygamber aracılığı ve getirilen vahiyler ile sağlanır. Peygamberin mesajı veya daveti geneldir ve herkese şamildir. Nihayetinde inanç

⁷² Güler, “Türkiye'nin Kimlik/Ahlâk Sorunları ve İlâhiyat Fakülteleri”, 30.

⁷³ Bkz. İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 3* (İstanbul: Pınar Yayınları, 1994), 3/5-8.

⁷⁴ Günay Tümer, “Çeşitli Yönleriyle Din”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (1987), 313-314.

⁷⁵ El-İsfahani, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'an*, 2/174.; Beşir Eryarsoy, “Din”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (İstanbul, 1990), 1/362.

alanı dışındaki bir kişi inanıp inanmamakta özgürdür. Fakat inancını seçtikten sonra o inancın doğrularına bağlı olmak zorundadır.⁷⁶

Din, izah eden, varoluşumuzu anlamlandıran, dış dünya ile ve birbirimiz ile ilişkimizi konumlandıran metafiziksel bir alandır. Bu metafizik alana klasik bilimsel yöntem ve tekniklerle erişmek imkansızdır. Din, duyularla algılanan dünyaya ek olarak, gerçekliğini inkar edemeyeceğimiz metafiziksel bir alan sunmaktadır. Varlık alanını, sadece duyularla elde edilmiş verilerden oluşmuş bir çerçeveye indirgemez. Böyle bir indirgemeci tavır, varlık alemini bir bütün olarak kavranmasını imkânsız hale getirecektir. İnsan ve yaşamı, beş duyu organı ile tespit edilebilen verilerden daha zengin bir gerçekliktir.⁷⁷

Dinsel diğer tabir ile *dinî* kelimesi ise dine ait olan ondan kaynaklanan, din üzerine gibi anlamlara gelir.⁷⁸ Arapça nispet “ya” sının Din kelimesine eklenmesi ile oluşan bir sıfattır.⁷⁹ Türkçede önceden kullanılan *dinî* kelimesi daha sonra eklenen “sel” eki ile birlikte *dinsel* şeklinde telaffuz edilip kullanılmaya başlanmıştır.

Dinî veya dinsel bilgi, dine ait olan dinden türetilen, kaynağını dinden doğrudan veya dolaylı olarak alan bir bilgidir. İnanç bağından doğar. Obje ve süje arasındaki bağın bir inanç sistemine dayandırıldığı bilgi türüdür. Suje insan iken obje kutsal veya kutsala ait bir metin ya da bir metnin yorumu olabilir. Dinî bilgi kaynağını aşkın alanda bulur, inanç temelinde insanı evreni veya toplumu tanımlar ve açıklar. İnanan ya da iman eden bir müntesibi için bu bilgi kesin hüküm ifade eder.⁸⁰ Din, üretilen bilgilerin üzerinde, farklı gelişim aşamalarında gerek doğrudan gerekse dolaylı olarak etkisini mutlaka göstermektedir.⁸¹ İlahi bilgi ise “şehadet ve gayb alemini içine alan, bütün alemini ve içindekileri ihata eden mekan ve zaman

⁷⁶ Çüçen, *Bilgi Felsefesi*, 18.

⁷⁷ Ali Bardakoğlu, “Dinî Bilgi ve Günümüzde İslam”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 21/2 (01 Ocak 2016), 78-79.

⁷⁸ Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 647.;Komisyon, *T.D.K. Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 2/379-380.

⁷⁹ Mevlüt Sarı, *Arapça Lugat* (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995), 290.

⁸⁰ Çüçen, *Bilgi Felsefesi*, 18.

⁸¹ Yasemin Apalı, *Bilgi Sosyolojisi Açısından Din ve Zihniyet* (Basılmamış: Süleyman Demirel Üniv. Sosyal Bilimler Enst., Basılmamış Doktora Tezi, 2014), 60.

sınırlamasına tabi olmayan aşkın bir bilgi olarak tanımlanmıştır.”⁸² İlahi bilgilerin, emir ve yasakların kurumsallaşması, bireysel ve toplumsal yaşantıya yansımaları ile Din denilen kurum ortaya çıkmaktadır. Din, mutlak ilahi bilgilerden istifade ederek çeşitli düzeylerde bağlayıcılığa sahip bilgileri üretebilme ve yorumlayabilme potansiyeline sahip dinamik kurumdur.

Yukarıda ifade edilen kesinlik çoğunlukla “dogmatik” kelimesi ile ifade edilir. Fakat “dogmatik” kelimesi dinî bilgi söz konusu olduğunda negatif değer ifade etmek için de kullanılır. Halbuki her bir dinin bilgi üretim süreci birbirine benzese de bütün dinlerin ürettiği bilgilerin birbirleri ile aynı değere sahip olduğu söylenemez. Çünkü sayısız din vardır. Her dinin bile kendi içerisinde onlarca tanımının olduğunu varsayarsak dünyada yaşayan veya yaşamayan yüzlerce dinin sayısız tanımlarının olması kaçınılmazdır.

Dinî bilgi ile ilgili olarak ifade edilen dogmatiklik eleştirisi bilimsel bilginin eksik ve kuşatıcı olmayan yöntemlerinden doğmaktadır. Bilimsel bilginin görünen alemi anlamak için ihdas ettiği metodu varlık aleminin geri kalan kısmına uygulaması bu eleştiriye sebep olmuştur.

Dinsel bilgi, kaynağını kutsal metinde bulan bir bilgidir. Kutsal metin ise yaratıcı tarafından peygamber aracılığı ile gönderilmiş bir kitaptır. Kutsal metinlerin sıhhati konusunda şüphe uyandıran gayretler aslında kutsal kitaba değil o kutsal kitabı gönderen yaratıcının varlığı hakkındadır.

Dinsel bilginin ilahi bir kaynaktan geliyor olmasının yanında, önemli bir özelliği de o bilgiye karşı duyulan inanç ve tasdiktir. Burada inanılan ve tasdik edilen şey bilginin kendisi ile birlikte aynı zamanda bilginin de kaynağı olan otorite olmaktadır. Yani hem aratıcıya ve yaratıcıdan gelen bilgiye iman edilmektedir.

Dinî bilginin kaynağı sadece bir tek kutsal kaynak değildir. Akıl, muhakeme, mantık ve duyu organları da dinî bilgi üretim sürecinde kaynak olarak kabul edilirler. Aklî veya mantıkî kriterlerden yoksun dinî bilgi muteber değildir.⁸³ Bilimsel bilginin

⁸² Hamdi Gündoğar, *Erken Dönem İslam Düşüncesinde İlahi Bilgi* (İstanbul: Cıra Akademi Yayınları, 2017), 143.

⁸³ Apalı, *Bilgi Sosyolojisi Açısından Din ve Zihniyet*, 57.

kaynağı duyular ve akıl iken İslam'ın dinsel bilgi tasavvurunda bu iki kaynağa üçüncü bir kaynak olarak vahiy de eklenmiştir.

Duyularla algılanan dış dünya Allah'ın kevni (oluş-yaratılan) ayetleridir. Bu duyularla algılanan bilgilerin yorumlandığı akıl yeteneği ise Allah'ın insan fıtratına koyduğu bir yetenektir. Yukarıda bahsettiğimiz ve bilimsel bilginin iki temel kaynağı kabul edilen bu olgular İslam dininin varlık tasavvuru dışında değildir. Bilim, yaratılan, somut dünyayı incelerken aslında Allah'ın kudretinin yeryüzüne bir yansımalarını incelemektedir. Burada elde edilen verilerin *dinî olan bilgiler* veya *dinî olmayan bilgiler* şeklinde tasnifi tartışılabilir. Bilginin elde edildiği objenin kaynağı ilahi olduğu gibi, o obje hakkında *doğru* ve *gerçek* olarak elde edilen ve zan ifade etmeyen bilgi de sahih kabul edilir. Buna göre bilgiyi doğru ve geçerli kılan özelliklerden bir tanesi de ilahi bilgilere aykırı olmamasıdır.

Bu değerlendirmelerimiz bütün dinlerin ortak görüşünü yansıtmayabilir. Ancak İslam dininin kendisine ait bir bilgi tasavvuru olduğunu söyleyebiliriz. Yüzeysel ve genel bir şekilde yapılan bilimsel bilgi ile dinsel bilgi mukayeseleri sonucunda İslam bilgi tasavvuru hakkında peşin hüküm vermek doğru olmayacaktır.

Modern batı düşüncesinde dinî bilgi hep bir problem kabul edilmiştir. Bilimsel bilgi ile dinî bilgi kavga ettirilmiş, daha doğrusu dinî bilgi bilimsel bilgiye sürekli dövdürülmüştür. Buradaki amaç, perspektifi, yöntemi, alanı dinî bilgidен farklı olan bilimsel bilgiyi dinî bilginin yerine ikame edip, dinî bilgiyi itibarsızlaştırmak olsa gerek.⁸⁴

Disiplin anlamında bilgileri felsefi, gündelik, bilimsel veya dinî bilgi olarak sınıflamak bir sorun teşkil etmez. Ancak bu tasnif üzerinden bilgileri *doğru*, *gerçek* veya *hurafe* şeklinde kategorize etmek bir problemin doğmasına zemin hazırlayabilir. Gerçekliğe bütüncül bakış açısı ile bakmamıza engel olur. Bilimsel bilginin dış dünyaya yaklaşımındaki bu katı tavrının tartışılmasında fayda vardır.

Dinî bilginin pozitif bilimlerin işlevini yerine getirmesi beklenmez. Ancak ahlak düşüncesinde, eğitim bilimlerinde, toplum düzeninde ve değerler alanında

⁸⁴ Apalı, *Bilgi Sosyolojisi Açısından Din ve Zihniyet*, 58.

belirleyici olan kaynak dinler ve onların ortaya koydukları bilgilerdir. Bu bilgilerin kaynağı ve sıhhati ile ilgili yapılacak eksik değerlendirmeler ahlakın, terbiyenin teşekkülünü zorlaştıracaktır.

Dinî bilginin tanımlanması konusunda daha çok batılı literatürden hareket edilmiştir. Batı düşünce tarihinde yaşanan din tecrübesi, batıyı seküler ve profan bir zemine kaydırmıştır. Din olgusunu, pozitivist bilimsel yöntemlerle ele almak, özellikle Hristiyanlık veya kilise kurumu üzerinden tanımlama yapmak ve elde edilen verileri bütün dinlere teşmil etmek özellikle İslam dinî söz konusu olduğunda yanlış algı ve hükümler ortaya çıkarmıştır.

Sosyal Bilimler alanında Türkiye’de birçok bilimsel çalışmaya kaynaklık eden “İnsan Felsefesi” adlı eserinde Takiyettin Mengüşoğlu, din için hayatta çözülmemiş bir problemin olmadığını, her sorunun dinde cevaplandığını, her şeyin din kitabında mevcut olduğunu, dinî bilginin bir çaba, bir araştırma içerisine girmesinin ihtiyaç olmadığını ifade etmektedir.⁸⁵ Mengüşoğlu, dinî bilginin bir varlık göstermeye çalıştığını ancak modern dünyada tıp veya doğa bilimleri karşısında dinî bilginin yaşama şansının çok az olduğunu ifade etmektedir. Bilimsel bilgi ile dinî bilgiyi çarpıştıran, ikisinin kaynağının farklı alanlar olduğunu ve hiçbir zaman uzlaşmayacağı kanaatine sahip anlayışın din hakkındaki algılarını İslam dinîni tanımlamak için kullanmak büyük bir hata olacaktır. Mengüşoğlu, dinlerin dışarıdan değerlendirildiğinde farklı gibi görünse de detaylı incelendiğinde hepsinin aynı olduğunu belirtmektedir. Fakat din hakkındaki bu negatif tavır toptancı bir yaklaşımdan doğmaktadır. İdeolojik ve politik tavır İslam dinînin ayrı bir kategoride değerlendirilmesine engel olmaktadır.

Mengüşoğlu dinî bilgiyi tanımladığı eserinde Dinin kendisi için de benzer tanımlamalar yapmaktadır. Dinin felsefe ve bilimi sürekli düşman ve rakip gördüğünü eline fırsat geçerse felsefe ve bilime baskı yapacağını, dinî bilgilerin özellikle *okuryazar olmayanlar için çekici olduğunu ve onları doyurduğunu* günümüzde dahi hem İslam hem de Hristiyan ülkelerinde dinin felsefe ve bilimi yok

⁸⁵ Mengüşoğlu, *Felsefî Anthropologi*, 138.

saydığını söylemektedir.”⁸⁶ Diğer semavi veya beşerî dinler için söylenebilecek bazı hükümlerin genele uygulanmasının, sosyal bilimlerin doğasına uygun bir yaklaşım tarzı olduğunu söyleyemeyiz. Kıyas yapılan mefhumlardan genel, evrensel ve ortak ilkeler çıkarmak ancak birbiri ile aynı mefhumlar için söz konusu olabilir. Dünyada yaşayan din sayısı kadar din tanımı olduğunu ifade etmek abartı olmayacaktır. Din hakkında tüm detayları ile ortak kılınmış bir tanımın yapılması dünyada aslında bir tek dinin var olduğunu ikrar etmek anlamına gelecektir.

Gerek sosyolojinin gerekse dinler tarihinin verilerine göre dinî bilgi, insanlık tarihinin görmüş olduğu en kadim, her insanın kolayca ulaşabildiği amaçlı, yaygın bir bilgi türüdür.⁸⁷ Dinî bilginin bir amaç taşıması yanında değer üretme özelliği de vardır. Değer üretme ve anlamlandırma özelliği dinî bilgiye önemli bir fonksiyon kazandırmaktadır. Hayatı anlamlandırma çabası insanın yaşamına sevgi, ümit heyecan ve motivasyon katar. Bu bilgi türü, insanoğlunun kendisini ve çevresini anlamak ve tanımlamak için kullandığı ilk bilgi türüdür. Daha sonra felsefi düşünce etkinliğinin başlaması ile hayatı sorgulama sürecine felsefi bilgi gibi başka bilgi türleri de katılmıştır.⁸⁸

Auguste Comte’a göre toplumlar günümüze gelene kadar üç aşama geçirmişleridir. İlk önce teolojik daha sonra sırasıyla metafizik ve pozitivist aşamalar yaşanmıştır. Bu üç hal yasasına göre dinî bilgi teolojik aşamaya denk düşen bir bilgi türüdür. Bir başka sosyolog P.A. Sorokin’e göre dinî bilgi geçmişte kalan bir bilgi değildir. Sürekli tekrarlanan, sarmal özelliğe sahip bir bilgi türüdür. Karl Marx, dinî bilgiyi sınıfsal bir çerçevede ele alır. Onu ideolojinin bir parçası olarak görür, diğer yapılarda olduğu gibi onu alt yapının bir sonucu veya bir ürünü olarak kabul eder. Karl Marx, ideolojiyi seçkin ve yönetici sınıfın sahip olduğu bir bilgi olarak kabul ederken, dinî bilgiyi ise alt tabakadaki insanların ortaya çıkardığı bir bilgi türü olarak görür. Alman filozof Max Ferdinand Scheler ise dinî bilginin genel olduğunu, zaman ve toplum ile sınırlı olmadığını ifade etmiştir.⁸⁹

⁸⁶ Mengüşoğlu, *Felsefi Anthropologi*, 141-142.

⁸⁷ Mengüşoğlu, *Felsefi Anthropologi*, 99.

⁸⁸ Aydın, *Bilgi Sosyolojisi*, 77.

⁸⁹ Aydın, *Bilgi Sosyolojisi*, 75.

Dinî bilginin insan hayatının üzerinde sanıldığından daha fazla tesiri vardır. Özellikle tarih süreci içerisinde birçok toplum dinin etkisi ile şekillenmiştir. Günümüzde bile kendilerini profan dünyaya ait gören insanların veya grupların düşünce ve ahlakî tutumlarında da dinî bilginin etkilerini gözlemleyebiliriz.⁹⁰

Sonuçta gerek entelektüel açıdan gerekse ameli ve ahlakî açıdan olsun, dinî bilginin insan yaşamında yadsınamaz bir yeri vardır. Varlık aleminin bir kısmını veya insanın manevi yönünü nasıl inkar edemiyorsak, bu bilgilerin insan ve toplum yapısında da önemli işlevleri olduğunu da ifade etmemiz gerekiyor.

1.2. ÖĞRENME VE DAVRANIŞ KURAMLARI

1.2.1. Öğrenme Kavramı

Üzerinde çok konuşulan, yazılan, çizilen *öğrenme* kavramı insan hayatı için hayati bir önem arz etmektedir. Psikolojide özellikle de eğitim bilimlerinde, davranışın ilişkilendirildiği yegane faktördür. Bu kavram, insanın, insanın davranışlarının, insanın yaptığı aktivitelerinin, hatta toplumların yapısının anlaşılmasında kilit bir rol oynamaktadır. İnsanoğlunun varoluşundan bu yana kesintisiz olarak yürüttüğü eylemlerden bir tanesi kuşkusuz öğrenme etkinliğidir. İnsanoğlu varoluşundan bu yana “*Hem çok şey öğrenmiş hem de az şey öğrenmiştir.*” Demek yanlış olmasa gerek. İnsan öğrenerek tekemmül etmek için yeryüzüne gelmiştir.⁹¹ Ama kendisine, evrene, varoluşa ait ne kadar çok şey öğrense de aslında sonuçta az şey öğrenmiştir. Çünkü insan için bilginin ve öğrenmenin bir sınırı yoktur. Bu durum insanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliklerden bir tanesini ifade etmektedir.

Öğrenme faaliyeti, insanın sahip olduğu dünya görüşü ve ideolojisi çerçevesinde şekillenmektedir. Öğrenme bazen maddi terakki, bazen de insani erdemler için kullanılabilir. İnsanın zekâsı, duyguları, elleri, bazen bir alet icat etmek için; bazen de hemcinsine merhamet edeceği soyut bir hedef için eğitilmektedir. Bu eğitim ve öğretim faaliyetinden neyin amaçlandığına bağlıdır.

⁹⁰ Aydın, *Bilgi Sosyolojisi*, 76.

⁹¹ Bediüzzaman Said Nursi, *Sözler* (İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2003), 334.

Yapılacak eğitimin içeriği dünya görüşüne göre değişiklik arz etmesine karşın eğitim faaliyetinin kendisi evrensel ve fitri bir faaliyettir.

İnsanların dünya görüşleri veya inançları sayısınca öğrenme içeriği olabileceğini söylemek abartı olmasa gerek. İnsanın duyuşsal veya bilişsel alemi kesin hatlarla tanımlanmamıştır. Bu yönü ile beşerî bilimlerin, *fitrat* olgusuna bakışta ittifak ettiğini söyleyemeyiz. Tanımların farklılığı ile beraber öğrenme olgusu bir yönü ile evrensel bir faaliyettir. Fakat öğrenme faaliyetini belirleyen amaçlar, yöntemler ve içerikler çeşitlilik göstermektedir.

Öğrenme üzerine birçok tanımın yapılmış olması öğrenme sürecinin oldukça karmaşık bir yapıya sahip olmasından kaynaklanmaktadır.⁹² Öğrenme gerçekleşene kadar insandan kaynaklı birçok faktör devreye girmektedir. İnsan ise duyguları, istekleri, kaygıları, düşünceleri, maddi ve manevi boyutları ile özel bir varlıktır. Bu durum hem davranış hem de öğrenme kavramının kesin hatları ile tayin edilmesini zorlaştırmaktadır. Bu belirsizlik ve kapalılığı hesaba kattığımızda meselenin ifade edilmesinin zorluğu daha da net anlaşılmaktadır.

Öğrenme süreçleri ile ilgili olarak psikologlar ve eğitim uzmanları literatürde kayda geçen çok sayıda çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışmalarda eğitimin yöntem ve teknikleri ile alakalı olarak bilgi alışverişi yapılmış, yazılan kitaplarda belli bir standarda erişilmiştir. Ama eğitimin içeriği ve hedefleri ile ilgili mütalaalar için bir standartlaşma olduğu iddia edilememektedir. Şekil yönü ile eğitim bilimi evrensel bir çerçeve kazanmışken, içerik açısından evrensel ve objektif bir mahiyete sahip olamaması normal bir durumdur. Örneğin seküler batı felsefesinin veya dünya görüşünün eğitim içerikleri ile Hint felsefesinin eğitim içerikleri veya İslam'ın eğitim ve öğretim hedeflerinin aynı olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü gerek dinlerin gerekse ideolojilerin düşünsel ve felsefi arka planları aynı değildir. Bunun gibi aynı düşünce ve kültür havzasında olsa bile öğrenme sürecinin nasıl gerçekleştiği ile ilgili farklı kanaatler de ileri sürülmüştür. Söz konusu sürecin ampirik (deneysel) olarak incelenmesi zor olduğu için kesin hükümler yerine kanaatler ifade edilmiştir.

⁹² İsmail Sağlam, "Bazı Öğrenme Kuramları ve Din Öğretimi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (01 Haziran 2009), 252.

Öğrenme kavramının kökeninin irdelenmesi ilkçağ filozoflarına kadar götürülebilir. Platon bilgilerimizin doğuştan geldiğini savunurken, Aristo dış dünyadan elde edilen edimlerle bilgilerimizin oluştuğunu savunmuştur.⁹³

Ünlü Fransız filozofu Descartes'in (1596 -1640) *akılcılık* adı verilen felsefesine göre bir kısım bilgilerimiz doğuştan gelmiştir. Bu bilgiler ve öğrenmeler yaşantılarımızdan bağımsız bir şekilde zihnimizde vardılar. Diğer bazı bilgilerimiz ise akıl yürütme sezgi ve mantık gibi bir kısım zihinsel faaliyetler sonucunda elde edilmiştir. Descartes'in bu görüşüne karşın İngiliz filozofu John Locke (1632-1704) ise zihnimizin doğuştan boş (tabula rasa) olarak geldiğini tüm öğrenmelerimizin sonradan duyularımız yolu ile gerçekleştiğini ifade etmiştir. Bilgilerimiz yaşantılarımız yolu ile dış dünyadan elde edilmiştir. Bu iki ünlü filozofun görüşleri öğrenmenin felsefi olarak ta irdelendiğini göstermiştir. Descartes'in akılcılığı (uşçuluk) ile John Locke'un deneysel yaklaşımları öğrenme ilgili olarak iki ana damarın kökenleri hakkında bize bilgi vermektedir.⁹⁴ Bundan sonra psikoloji bilimi gölgesinde geliştirilecek yaklaşımlar bu iki ana kutba yakınlıkları veya uzaklıkları ölçüsünde konumlanacaklardır.

Öğrenme ile ilgili kuramlar, öğrenmenin doğası, süreçleri ve hedefleri üzerine yapılan uzun çalışmalar sonucunda ortaya çıkmışlardır. Her bir kuram, öğrenme sürecinin açıklanmasında ihmal edilen bir başka teorik cepheyi ön plana almaya gayret etmiştir. Kuramları geliştiren uzmanların en önemli çabası öğrenmenin nasıl gerçekleştiğini bütün boyutları ile ortaya koymak olmuştur.

Eğitim bilimleri ve eğitim psikolojisi alanlarında bu kuramlarla ilgili çok sayıda bilimsel çalışma yapılmıştır. Biz bu kuramları konumuz ile ilişkilendirerek ele almaya çalışacağız. Öğrenme faaliyetinin nasıl işlediğini ve kuramların öğrenme süreçlerinin anlaşılmasında nasıl bir katkı sağladıklarını tespit etmek davranışın nasıl oluştuğunun anlaşılmasında bize fayda sağlayacaktır.

⁹³Dale H. Schunk, *Eğitimsel Bir Bakışla Öğrenme Teorileri*, ed. Muzaffer Şahin, çev. Mahmut Yasin Demir (Ankara: Nobel Yayınları, 2014), 11-12.

⁹⁴W. Scott Terry, *Öğrenme ve Bellek: Temel İlkeler, Süreçler ve İşlemler*, çev. Banu Cangöz (Ankara: Anı Yayıncılık, 2012), 40.

Davranış süreçleri sadece *öğrenme* kavramı ile izah edilemezler. Öğrenmenin yanı sıra eğitim, öğretim kavramları da söz konusu süreçlerde etkin olan kavramlardır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi bu kavramlar ile ilgili çok sayıda izahlar yapılmıştır. Öğrenme (taallüm, learning); “*Kavramsal düzenlemeler yapma süreci. Alıştırma ve uygulamaların oldukça sürekli olan etkilerine verilen ad. Belli bilgi, beceri ve anlayışlar edinme. Yaşantı sonucu ya da yineleme yoluyla davranışta oluşan oldukça sürekli bir değişiklik*”⁹⁵; “*Deneyim veya yaşantı sonucunda davranışta ya da davranış repertuarında meydana gelen görece kalıcı değişiklik*”⁹⁶ olarak tanımlanmıştır. Yine başka bir tanımda “*Davranışlarda ya da öğrenilmiş biçimde davranabilme kapasitesinde meydana gelen ve pratikten, deneyimin diğer biçimlerine kadar çeşitli alanlarda sonuç veren kalıcı bir değişiklik*”⁹⁷ olarak tarif edilmiştir. Eğitim (terbiye, education) ise “*önceden saptanan amaçlara göre bireyin kendi yaşantıları aracılığı ile davranışlarında belli gelişmeler sağlamaya yarayan planlı etkinlikler sistemi*” şeklinde tanımlanmıştır.⁹⁸ Öğretimin tanımı ise diğer iki tanımdan biraz daha farklılık arz etmektedir. Öğretim (tâlim, instruction, teaching) de şöyle tanımlanmaktadır: “*Kişinin, belli bir amaca ulaşmasını sağlayacak bilgileri öğrenmesine yardım etme işi. Öğrenmeyi kolaylaştıracak etkinlikleri düzenleme, araç gereçleri hazırlama ve öğrenmede yol gösterme işi.*”⁹⁹ Birbirleri ile ilgili iç içe olan bu süreçlere farklı açılardan ve konumlardan bakıldığı için farklı tanımlar ortaya çıkmıştır. Bunlara paralel olarak geliştirilen kuramlar da farklı isimlendirmeler almışlardır.

Öğrenme süreci karmaşık ve çok boyutlu bir süreçtir. Deneysel yöntemlerle tam olarak açıklanamamaktadır. Bundan dolayı öğrenmeyi açıklayan birçok teori geliştirilmiştir. Kuram diğer bir ifade ile nazariye veya teori (theory); “*bir bütün olarak gerçekliği yahut gerçekliğin belirli bir bölümünü açıklama, olay olgu ve nesneler arasındaki düzenli ilişkilerden genel sonuçlar çıkarma ve bu sonuçlara göre*

⁹⁵ Rasim Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2012), 925.

⁹⁶ Terry, *Öğrenme ve Bellek*, 10.

⁹⁷ Schunk, *Eğitimsel Bir Bakışla Öğrenme Teorileri*, 2.

⁹⁸ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 453.

⁹⁹ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 935.

gelecekle ilgili önerilerde bulunma amacı güden, geçerliliği temel aldığı varsayımlarla sınırlı sistematik bilgi çerçevesi”¹⁰⁰ olarak tarif edilmiştir.

“Öğrenme kuramı (learning theory)” ise öğrenme süreçlerini, öğrenmenin kaynaklandığı etken ve dinamikleri olduğu kadar, unutmayı da açıklayan kuramlara verilen ortak isimdir.”¹⁰¹ Bu kuramlar öğrenmenin doğasını, mahiyetini ve sonuçlarını izah ederler.¹⁰² Eğitim kuramları öğrenme programları, öğrenme organizasyonları, öğrenme süreçleri kullanılan araç ve gereçler ve eğitim-öğretimin bireysel ve toplumsal hedefleri ile ilgilenirler.¹⁰³

1.3. ÖĞRENME KURAMLARI

Öğrenme ile ilgili çok sayıda kuram olduğundan daha önce bahsetmiştik. Bu kuramlar, öğrenme süreçlerine yönelik yaklaşımlarındaki ortak ilkelerden dolayı çeşitli isimler altında gruplandırılmıştır. Bu şekilde bir gruplama kuramların araştırma yöntemlerinin mantıklarının, birbirine yakınlıklarının veya uzaklıklarının anlaşılmasında kolaylık sağlamaktadır. Tek bir davranışçı kuramdan söz edilemeyeceği gibi sadece bilişsel kuramdan da söz edilemez. Fakat bu kuramların kendilerine ait ortak öğrenme ilkeleri olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.

1.3.1. Davranışçı Kuramlar

Eğitim psikolojisi alanında ilk olarak ortaya çıkan kuramlar davranışçı kuramlardır. Deneyssel çalışmalara olanak tanıyan bu kuramlar öğrenme sürecini nesnel bir şekilde incelemeye çalışmışlardır. Kronolojik bir sıra ile ifade etmek gerekirse İvan Pavlov (1849-1936)’un *Klasik Koşullanma*, Edward Thorndike (1874-1949)’nin *Bağlantıcılık*, John Broadus Watson (1878-1958)’nın *Davranışçı* ve Burrhus Frederic Skinner (1904-1990)’ın *Edimsel Koşullanma* kuramları¹⁰⁴ öğrenme psikolojisinin gelişimine ilk katkıları sunmuşlardır. Öğrenme çalışmaları, psikoloji

¹⁰⁰ Acar- Demir, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, 314.

¹⁰¹ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 931.

¹⁰² Ali Seyyar, *Davranış Bilimleri Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)* (İstanbul: Beta Yayınları, 2004), 542.

¹⁰³ Cevat Alkan, “Öğrenme-Öğretme Süreçleri İlkeler”, *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* 20/1 (27 Ağustos 2019), 210.

¹⁰⁴ Pınar Şafak, “Davranışçı Öğrenme Kuramları”, *Öğrenme ve Öğretme Süreçleri*, ed. Sevil Büyükalın (Ankara: Pegem Akademi, 2014), 28; Şafak, “Davranışçı Öğrenme Kuramları”, 28; Şafak, “Davranışçı Öğrenme Kuramları”, 28.

biliminin bağımsız bir bilim dalı olması ile paralel bir şekilde gelişme göstermiştir. Psikoloji biliminin verileri ile öğrenme alanlarında yapılan deneysel çalışmalar konunun bilim alanında müstakil bir yer edinmesini sağlamıştır.¹⁰⁵

Davranışçı kurama göre öğrenme, uyarıcılara tepki gösterme sürecidir. Bu kuram, davranışı gözlemlemeye çalışır, gözlemleyemediği davranışı öğrenme olarak kabul etmez. Uyarıcı ve tepki kavramları üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırır. Öğrenmeyi anlamak için *uyarıcı* adı verilen dış dünya ile *tepki* denen insan davranışı arasındaki ilişkiyi inceler.

Öğrenme sürecinde davranış değişikliği olması, öğrenmenin gerçekleşip gerçekleşmediğini gösteren bir işarettir. Bu işaret olmazsa neyin ne kadar öğrenildiği ile ilgili elimizde sağlıklı bir veri olmayacaktır.¹⁰⁶ Burada davranış değişikliği diye tanımlanan durum gözlenebilme özelliği ihtiva ettiği için önemlidir.

Klasik Koşullanma kuramına göre organizma koşulsuz bir uyarıcıya karşı koşulsuz tepki verir. Bu koşulsuz uyarıcı ile beraber eş zamanlı olarak koşullu uyarıcı adı verilen bir başka uyarıcı eklendiğinde organizma yine benzer bir tepki verecektir. Organizmanın ilk uyarıcıya benzeterek diğer uyarıcıya da verdiği tepki bir öğrenme veya bir davranış kabul edilmektedir. İvan Pavlov bu öğrenme mekaniğini yaptığı bir deneyle ortaya koymaya çalışmıştır. Öğrenme psikolojisi ile ilgili tüm çalışmalarda gösterilen bu deneyde köpeklere öncelikle et (koşulsuz uyarıcı) sunulmuş, sunulan bu ete karşı köpekler salya (koşulsuz tepki) salgılamışlardır. Deneyin diğer aşamasında köpeklere et ile beraber zil sesi (koşullu uyarıcı) verilmiştir. Et ile beraber zil sesi verilince köpekler salya salgılamaya devam etmişlerdir. Daha sonra deney ortamından et çekilince köpekler koşullandıkları için bir süre daha zil sesine karşı salya salgılamışlardır. Zil sesi ile beraber et verilmediği halde salgılanan salya köpeklere kazandırılan bir öğrenme veya bir davranış kabul edilmiştir. Fakat bir süre sonra zil sesi ile beraber et sunulmadığını gören köpekler

¹⁰⁵ Schunk, *Eğitimsel Bir Bakışla Öğrenme Teorileri*, 26.

¹⁰⁶ Terry, *Öğrenme ve Bellek*, 41.

salya salgılamamaya başlamıştır. Buna da sönme adı verilmiştir. Yani davranış veya öğrenmenin ortadan kalktığı ifade edilmiştir.¹⁰⁷

Bu kurama göre öğrenme, uyarıcılara karşı verilen tepkiler toplamıdır. Öğrenmenin tamamı elbette ki sadece koşullanmaktan kaynaklanmamaktadır. Fakat bu deneyler ve izahlar bir bütün olarak öğrenmeyi açıklayamazlarsa da koşullanmanın süreç içerisindeki önemini ortaya koymaya çalışmışlardır. Öğrenme, ileride başka kuramlar izah edilirken de ifade edileceği gibi sadece bir uyarıcı ve ona verilen tepkilerden daha karmaşık süreçler barındırmaktadır.¹⁰⁸

Dinî öğrenmeler de zaman zaman koşullanma yolu ile gerçekleşebilmektedir. Özellikle küçük yaşlarda bir kısım yanlış veya doğru öğrenmelerin koşullanma yolu ile gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Çünkü bu tür öğrenmelerde; bilişsel süreçler, muhakeme ve analiz yöntemleri devreye girmemektedir. Küçük yaşlardaki çocuğa cehennem fikrinin sık sık vurgulanması, camide veya dinî bir ortamda maruz kalınacak bir şiddet veya kaba muamele çocuğun koşullanarak olumsuz bir öğrenme süreci yaşamasına, yanlış bir dinî davranış edinmesine sebep olabilmektedir.¹⁰⁹

Bağlantıcılık (Araçsal öğrenme) kuramına göre öğrenme deneme yanılma yolu ile ulaşılan bir sonuçtur. Deneme yanılma sürecinde tekrar elde edilen başarı veya manevi haz istenen davranışın ortaya çıkma olasılığını artırmaktadır. Bu öğrenme süreci kediler üzerinde yapılan bir deneyle somutlaştırılmaya çalışılmıştır. Kafese konan kedinin çıkış kapısını bulup dışarı çıkması izlenmiştir. Kedi yaptığı birçok deneme sonunda çıkış kapısını bulmuş, zincirini açmayı başarabilmiş, kapı aralanmış ve dışarı çıkmayı başarmıştır. Dışarı çıkmış olması, kedi için bir haz ve isteğini elde etme vesilesi olmuştur. Kafese ikinci defa konan kedi tahmin edildiği gibi önceki denemelerinin de etkisi ile daha az deneme yanılma sayısı ile kapıyı açmayı başarabilmiştir. Çünkü kapıyı açmasına sebep olan deneme kedinin öğrenme deneyimi yaşamasına sebep olmuştur.¹¹⁰

¹⁰⁷ Schunk, *Eğitimsel Bir Bakışla Öğrenme Teorileri*, 35; Terry, *Öğrenme ve Bellek*, 90.

¹⁰⁸ İbrahim Ethem Başaran, *Eğitim Psikolojisi* (Ankara: Gül Yayınevi, 1996), 214.

¹⁰⁹ Sağlam, “Bazı Öğrenme Kuramları ve Din Öğretimi”, 256.

¹¹⁰ Schunk, *Eğitimsel Bir Bakışla Öğrenme Teorileri*, 29; Terry, *Öğrenme ve Bellek*, 152.

Thorndike öğrenme üzerinde çalışırken uyarıcı ve tepki arasındaki bağlantıyı incelemeye çalışmıştır. Bu iki kutbu yani uyarıcı ve tepkiyi birbirine ilişkilendiren bağlantıların sinir sistemi içerisinde yer aldığını ifade etmiştir.¹¹¹

Organizmanın öğrenmesinde *etki* yasası önemli rol oynar. Thorndike'ye göre organizma deneme yanılma süreçlerini tekrarlarken hangi aşamada hoş gidecek bir tepki ile karşılaşır o davranışı tekrarlar. Yapılan bu tekrarlarla istenen davranış öğrenme aşamasına gelir. *Etki* adı verilen bu faktör aynı zamanda pekiştirme yasasının da bir yansımasıdır¹¹²

Hazırbulunuşluk ve tekrar yasası da bu kurama göre önemli öğrenme süreçlerinden sayılmaktadır. Hazırbulunuşluk organizmanın belli bir büyüme veya gelişme aşamasına ulaşması anlamına gelmemektedir. İçsel olarak organizmanın bir davranışı öğrenmeye hazır ve istekli olması demektir. İçsel olarak hazır olunmayan durumlarda organizmaya bir şey öğretildiğinde öğrenme tam gerçekleşmeyeceği gibi, organizma bir şeyler öğrenmeye istekli ve hazır olduğu zamana da öğrenme faaliyeti gerçekleşmezse organizma gerginlik hisseder. Örneğin öğrenme için belirli bir olgunluğa gelmiş bir çocuk öğrenmek istediği bir bilgiden ve deneyimden yoksun bırakılırsa gerginlik hisseder. Yine öğrenmek istemediği bir konuyu zorla ona öğretmeye çalışmak ta çocukta belli bir gerginlik meydana getirir.¹¹³

Bu kuramın başka bir yasası da tekrar yasasıdır. Buna göre tekrarla öğrenilmiş bir davranış kalıcı olur. Uyaran tepki ilişkisi tekrarlandığı süreçte organizma aynı davranışı sürekli hale getirir. Uyaran tepki bağı zayıfladıkça davranışın ya da öğrenmenin zayıfladığı görülür.¹¹⁴

Bir başka davranışçı öğrenme kuramı da *Edimsel (Operant) şartlanma* kuramıdır. İşlemsel koşullanma da denmiştir. Organizmanın bir ödül elde etmek veya bir cezadan kurtulmak için verdiği tepkiyi öğrendiği düşüncesine dayanmaktadır.¹¹⁵

¹¹¹ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 123.

¹¹² Terry, *Öğrenme ve Bellek*, 152.

¹¹³ M. Ertuğrul Uçar, "Bağlaşım Kuramı (Araçsal Koşullanma)", *Eğitim Psikolojisi*, ed. Şerife Işık (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2020), 362-363.

¹¹⁴ Uçar, "Bağlaşım Kuramı (Araçsal Koşullanma)", 364.

¹¹⁵ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, 211.

B.F. Skinner laboratuvar şartlarında fareler üzerinde yaptığı deneylerle öğrenmenin nasıl gerçekleştiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Boş bir kutuya konan aç bir fare sağa sola koşuştururken daha önce kutuya yerleştirilen bir pedala basması beklenir. Fare pedala basınca yiyecek elde eder. Yiyecek elde eden fare her acıktığında gelip pedala basmaktadır. Yiyecek fare için ödül olmuştur. Daha sonra deney düzeneğine ışık ta eklenmiştir. Yiyeceğin verilmesi ile beraber ışık verilmiştir. Farenin ışıkla yiyecek arasında ilişki kurup kurmadığı ölçülmüştür. Işık verilmesi ile pedala basan fare tekrar yiyecek elde etmiş, ışık verilmediği zaman fare pedala bassa da kendisine herhangi bir yiyecek verilmemiştir. Sonuçta fare ışıkla beraber pedala basılınca kendisine yiyecek verildiğini ışık olmadığı zaman pedala bassa da yiyeceğin verilmeyeceğini öğrenmiştir. Bu deneyde pedala basma edinilmiş bir davranış yani edim, yiyecek elde etme ise bir ödüldür. Sonradan deneye eklenen ışık faktörü ise ayırt edici uyaran olarak adlandırılmaktadır.¹¹⁶

Davranışçı kuramlar mantık olarak birbirlerine benzemektedirler. Fakat ayrı bir kuram olmalarını gerektirecek argümanları mutlaka vardır. Edimsel koşullanmada davranışın önceliği vardır. Önce davranış meydana gelir. Verilen ödüllerle bu davranışın kalıcı hale gelmesi sağlanır. Klasik koşullanmada öncelikle uyarıcı devreye girer. Daha sonra tepki yani davranış meydana gelir.¹¹⁷

Birçok eğitimci günümüzde ödülün veya cezanın eğitimde önemli bir rol oynadığını kabul etmektedir. Özellikle ödülün küçük yaşlarda herhangi bir davranışın kazanılmasında cezaya oranla büyük bir olumlu katkı yaptığı söylenebilir.¹¹⁸ Gerek yapılan deneyler gerekse günlük deneyimlerimiz öğrenmenin gerçekleşmesi ve davranışın elde edilmesi sürecinde ödülün önemli bir motivasyon kaynağı olduğu görülmektedir. Eğitim ve öğretim sürecinde yapılan yarışmalar, verilen puanlar, takdim edilen ödüller bu amaca hizmet etmektedirler.

Dinî davranışın kazanılmasında da bu pekiştireçler ve ödüller önemli bir rol oynamaktadır. Duyulan dinî haz, sevap kazanma düşüncesi, cenneti elde etme ümidi

¹¹⁶ Sağlam, “Bazı Öğrenme Kuramları ve Din Öğretimi”, 210; Terry, *Öğrenme ve Bellek*, 156; Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 918.

¹¹⁷ Sağlam, “Bazı Öğrenme Kuramları ve Din Öğretimi”, 257.

¹¹⁸ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, 210; Terry, *Öğrenme ve Bellek*, 156; Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 918.

veya Allah rızasını kazanmak bu türden olumlu pekiştireç sayılabilir. Bunlar hem motivasyon kaynağı hem de ödül hükmündedirler. Genel eğitimde geçerli olan öğrenme ilkelerinin özel bir öğrenme alanı olan dinî öğrenme süreçlerinde de etkili olduğu ifade edilebilir.

1.3.2. Sosyal Öğrenme Kuramı (Sosyal Bilişsel Teori)

Albert Bandura'nın geliştirdiği ve davranışların gözlem ve taklide dayanarak ortaya çıktığını savunan bir kuramdır. Bu kuram Davranışçı yaklaşım ile Bilişsel yaklaşımın ortasında durmaktadır.¹¹⁹ Bu kurama göre Davranışçıların geliştirdiği teknikler ve ortaya koyduğu ilkeler davranışın oluşum sürecini açıklamakta yeterli değildir. Öğrenme etkinliği davranışçıların ifade ettiği kadar basit değildir. Davranışın oluşmasında uyarıcı tepki mekanizması ile beraber bilişsel süreçleri de etkilidir. Organizma sosyal ortam içerisinde gözlemleyerek, başka insanlarla etkileşimde bulunarak öğrenmektedir. Bu gözlem ve sosyal etkileşimde bilişsel süreçlerin kullanılması kaçınılmazdır.¹²⁰

Davranışların oluşmasında öykünerek öğrenmenin önemli bir rolü vardır. İnsanlar örnek aldıkları modellerin davranışlarını ya olduğu gibi ya da kısmen taklit ederler. Taklit veya öykünme ile oluşan davranış eğer toplumsal yapı tarafından onaylanırsa bu onay bir ödül işlevi görecektir. Ödüllendirilen davranışın tekrarlanma ihtimali oldukça yüksek olacaktır. Ödül taklit edilen davranışa insanı koşullandırır. Bu bir bakıma koşullanma sürecini de anımsatmaktadır.¹²¹

Bu kurama göre insanlar öğrenme süreçlerinde aktiftirler. Yaşamaları süresince hayata yaptıkları katkı, aynı zamanda öğrenmeye de bir katkı sayılmaktadır. Öğrenme süreçlerine ait bazı genel prensipler geliştirilmiştir. Buna göre;

1. İnsanlar kendi davranışlarını başkalarını gözlemleyerek kazanırlar.

¹¹⁹ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 1290..

¹²⁰ Schunk, *Eğitimsel Bir Bakışla Öğrenme Teorileri*, 213.

¹²¹ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, 213.

2. Öğrenmenin gerçekleşmesi için davranışın değişmesi şart değildir. Bu yönü ile davranışçıların öğrenme tanımından farklı olarak bir noktaya dikkat çekilmiştir. Davranışsal alanın dışında bir öğrenme alanı kabul edilmiştir. Davranışçıların aksine bu kurama göre her öğrenme mutlaka bir davranış değişikliği yapmak zorunda değildir.

3. Öğrenme süreçlerinde *algı* önemli bir yer tutmaktadır. Algı bilişsel düzeyde meydana gelen bir işlemdir. İnsanların beklentileri, ödül veya cezanın farkında olmaları davranışların oluşmasında etkilidir.¹²²

Modelleme yolu ile öğrenmenin gerçekleşmesi için 3 farklı modelden bahsedilir. Bunlar; *canlı model*, *sembolik model* ve *sözel model* olarak sınıflandırılmışlardır. Gözlemci insanın etrafında bulunan ve yaşayan rol modeller canlı modeli oluştururken, sembolik model ise gözlemcinin çevresinde bulunmayan ama duyduğu veya izlediği bir film veya hikâye kahramanı olabilir. Sözel semboller ise bu iki rol modelin dışında anlatılarak veya yazılarak tasvir edilen ve uyulması istenen kişiliklerdir.¹²³ Modellenecek davranış için *bilişsel*, *duyuşsal* ve *davranışsal* alan olmak üzere üç önemli öğrenme alanı belirlenmektedir. Aynı zamanda bu taksim öğrenmemin üç hayati boyutunun da ifadesi anlamına gelmektedir.¹²⁴ Bu kuram, örnek alınan modellere uyulurken dikkat, hatırlama, motivasyon ve yeniden üretme gibi bilişsel süreçlerin de önemini vurgulamıştır.¹²⁵

Din eğitiminde modelleme yolu ile davranış kazandırmak sıklıkla başvuru bir yöntemdir. Kur'an-ı Kerim bilişsel düzeyde bütün emir ve yasakları ile beraber Hz. Muhammed (sav)'i bir rol model olarak arz etmiştir.¹²⁶ Hz. Peygamber (sav)'in ahlakı hakkında Hz. Ayşe validemize soru soran sahabeye "Onun ahlakı Kur'an idi,"

¹²² Mustafa Bayrakçı, "Sosyal Öğrenme Kuramı ve Eğitimde Uygulanması", *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 14 (09 Mayıs 2013), 201.

¹²³ Adnan Kan, "Abert Bandura ve Sosyal Öğrenme Kuramı", *Öğrenme Öğretme Kuram ve Yaklaşımları*, ed. Sevil Büyükalın Filiz (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2014), 81.

¹²⁴ Bayrakçı, "Sosyal Öğrenme Kuramı ve Eğitimde Uygulanması", 207.

¹²⁵ Bayrakçı, "Sosyal Öğrenme Kuramı ve Eğitimde Uygulanması", 203-204.

¹²⁶ el-Ahzâb 33/21. "Andolsun, Allah'ın Resulünde sizin için; Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır." buyrulmaktadır. Ayette geçen "üsve-i hasene" güzel örnek anlamına gelmektedir. el-Bakara 2/129. ayette geçen hikmet kelimesi de bazı müfessirler tarafından Hz. Peygamberin sünneti ve uygulamaları olarak tefsir edilmiştir. "Rabbimiz! İçlerinden onlara bir peygamber gönder; onlara ayetlerini okusun, kitabı ve hikmeti öğretsin ve onları her kötülükten arındırsın. Şüphesiz, sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin."

¹²⁷ cevabını vermiştir. Yine bir başka ayette Hz. Peygamberin “*büyük bir ahlak üzere*”¹²⁸ olduğu ifade edilmiştir. Kur’an’da ve hadislerde sıklıkla Hz. Peygamber (sav)’in bir model olduğu vurgulanmıştır. Hz. Peygamber (sav)’den sonra bile İslam toplumları, onun yolundan gittiklerine inanılan sahabeyi, yol gösterici rehberleri, müşitleri, rol model almaya devam etmişleridir. Dinin doğası gereği dinî tecrübeyi yaşamış veya ilmi manada derinleşmiş alimler¹²⁹, mutasavvıflar ahlakî yaşantının zirvesindeki tarihi ve karizmatik kahramanlar her zaman rol model olmuşlardır.¹³⁰ Dinî bilginin bu modellemeye imkân tanıdığı sadece bilişsel veya sadece davranışsal yöntemlerle rol model olmadan dinî davranışın oluşmasının zor olduğunu tarihi uygulamalar bize göstermiştir.

1.3.3. Bilişsel Öğrenme Kuramı

Bir başka önemli öğrenme kuramı *Bilişsel öğrenme* kuramıdır. Bu kuram davranışsal psikolojiden bilişsel psikoloji alanına geçişi sağlayan *Sözel Öğrenme* ve *Kavramsal Öğrenme* yaklaşımlarını da bünyesinde barındırmaktadır.¹³¹ Bu kuramı savunan uzmanlar önceki kuramcıların görmedikleri ya da önemsemedikleri süreçleri ön plana çıkarmışlardır. Bilişsel öğrenme teorisyenleri koşullanarak öğrenme yaklaşımındaki uyarıcı tepki formülasyonuna karşı çıkmışlardır. Bilişselcilerin karşı çıktıkları nokta uyarıcı ve tepki arasındaki bağın bir koşullanma sonucu olduğu düşüncesidir. Bunlar uyarıcı ve tepki arasındaki ilişkinin bir şartlanma değil bilişsel bir süreç olduğunu vurgularlar.¹³² Bu kurama göre öğrenme; “*insanın edindiği yaşantı sonucu bilişindeki bilgi işleme sürecinde ve dolayısıyla davranışındaki kalıcı değişmedir.*” Öğrenme bir iç görüdür. Davranışlara yansiyabilir veya yansımazabilir.

¹²⁷ Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî Müslim, *Sahih-i Muslim*, ed. Muhammed Fuad Abdulbaki (Beyrut: Dar’ül İhya et-Turas el-Arabî, ts.), Müsafirîn 139.

¹²⁸ el-Kalem 68/4. Allah (cc) şöyle buyurmuştur.”Sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin.”

¹²⁹ Âl-i İmrân 3/7. ve en-Nisâ 4/162. ayetlerinde ilimde derinleşenler anlamına gelen “Râsihûn” kelimesi kullanılmıştır.

¹³⁰ Bkz. Kadir Özköse, “Mevlana Düşüncesinde Firkat ve Vuslat”, *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* Mevlana Özel Sayısı (2005), 249-279. Ahmed Yesevi, Muhammed Bahaüddin Şah-ı Nakşibend, Abdülkadir Geylani, İmam Rabbani Mevlâna Celaleddin-i Rumi gibi karizmatik şahsiyetler asırlarca büyük coğrafyaların ahlakî ve manevi yaşamalarını derinden etkilemişlerdir.

¹³¹ Terry, *Öğrenme ve Bellek*, 271-329.

¹³² Schunk, *Eğitimsel Bir Bakışla Öğrenme Teorileri*, 131.

Davranışlara yansımadağı zaman insanın iş yapabilme kapasitesini artırdığı ve zihinsel alanda öğrenme gerçekleştirdiğı kabul edilir.¹³³

Bilişsel öğrenme kuramına göre öğrenme gerçekleşirken uyarıcı veya tepkiden öte zihinsel süreçler ekilidir. Ön bilgi, bilgi işleme, sınıflama ve kodlama gibi zihinsel süreçler aktif olarak kullanılır. Öğrenilen bilgilerin anlamlandırılması, önceki bilgilerle harmanlanması veya kıyaslanması öğrenme sürecinin önemli aşamalarıdır. Öğrenme faaliyeti gerçekleşirken zihin birçok işlem yapar. Bilgileri sınıflandırır, genellemeler yapar, çeşitli bölümlere taksim eder. Kendisi için en kolay öğrenme yöntemlerini doğal olarak örgütler. Aynı zamanda öğrenilen bilgiler organizma için anlamlı ve değerli ise öğrenme süreci daha hızlı ve kalıcı olur. Aksi takdirde bilgiler, öğrenme adı altında ezberlenmiş olurlar. Bu yaklaşıma göre bilgiler zihin tarafından anlamlandırılmadağı ve önceki öğrenmelerle bağlantı sağlanamadığı zaman tam bir öğrenmeden bahsedilemez. Bu durumda zihinde meydana gelen durum öğrenme değı bir ezberdir.¹³⁴

Bireysel farklılıklardan doğan koşullar her öğrenen için aynı değıldir. Bu farklılıkların öğrenme süreçlerinde etkili olacağı muhakkaktır. İnsanların zihinsel kapasiteleri, algıları önceki öğrenmeleri, olaylara bakışları, öncelikleri ve ilgileri öğrenme faaliyetini doğrudan etkiler. Hazırlanacak öğrenme programlarında bu koşullar göz önünde bulundurulmalıdır.

Bilişsel öğrenme ile ilgili yaklaşımlar diğ er öğrenme kuramlarının ihmal ettiğı yönleri tamamlamaktadır. Öğrenme sürecinin en önemli aşaması zihin ve bilinç aşamasıdır. Dikkat, algı, unutma, hatırlama, geri getirme gibi kavramlar öğrenmede etkilidir. Bu yönü ile içsel uyarıcılar dışsal uyarıcılardan daha fazla önem kazanmıştır. Bilişsel yaklaşım bu kavramlar arasındaki girift ilişkileri izah etmeye çalışır. Birçoğı soyut içerikli olan bu kavramlar öğrenmeyi örgütlemeye büyük bir öneme sahiptir.

¹³³ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, 214.

¹³⁴ Schunk, *Eğitimsel Bir Bakışla Öğrenme Teorileri*, 138-143. Galip Yüksel, “Bilişsel Öğrenme Kuramı”, *Öğrenme Öğretme Kuram ve Yaklaşımları*, ed. Sevil Büyüklan Filiz (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2014), 47-55. Bakırcıoğılu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 195-197.

İnsanoğlu için akli melekeler olmadan bir öğrenmeden bahsedemeyiz. Zekâ ve özellikle akıl İslamî literatürde hem öğrenme hem de sorumluluğun kazanılmasında önemli rol oynamaktadır. Kur'an-ı Kerim birçok ayette düşünmekten, akletmekten bahsetmektedir.¹³⁵ Kur'an-ı Kerim'de, akletmek, nazar etmek, düşünmek vb. bilişsel süreçleri ifade eden yaklaşık olarak 672 ayet vardır. Bu da neredeyse Kuran'ı Kerim'in yüzde 10,7 sine denk gelmektedir.¹³⁶ Yine Hz. Peygamber (sav) bir hadislerinde hem öğrenmenin hem de terbiyenin önemli bir prensibini “*insanlara akıllarına göre konuşunuz*”¹³⁷ diyerek ifade etmiştir. Bu sözü ile bireysel farklılıklara akıl argümanı üzerinden vurgu yapmıştır.

1.3.4. Yapılandırmacı Yaklaşım

Bilişsel ve Davranışçı teorilerden etkilenip ortaya çıkan yaklaşımlardan bir tanesi de *Yapılandırıcı (constructivist learning)* yaklaşımıdır. Bu yaklaşımın birkaç türü ön plana çıkmıştır. Bunların en çok bilinenleri Piaget'in teorilerine dayanan Bilişsel yapılandırmacılık, Vygotsky'nin düşüncelerine dayanan Sosyo-Kültürel yapılandırmacılık ve Von Glasersfeld'in görüşlerine dayanan Radikal yapılandırmacılık sayılabilir. Sonuçta farklı noktalara vurgu yapsalar da bu görüşler aynı çatı altında ortak noktaları ile değerlendirilebilir.¹³⁸

Bu yaklaşım bir teoriden öte öğrenmenin tabiatı hakkında geliştirilen bir bilgi kuramı olarak görülmüştür.¹³⁹ Hayatın devamlı geliştiğini, değiştiğini bununla beraber her şeyin bu değişimden etkilendiğini, sürekli yeni durumların ortaya çıktığını ve bu yeni durumların yeniden yapılandırılması gerektiğini iddia eden ve aynı zamanda pragmatist felsefeden beslenen bir öğrenme yaklaşımıdır.¹⁴⁰ İnsanın dışarıdan öğrendiği veya anladığı şeylerden daha fazlasını, bu bilgileri iç dünyasında

¹³⁵ el-Bakara 2/171, 242.; Âl-i İmrân 3/190.; Yûsuf 12/2.; er-Ra'd, 13/19.; en-Nahl 16/12.; el-Hac 22/46.; el-Ankebût 29/35.; el-Câsiye 45/5.; Sâd 38/29.

¹³⁶ Mehmet Kuyanay, *Kur'an'da Düşünmeyi İfade Eden Kavramlar* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014), 2.

¹³⁷ es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebî Davud*, ed. Muhammed Muhyiddin Abdilhamîd (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), Edeb, 20.

¹³⁸ Serap Aslim Tüfekçi, “Yapılandırmacı Yaklaşım”, *Öğrenme Öğretme Kuram ve Yaklaşımları*, ed. Sevil Büyükalın Filiz (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2014), 338.

¹³⁹ Schunk, *Eğitimsel Bir Bakışla Öğrenme Teorileri*, 236.

¹⁴⁰ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 1438.

şekillendirerek, yapılandırarak elde ettiğini savunan felsefi ve fizyolojik bir düşünce olarak ta kabul edilmiştir.¹⁴¹

Yukarıdaki diğer kuramlarla karşılaştırıldığı zaman yapılandırmacılığın bazı yönleri ile diğer kuramlardan ayrıştığı görülebilir. Yapısalcılar, Davranışçıların savundukları “*dışsal etkenlerin öğrenme üzerinde etkili oldukları*” düşüncesine katılmazlar. Aynı şekilde Bilişselcilerin de öğrenmenin zihinde gerçekleştiğini savunduklarını ama “*öğrenmeyi meydana getiren bağlamlara*” çok az vurgu yaptıklarına ifade ederek eleştirirler. Bunlara göre öğrenme sadece dışsal faktörlerin etkisi ile gerçekleşmediği gibi, bağlamından yoksun bir öğrenmeden de bahsedilemez.¹⁴² Yapısalcılara göre öğrenme, “*bireysel bilişte oluşan anlamların, sosyo-kültürel bağlamda, öznel arası süreçlerle yeniden oluşturulması olarak açıklanabilmektedir.*”¹⁴³

Bilgi dış dünyanın yeniden yapılandırılmasının bir ifadesidir. Dış dünyadan gelen bilgi içsel yaşantılarla yapılandırılarak kendisini yeniden üretir. Doğru bilgi ve öğrenme bu şekilde gerçekleşir. Bu noktada gerçekleşen yapılandırma süreci ne tamamen dışarıdaki dünyaya ne de tamamen iç yaşantılara bağlıdır. İnsanın çevresinden elde ettiği etkileşimlerden meydana gelen zihinsel tezatların bir yansımasıdır.¹⁴⁴

Dış dünyada gerçekler sürekli değişmektedir. Değişen bu gerçeklere bağlı olarak sabit bir doğru tespit edilmesi mümkün değildir. Bundan ötürü öğrenme bir ömür boyu sürmektedir.¹⁴⁵ Zaten gerçek denilen şey de deneyimlerden oluşmaktadır. Deneyimler yolu ile gerçekler de genellenmiş olurlar. Doğru diye kabul edilen veriler yaşayabilirlik kavramıyla ilgilidirler. Bir bilginin şu an yaşıyor olması o bilgiye ait kuramların kullanışlı olması ve o bilginin bir işe yaramasından kaynaklanmaktadır.

¹⁴¹ Schunk, *Eğitimsel Bir Bakışla Öğrenme Teorileri*, 235.

¹⁴² Schunk, *Eğitimsel Bir Bakışla Öğrenme Teorileri*, 237.

¹⁴³ Aslim Tüfekçi, “Yapılandırmacı Yaklaşım”, 338.

¹⁴⁴ Schunk, *Eğitimsel Bir Bakışla Öğrenme Teorileri*, 237.

¹⁴⁵ en-Nahl 16/78. Allah (cc) şöyle buyurmuştur. “Sizler hiçbir şey bilmez bir durumdayken Allah sizi analarınızın karnından dışarı çıkardı; şükredesiniz diye size kulaklar, gözler, kalpler verdi.” Hz. Peygamber bir hadisi şeriflerinde “İlim Çin’de de olsa onu talep ediniz, çünkü ilim her Müslümana farzdır” buyurmuştur. Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. ‘Alî Beyhakî- Muhammed Ziya er-Rahman El-Azamî, *el-Medhal ilâ ‘İlmi’s-Süneni’l Kübrâ* (Kuveyt: Dârü’l Hulefa li’l Kitâbi’l İslamiyye, ts.), 1/241.

Bu durumda insan bilgiyi *gerçek* olarak tanımlamamaktadır. Gerçekler bilgiyi kodlayıp insana empoze etmektedir. Bu ifadelerden gerçeğe ve doğruya hiçbir zaman ulaşamayacağı sonucuna varılmaması gerekiyor. Burada bilgi edinme sürecinde herkes tarafından aynı şekilde kullanılan standart bir ilke ve yöntemin olmadığı düşüncesi vurgulanıyor. Doğru ve gerçek vardır ama her insan yaşantısının nevi şahsına münhasır olması sebebi ile farklı tarzlarla doğru ve gerçeğe erişmektedir. Yaşantılar ve deneyimler bilgiyi yeniden üretirler, anlamlandırır ve yapılandırır.¹⁴⁶ Bu izah tarzı aynı zamanda bu yaklaşımın kendisine eleştiri yapılmasının da kapısını aralamıştır. Yapılandırmacılığın bilimsel bilgiyi aşındırdığı, bilimsel çalışmaları anlamsızlaştırdığı, gerçekliği bireysel bilinç ile inşa ettiği, öznelliği ön plana çıkararak bilimsel nesnelliğe zarar verdiği gerekçesi ile ciddi manada eleştiri aldığı söylenebilir.

Yapılandırmacı öğrenme yaklaşımının iki önemli parçası vardır. Bunlardan biri öğrenen kişi, diğeri öğrenmeyi sağlayan, anlamlandıran, materyal sağlayan, sosyal etkileşimin gerçekleştiği ve yorumlandığı alandır. Bu şekilde bir tasnif öğrenme süreçlerine olumlu katkı sağlayabilmektedir. Teorik olarak öğrenmeyi kolaylaştıran bu yaklaşım tarzının eğitim ve öğretim kurumlarında yaşatmak için yoğun bir lojistik çaba gerekebilmektedir. Öğrenen kimseye sunulan ortam ne kadar zengin ve deneyimlerle dolu olursa öğrenmenin gerçekleşme olasılığı artar. Bu kurama göre öğrenme süreçleri sonuca değil, sürece dayanmalıdır. Belirleyici olan süreçtir. Eğitim öğretim programları bu konu üzerinde yoğunlaşmalıdır.¹⁴⁷

Gerçekliğin insan bilinci tarafından inşa edildiği düşüncesi din eğitimi açısından sorunlu bulunsa da bazı öğrenim süreçlerinin gerçekleştirilmesi veya izah edilmesi noktasında söz konusu teoriden faydalanılabilir. İnsanların dinî hükümlere karşı gösterdikleri farklı tutumların çok sayıda sebepleri vardır. Bunlardan bir tanesi inanan kimsenin içsel aleminde dinî bilgiyi öznel bir şekilde negatif veya pozitif manada yapılandırması veya yapılandıramaması sayılabilir. Bir konu hakkında aynı ayeti, aynı hadisi okuyan, ezberleyen ve aynı irşada muhatap olan kimselerin aynı

¹⁴⁶ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 1439; Aslim Tüfekçi, “Yapılandırmacı Yaklaşım”, 337.

¹⁴⁷ Mahmut Zengin, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Yapılandırmacı Yaklaşım* (İstanbul: Dem Yayınları, 2011), 336-339.

ahlakî ve dinî tutumlara sahip olmaması, olumlu manada gerçekleşmeyen bir yapılandırma ile izah edilebilir. Davranışla kendisini gösteren tam bir öğrenmenin gerçekleşmemesi bilişsel düzeyde öğrenilen bilgilerin gerçek yaşama transfer edilememesinden kaynaklanabilir.¹⁴⁸ Örneğin mümin bir kimsenin Allah'ın rahmeti veya gadabı konusundaki bilgiyi öğrenmesi, bu bilgiyi öğrenirken içerisinde bulunduğu sosyal etkileşimden, önceki yaşam deneyimlerinden ve öğrenme bağlamından bağımsız değerlendirilmemelidir. Neyin öğrenildiğinden öte öğrenilen bilginin nasıl yorumlandığı, nasıl yeniden üretildiği ve yapılandırıldığı önem kazanmaktadır. Her bilgi herkesin içsel dünyasında aynı değeri ifade etmeyebilir.

İslam'da ibadetlerin gerek farz olması noktasında gerekse insanın üzerinde terbiye edici etkileri açısından tartışmalardan beri olacak kadar nettir. Bununla beraber bir saat tefekkür bir sene nafile ibadetten üstün tutulmuştur.¹⁴⁹ Burada önemli olan husus tefekkürle bilginin yeniden üretilmesi, bilginin tefekkür edilen kişiye mal edilmesi, içselleştirilmesi amaçlanmıştır. İçselleşen bilgi sahibinin tabiatı, ona ait bir parça haline gelmektedir. Yine başka bir hadiste Hz. Peygamber (sav), müminlere kelime-i tevhid ile imanlarını yenilemelerini tavsiye etmiştir.¹⁵⁰ Bu yenileme veya bilgiyi yeniden üretme sürecinin sadece bilgi için değil iman için de gerekli olduğu görülmektedir. Sözlük manası olarak alışkanlık, alışma manalarına gelen ülfet¹⁵¹ kavramı ilmi anlamda hakikatlere yüzeysel bir bakışla bakıp onların derin manalarına nüfuz edememek, sathi nazar ile harikulade olayları sıradanlaştırmak demektir. Uygun bağlamlarla, yukarıda bahsedilen bilgiyi yapılandırma, yeniden üretme, tefekkür etme bir bakıma ülfet tutumunu düzeltebilir.¹⁵² Ülfetten, yüzeysellikten ve ezberden uzak bir bilginin gerçek manada bir öğrenme gerçekleştirdiği ve davranışa sebep olacağı ifade edilebilir.

¹⁴⁸ Aslim Tüfekçi, “Yapılandırmacı Yaklaşım”, 338.

¹⁴⁹ Celâleddin Suyûtî, *Cem'u'l-Cevâmî*, ed. Muhtar İbrahim (Kahire: el-Ezherü's-Şerîf, 1426), 4/408.

¹⁵⁰ Ebû Bekir Ahmed b. 'Amr el-Bezzâr Bezzâr, *el-Müsnedü'l-kebîr, el-Bahrü'z-Zehhâr*, ed. Mahfuzurrahman Zeynullah (Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1988), 17/52.; Suyûtî, *Cem'u'l-Cevâmî*, 6/145. Hz. Peygamber (sav) bir hadisi şerifte “İmanınızı ‘Lâ ilâhe illallah’ sözü ile tecdit ediniz ve yenileyiniz” buyurmuştur.

¹⁵¹ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat* (Ankara: Aydın Kİtabevi, 2013), 1312.

¹⁵² Nursi, *Mesnevî-i Nuriye*, 197.

1.3.5. Duyuşsal Öğrenme Kuramı (Emotional Learning)

Duygu ve coşku anlamına gelen ve duyuş kelimesinden türetilen¹⁵³ bu yaklaşımın düşünsel arka planı John Dewey'in yaşantısal eğitim teorisine ve Abraham Maslow'un *hümanist eğitim* yaklaşımına dayanmaktadır.¹⁵⁴ İnsanın duyuşsal alanı denilince inançları, tercihleri, tutumları, değer yargıları ahlakî, değerleri kastedilir.¹⁵⁵ Bu yaklaşım öğrenen organizmanın öğrenme sürecinde duygularını, inançlarını tavır ve tutumlarını, sosyal ilişkileri ve becerileri ile sentezleyerek öğrenilmesi gerektiğini savunmaktadır.¹⁵⁶ Duygu (sentiment) insanın dış dünya ile ilişkilerinde hissettiği, duyabildiği uyarıcılara karşı elem veya haz üzerinden verdiği tepkidir. Duygulanma ise uyarıcıların duygulara dönüşmesini ifade etmektedir.¹⁵⁷

Duygular insan yaşamında ve eğitim süreçlerinde düşünceyi ve davranışı etkilemeleri açısından oldukça önemlidirler.¹⁵⁸ İnsanın duyuşsal alt yapısı diğer devinimsel ve bilişsel alt sistemler ile birlikte çalışır. Bu farklı olan alt sistemler iç içe geçmişlerdir. Birbirinden farklı ama kendi aralarında sıkı bir etkileşime sahip olan bu sistemler, insanın tutum ve davranışlarının şekillendirirler.

Benjamin S. Bloom'ın geliştirdiği ve *Blom taksonomisi* adı verilen sınıflandırmaya göre eğitim faaliyetinin bir bütün olarak gerçekleşmesi için bilişsel ve devimsel alan ile birlikte duyuşsal alanı da kapsamı gerekmektedir.¹⁵⁹ Kuşkusuz insan adı verilen organizma sadece zihinsel ya da uyarı tepki sonucu olduğu varsayılan davranışlar örüntüsünden ibaret bir makine değildir. İnsanın en güçlü ve en karmaşık yönü duygu dünyasıdır. Duygu, eğitim sürecinin en önemli öznelerinden birisidir. Duyuşsal alana ait kabul edilen kanılar, değerler, inançlar, tutumlar, ilgiler ve hedefler insan benliğinin oluşmasında önemli bir etkiye sahip yapılardır. İnsanın benlik tasarımının, davranışları şekillendirmedeki rolü düşünüldüğünde duyuşsal

¹⁵³ Hasan Bacanlı, *Duyuşsal Davranış Eğitimi* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 1999), 6.

¹⁵⁴ Mehmet Nuri Gömleksiz- Ayşe Ülkü Kan, "Affective Dimension in Education and Affective Learning", *Journal of Turkish Studies* Volume 7 Issue 1/7 (2012), 1163.

¹⁵⁵ Bacanlı, *Duyuşsal Davranış Eğitimi*, 6.

¹⁵⁶ Gömleksiz- Kan, "Affective Dimension in Education and Affective Learning", 1163.

¹⁵⁷ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, 120..

¹⁵⁸ Gömleksiz- Kan, "Affective Dimension in Education and Affective Learning", 1167..

¹⁵⁹ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 220.

alana ait bu yapıların eğitilmesi büyük önem kazanmaktadır.¹⁶⁰ Bilişsel alanı etkileyen faktör bilgi, devimsel alanı şekillendiren faktör ise beceri iken, duyuşsal sistemi etkileyen girdi kişinin zaman içerisinde edindiği tutumlardır. Tutumlar girdi olarak kabul edilirken, duygular çıktı kabul edilmektedirler. İnsanın tutumunu etkileyen en önemli etken kültürel çevredir. Kültürel çevre içerisinde duygular eğitilir, şekillendirilir. Böylece insan denen organizma, bazen tabiatının sonucu olarak duygulanırken, bezen de kültürel çevrenin belirlediği formlar dahilinde duygulanır. Bu şekilde çevrenin duyguları şekillendirmesine duygusal öğrenme adı verilmektedir.

Duyuşsal alanda gerçekleşen öğrenmeler, öğrenilen bilgilerin veya davranışların kalıcı olmasını ve içselleştirilmesini sağlamaktadır.¹⁶¹ Öğrenme sadece bilişsel alanda yapılan bir etkinlik olmamalıdır. Kişinin zihinsel olarak eğitilmiş olması onun iş ve sosyal yaşamında başarılı olmasına veya manevi doyum sağlamasına yeterli sebep değildir. İnsanın günlük yaşamında karşılaştığı çeşitli sorunlarla baş etmesi, kendi kararlarını kendi vermesi, sorumluluk alması için ruhsal bir olgunluğa ihtiyacı vardır.¹⁶² Kişinin gerçekliğe uygun hareket etmesi, belli bir olgunluğa ve olumlu bir benliğe sahip olması ile mümkündür. Bunun yolu da duyguların ortaya çıkarılması ve eğitilmesinden geçmektedir.

Duygu ve zihin beraber çalışmakta birbirini sürekli etkilemektedir. Eğitim ve terbiye hem duyuşsal hem de bilişsel merkezde gerçekleşmektedir. Duygular planlanmış bir eğitimden sonra öğrenme süreçlerine olumlu katkı sağlamaktadırlar. Olumlu anlamda bilişsel süreçlerle elde edilen bilgilerin içselleştirilmesi, ancak inanç ve ahlakî değerler ile harmanlanarak gerçekleşmektedir. Aksi takdirde coşkun ve kontrolsüz yaşanan duygular bilişsel düzeyde meydana gelen öğrenmelerin moral ve ahlakî değerlerden yoksun kalmasına sebep olabilmektedir. Ya da taşkınlık düzeyinde fayda yerine zarar verebilmektedir. Duygular vasat ve makul düzeyde eğitildikleri sürece öğrenmeyi kalıcı hale getirmekte ve kolaylaştırmaktadırlar. Bu durumda duyguların tespiti ve terbiyesi, bilişsel süreçlerde katalizör görevi görmesi iki pozisyonu ortaya çıkarmaktadır. Hangi duygunun vasatının ne olacağı konusu

¹⁶⁰ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 426.

¹⁶¹ Gömleksiz- Kan, "Affective Dimension in Education and Affective Learning", 1173.

¹⁶² Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 427.

bireysel ve toplumsal alanda vereceği fayda veya zarar yaklaşımı ile tespit edilebilecektir.

İnsanoğlu çok farklı duygulara ve coşkulara sahiptir. Örneğin, bu duygulardan bir tanesi, insanın kendini savunması, gerektiğinde tehlikeye karşı saldırgan davranışlar göstermesini sağlayan savunma-öfke duygusudur. Bu duygu hayatın devamı için büyük bir öneme sahiptir. Fakat bu duygu eğitilmeyip tefrit yani pasif durumda kalırsa korkulmayacak şeylerden dahi insanın korkmasına sebep olurken, aşırı vurgu yapıp şişirildiği zaman da baskıya, taşkınlığa, çevreye zarar vermeye sebep olabilmektedir. Fakat terbiye ile olması gereken vasat düzeyde tutulduğunda ise yaşamı devam ettiren makul ve adil bir cesarete dönüşmektedir.¹⁶³ Bunun gibi insandaki bütün yaşamsal duyguların ifrat ve tefritten uzak vasat bir çizgide muhafaza edilmesi insanın duyuşsal dengesi açısından oldukça önemlidir. Bu da ancak duyguların uygun bir şekilde eğitimi mümkündür.

İslam eğitim ve terbiye sisteminde duyguların merkezi sayılan “kalb”e büyük bir önem verilmiş bu mefhuma bilişsel manalar da yüklenmiştir. Ayeti kerimelerde kalbin düşünme kabiliyetinden bahsedilmektedir. “*Yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, düşünecek kalpleri, işitecek kulakları olsun? (Dolaştılar, ama ibret almadılar). Çünkü gerçekte gözler değil, göğüslerdeki kalpler (kalp gözleri) kör olur.*”¹⁶⁴ Kalp öyle bir merkezdir, duyguların ortaya çıktığı vicdan; tefekkürün yansıdığı bir dimağ olarak tanımlanmıştır.¹⁶⁵ Hz. Peygamber (sav) vücudun tamamını manevi anlamda bozacak veya düzeltecek organın kalp olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁶ Burada biyolojik kalp değil duyguların, tutumların, inançların kaynağı veya merkezi sayılan manevi kalp kastedilmiştir.

¹⁶³ Bediüzzaman Said Nursi, *İşaratül İcaz* (İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2007), 32-33.

¹⁶⁴ el-Hac 22/46.; Muhammed 47/24.; el-A‘râf 7/179.

¹⁶⁵ Nursi, *İşaratül İcaz*, 88. “*Kalpten maksat, saneverî (çam kozalağı) gibi bir et parçası değildir. Ancak, bir lâtife-i Rabbaniyedir ki, mazhar-ı hissiyatı vicdan, mâkes-i efkârı dimağdır.*”

¹⁶⁶ Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail Buhari, *Sahih-i Buhari*, ed. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nasır (Dimaşk: Daru Tavki’n-Necat, 1422), İmân,52. “*İnsanda bir organ vardır. Eğer o sağlıklı ise bütün vücut sağlıklı olur; eğer o bozulursa bütün vücut bozulur. Dikkat edin! O, kalptir.*”

1.4. DAVRANIŞ KAVRAMI

Türkçede davranmak fiilinden türemiş olan davranış kelimesi sözlük anlamı olarak “*davranma işi veya biçimi, tutum, muamele, hareket*”¹⁶⁷ anlamlarına gelir. Davranış bilimleri *davranış (behavior)* kavramını, insanın ahlakî açıdan sergilemiş olduğu her türlü etkinlik olarak değerlendirmişlerdir.¹⁶⁸ İslami literatürde ise davranışın karşılığı olarak “a-me-le” kökünden gelen *amel* kelimesi kullanılmıştır. Bu kelime, kasıtlı, amaçlı bilinçli yapılan eylem anlamına gelmektedir.¹⁶⁹ Dinî metinlerde amel kelimesine yakın anlamlı olan *fiil*, *sa'y*, *kesb* gibi kelimeler geçse de davranışı ifade etmek için *amel* kelimesi kavramsallaştırılmıştır.

Organizmanın etkilere karşı verdiği tepkiler, ya da bir kimsenin başka birine karşı gösterdiği zihni, hissi veya bedensel tepkilerin, tutumların, tavırların hepsine davranış adı verilir. Kişilerin gerek aktif gerekse pasif olarak çevrelerine gösterdikleri jest, mimiklerin yanı sıra sevinmek, bağırarak, küsmek, ağlamak, sevmek gibi tepkiler de davranış kavramı içerisinde yer alırlar. Psikoloji bilimine göre insan, hayvan ve bitkilerin gözlenebilir tepkileri, sosyoloji bilimine göre ise sosyal aktivitelerin psikolojik sonuçları davranış olarak kabul edilmiştir. Davranışlar hakkında başlangıçta gözlenebilir ve ölçülebilir özellikler atfedilmişti. Ama sonradan sevmek, nefret etmek, üzölmek, gibi ölçölemeyen tepkiler de davranış kavramı içerisinde değörlendirilmiştir. Davranış kalıplarına yüklenen değörlər toplumdan topluma değışiklik arz edebilir. Bir költürde değörlü olan bir davranış başka bir költürde negatif anlam taşıyabilir. Bununla birlikte davranışların eğitim ve terbiye marifeti ile edinilebileceğı veya mevcut olan bir davranışın değıştirilebileceğı yargısı genel olarak kabul edilmektedir. Davranışların eğitim ve terbiye ilmine konu olmaları onların içsel ve dışsal sebeplerle gerçekleştiğı yani nedenlerinin olduğı aynı zamanda süreklilik arz ederek bir gayeye yönelik olduklarını göstermektedir.¹⁷⁰

Davranış kavramı, bireyin yaşamı boyunca yapıp ettiğı bütün tepkileri ifade etmektedir. İnsanın doğumundan ölümüne kadar geçen sürede gösterdiği bilinçli ve edinilmiş tüm tepkileri içine alacak kadar geniş içerikli bir kavramdır. Bu kavram

¹⁶⁷ Komisyon, *T.D.K. Türkçe Sözlük*, 1988, 2/2/341.

¹⁶⁸ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 344.

¹⁶⁹ El-İsfahani, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an*, 587.

¹⁷⁰ Seyyar, *Davranış Bilimleri Terimleri*, 152.

aynı zamanda insanın bir özeti ve neticesi olarak görülmüştür. İnsan bir bakıma davranışlarının sonucu veya onların toplamından ibarettir. Kısacası insan davranışlarının “uyaran-tepki” adı verilen ve basitleştirilmiş mekanizması ile izahı meselenin kolaylığından değil tam tersine onun güçlüğünden kaynaklanmaktadır.¹⁷¹

Konuyu incelerken davranışın ne olduğu ve onun nasıl meydana geldiği ile ilgili kısımlar üzerinde durmak büyük önem taşımaktadır. Davranışın nasıl ortaya çıktığı veya nasıl değiştiği konusu hem psikolojinin hem de eğitim biliminin en önemli konusudur. Burada davranışın tanımından başlayan ve içeriğe kadar devam eden bir tartışma söz konusudur. Sosyal bilimlerde bir olguyu tanımlamak ne kadar zor ise tanımlanmış bir olgunun sonraki problemlerde çözüme katkısı da o kadar kolaydır. Sadece gözlemlenebilen veya ölçülebilen davranışları davranış kabul eden anlayış ile hem gözlemlenebilen hem de içsel olan yani doğrudan gözlemlenemeyen davranışları “davranış” olarak kabul eden anlayışların probleme yaklaşımları ve verileri oldukça farklı olacaktır. Bu yaklaşım farklılığı konunun algılanmasını güçleştirmektedir. Davranış bilimleri ile ilgili herhangi bir kaynağa bakıldığında söz konusu tanım için gözlemlenen veya ölçülebilen ibaresi hemen göze çarpmaktadır. Bu ön kabul veya bilgi, davranış ve arkasındaki devasa alanın görülmesini engellemektedir.

Gerek psikoloji gerekse eğitim bilimleri veya diğer insanî bilimlerin temelde *insan doğası* ile ilgili farklı kuramlar geliştirmesi sahip oldukları ideolojik ve düşünsel alt yapının farklılığından kaynaklanmaktadır. İnsanın doğası veya fitratı üzerinde bir tanımın ortak kılınamaması beraberinde farklı eğitim ve terbiye anlayışlarını meydana getirmektedir.

Davranış kavramı sosyal bilimlerin çatısı altında sosyolojinin, psikolojinin, antropolojinin, normatif bilimlerden ahlakın, hukukun siyasetin ve eğitimin konusu olarak ele alınmıştır.¹⁷² İnsan davranışları temelde psikolojik ve inançsal süreçlere sahip olmakla birlikte bir toplum içerisinde tezahür etmelerinden dolayı sosyolojinin,

¹⁷¹ Feyzullah Eroğlu, *Davranış Bilimleri* (Beta Basım Yayım, 2021), 1-2.

¹⁷² Murat Kobya, *Sosyal Bilimlerde ve Dini İlimlerde Davranış Kuramları* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012), 16.

onları istenen bir vasata getirme yönü ile dinin, ahlakın ve eğitimin alanına da girmektedirler.

Davranışa yapacağımız tanımlamalar eğitim ve öğretim anlayışını doğrudan etkileyecek, eğitim ve öğretim yaklaşımlarının çerçevesini ve hedeflerini belirleyecektir. İlerleyen sayfalarda davranış sürecini din eğitimi bilimi perspektifi içerisinde ele alarak davranışın oluşum süreçlerini ve arka planında yer alan unsurları dinî bilgi ile ilişkilendirip davranışın mekaniğini analiz etmeye çalışacağız.

Davranışı sadece uyaran ve tepki mekanizması olarak kabul ettiğimizde eğitim faaliyetinin icrası dar bir alan ile sınırlanacaktır. Fakat doğrudan gözlemlenemeyen, görünen davranışları tetikleyen içsel yaşantıları da davranış olarak ele aldığımız zaman eğitim ve terbiye alanı oldukça genişleyecek ve çeşitlenecektir.

Eğitim ile ilgili yaklaşımlarda olduğu gibi davranışın da ne olduğu ile ilgili farklı yaklaşımlar geliştirilmiştir. Çoğunlukla eğitim kuramlarının paralelinde konumlanmış bu olan bu yaklaşımlardan her birinin davranışı farklı bir boyutu ile ortaya koyduklarını görüyoruz.

Davranışı tanımlama yönü ile davranışçı yaklaşım diğer ekollerden önce ortaya çıkmıştır. Söz konusu öncelik bu yaklaşıma bir imtiyaz kazandırmış gibi görünse de aslında davranış hakkında iptidai denebilecek görüş ve düşünceler ile tebarüz etmiştir. Bu durum bilimsel anlamda konuyu ilk ele alıştan kaynaklanıyor da olabilir. Daha sonra gerek bu yaklaşıma reaksiyon olarak ortaya çıkan görüşler, gerekse bu yaklaşıma yeni ilaveler yapan ekoller, söz konusu kavramı detaylandırmış ve tatmin edici izahlar yapmışlardır. Bununla beraber davranışçı ekolün diğer ekoller üzerinde gözlenebilen bir ağırlığı olduğu söylenebilir. Bu ağırlığın içsel yaşantı olarak kabul edilen davranışlar lehine değişmesinin daha isabetli olduğunu söyleyebiliriz.

1.5. DAVRANIŞ KURAMLARI

1.5.1 Determinist Davranış Kuramları

1.5.1.1. Davranışçı Kuram

Psikoloji, bağımsız bir bilim dalı olduğu ilk zamanlarda felsefenin etkisinde idi. Bu bilim dalı organizmanın düşünme ve anlama faaliyeti ile ilgileniyordu. Öznel bir yöntem olan içebakış yöntemini kullanıyordu. Fakat Watson'a göre bu yöntem nesnel olmadığı için bilimsel değildi. Deneğin kendisi hakkında bu yöntemle bilgi vermesi ve sağlıklı değerlendirme yapması mümkün değildi. Bunun yerine davranışsal yöntemleri öneriyordu. Bu yöntem organizmanın dışsal koşullarda gözlemlenmesi ve ölçülebilen davranışlarının tespit edilmesi olanağını veriyordu. Bundan ötürü Amerikalı bilim insanı Broadus Watson 1920'lerde davranış bir uyarıcının varlığı ile organizmada meydana gelen her türlü tepki (U-T) olarak ortaya koyuyordu.¹⁷³

Bu yaklaşıma göre davranışın ortaya çıkmasında sık sık tekrarlanan bir uyarıcının varlığının yanı sıra ödül ve ceza yöntemleri de etkilidir. Davranışçı kurama göre sevinç, hüznün, kaygı, inanç gibi doğrudan gözlemlenemeyen içsel davranışlar bu tanımın kapsamı dışında kalmaktadırlar. Yani Watson'a göre bunlar davranış kabul edilmemektedirler. Halbuki insan davranışları mekanik bir süreçten öte birçok içsel unsurları ve motivasyonları barındıran kompleks bir yapı arz etmektedir. Bazen dışsal bir uyarıcı organizmada bir inanç meydana getirebilir. Kalpte veya duygusal benlikte meydana gelen ve inanç adı verilen bu tepkinin gözlemlenememesi onun kabul edilememesi sonucunu doğurur. Dolayısıyla bu durum daha sonra inancın netice vereceği bir başka davranışın da anlaşılmasına sebep olabilir.

1.5.1.2. Psikoanalitik Kuram

Davranışı tanımlamaya çalışan bir başka yaklaşımda Sigmund Freud (1856-1939)'un öncülüğünde ortaya konan Psikoanalitik yaklaşımdır. Bir kısım akıl rahatsızlıklarını açıklamak üzere geliştirilmiştir. Akıl rahatsızlıklarının veya

¹⁷³ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1997), 28.; Feriha Baymur, *Genel Psikoloji* (İstanbul: İnkılap Yayınları, 1994), 26.

davranışların arkasında kişinin bilinçaltına attığı ve orda biriken yaşantıların olduğu ifade edilmiştir. Bilinçaltı kavramı bu ekolün en önemli kavramıdır. Normal bilincin dışında, ondan farklı olan bir bilinç alanı vardır. Burası bastırılmış anıların, arzuların, bir kısım çocukluk yaşantılarının biriktiği yerdir. Kişi bunların farkında değildir. Bu tür yaşantılar farkında olunmadan halihazırdaki davranışları etkiler.¹⁷⁴

Freud'a göre insanlığın doğuştan gelen iki önemli eğilimi bulunmaktadır. Bunlardan biri cinsellik diğeri saldırganlık dürtüsüdür. Bunlar ilkel ve toplum içerisinde hoş karşılanmayan eğilimlerdir. Genelde bu tür eğilimlerin dışa yansımaya ebeveynler veya öğretmenler *ayıptır, edepsizliktir* veya *utan* gibi ifadelerle kınama yoluna giderler. Kişi bu eğilimlerin varlığından dolayı sürekli rahatsızlık ve çatışma hissi yaşar. Bunlardan kurtulamadığı sürece huzur bulamaz. Fakat biyolojik olarak bunlar doğuştan getirildiği için yok edilememekte ancak bilinçaltına itilmektedir. Dolayısıyla bu eğilimler kaybolmamakta ve zamanı gelince kendilerini gösterebilmektedir.¹⁷⁵

Psikoanalitik yaklaşımın geliştirdiği ve davranışı açıklamaya çalışan başka bir kavram üçlüsü de *id*, *ego* ve *süper ego* kavramlarıdır. Bunlar kişiliği oluşturan önemli bölümlerdir. İd, kişiliğin en temel bölümünü meydana getiren biyolojik ve bedensel içeriğe sahip bir eğilimdir. İlkel dürtülerin ve arzuların bulunduğu yerdir. Kişiliğin önemli bölümlerinden biri sayılan bu bölüm zevk almak, haz almak ilkesi ile hareket etmektedir. Kişiliğin diğer bölümlerini etkileyen büyük bir enerji kaynağına sahiptir. Süper ego, bireyin içinde yer aldığı kültürün veya toplumun ürettiği değerler manzumesi ve ahlakî normlarıdır. Bir bakıma süper ego bu yönü ile kişiliğin toplumsal yönünü ifade eder. *Ego* ise *id* ve *süper ego* arasında denge kurmaya çalışan meşru ve kabul edilebilir kişilik alanıdır. Ego, idin taşkın isteklerine ve süper egonun toplumsal baskısı arasında orta yolu bulmaya çalışarak bir kişilik ve davranış inşa etmeye çalışır. Ego bir taraftan biyolojik bir mahiyete sahip idin arzu ve isteklerini tatmin etmeye çalışırken, diğer taraftan toplumun genel ahlak ve

¹⁷⁴ Baymur, *Genel Psikoloji*, 293.

¹⁷⁵ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 31.

değerler sistemini de gözetir. Böylece kişiliği doğal dürtülerinden mahrum bırakmadığı gibi toplumsal çatışmalardan da uzak tutmaya çalışmaktadır.¹⁷⁶

İnsanın doğasında sadece kötülük veya saldırganlık eğilimi yoktur. Aynı şekilde doğumla beraber gelen güzellik ve iyilik eğilimi de vardır.¹⁷⁷ Buna karşın karmaşık duygu ve eğilimlerle dünyaya gelmiş insanoğlunun kişiliğinin ve davranışlarının tek bir faktörün etkisi ile şekillendiğini söylemek aşırı bir yorum olur. Bu yönü ile Psikoanalitik yaklaşım davranışları determinist bir çerçeveye indirgeyerek, *bilinçaltı* denilen alana aşırı bir vurgu yapmaktadır.¹⁷⁸ Daha sonra bir kısım davranış kuramları bu bakış açısına eleştiri getirerek davranışı etkileyen başka süreçlerin de olduğuna dikkat çekmişlerdir.

1.5.1.3. Bilişselci Kuram

Önceki bilimsel izahları çok basit ve fazla determinist bulan bir grup bilim adamı, insan davranışlarının daha başka faktörlerle şekillendiğini, zihinsel süreçlerin burada çok önemli olduğunu, bilişsel süreçler dikkate alınmadan insan davranışlarının tam olarak anlaşılamayacağını iddia etmişlerdir. Bu psikologlar insanı, diğer canlılara nazaran edilgen bir varlık değil müdahale eden yorumlayan bir varlık olarak görmüşlerdir. Çünkü insanda düşünme, bellek akıl gibi ayırt edici *bilişsel (cognitive processes)* süreçler bulunmaktadır.¹⁷⁹ Bilişsel kuram olarak adlandırılan bu yaklaşım tarzı önceki psikologların ihmal ettiği veya yok saydıkları algılama ve kavrama gibi bir kısım faktörlerin davranış üzerinde etkili oldukları tezini savunmuşlardır. Aynı şekilde bireyin yaşadığı kültürel ve fiziksel ortamın zihinsel süreçlerle birlikte davranışı şekillendirdiğini kabul etmişlerdir. Birey dış dünya denilen fiziki ve kültürel çevreden aldığı uyarıcıları zihinsel süreçleri ile algılayarak ve yorumlayarak tepki oluşturmaktadır. Yani davranışçı yaklaşımın savunduğunun aksine uyarıcılar, doğrudan tepkiye sebep olmazlar. Arada zihinsel

¹⁷⁶ Baymur, *Genel Psikoloji*, 291-293; Koby, *Sosyal Bilimlerde ve Dini İlimlerde Davranış Kuramları*, 123..

¹⁷⁷ eş-Şems 91/7-9. “Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülükten sakınma yeteneğini) ilham edene and olsun ki, nefisini arındıran kurtuluşa ermiştir.”

¹⁷⁸ Koby, *Sosyal Bilimlerde ve Dini İlimlerde Davranış Kuramları*, 123.

¹⁷⁹ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 29.

süreçlerin neyi nasıl kodladıkları ve uyarıcıyı nasıl yorumladıkları belirleyici olmaktadır.¹⁸⁰

Özellikle 1967 yılında Ulric Neisser (1928-2012) tarafından yayınlanan *Kognitif Psikoloji* adlı kitaptan sonra takip eden yıllarda bu yaklaşım dünyada yaygınlık kazanmıştır.¹⁸¹ Özellikle bilginin elde edilmesi, dil öğrenimi, yapay zeka malumatın bilgiye dönüşmesi gibi alanlarda çalışmalarını yoğunlaştıran bu yaklaşım¹⁸² nesnel ve deneysel yöntemler kullanmaktadır. Bu yöntemle kişinin zihninde bulunan bilişsel süreçleri inceler. Kişinin fiziki dünyayı nasıl içselleştirdiğini kavramaya çalışır.¹⁸³

Bu yaklaşım görünüşte insanın iç aleminde meydana gelen ve davranışları şekillendiren faktörleri incelemeyi esas mesele yapmış olsa da sonuçta determinist davranış teorisine yaklaşmıştır. Kültür ve öğrenme konularının davranışı şekillendirdiği belirtilse de öznel tecrübeler ve bireysel algı farklılıklarına gereğinden fazla vurgu yapılmıştır.¹⁸⁴ Bu öznel tecrübelerin ve iç yaşantıların öğrenme ve bilgilenme sürecinin önüne geçmiş olması bu yaklaşımın aldığı önemli bir eleştiridir. Yani öğrenme faaliyeti bir yere kadar etkili olmakta, daha sonra iç yaşantılar sonucu belirlemektedir.

1.5.2. İradeci/ Hümanist Davranış Kuramları

1.5.2.1. Gestalt Kuramı

Davranışı tanımlayan bir başka yaklaşım da hümanist karaktere sahip olan *Gestalt* yaklaşımıdır. Almanya’da ortaya çıkan bu yaklaşım o sıralarda Amerika’da yayılmakta olan davranışçıların ve *strukturcuların* (*yapısalcıların*) tezlerine aykırı fikirler ortaya koymuştur. Max Wertheimer (1880 - 1943) tarafından geliştirilen bu

¹⁸⁰ Koby, *Sosyal Bilimlerde ve Dini İlimlerde Davranış Kuramları*, 125.

¹⁸¹ Muhammed Kızılgeçit, *Haris el-Muhasibi’de Dinî Davranış Teorisi* (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006), 50.

¹⁸² Seyyar, *Davranış Bilimleri Terimleri*, 421.

¹⁸³ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 30.

¹⁸⁴ Koby, *Sosyal Bilimlerde ve Dini İlimlerde Davranış Kuramları*, 125.

yaklaşımın savunucuları,¹⁸⁵ yapısalcıların, bilincin yapısını parçalarına ayırmalarına ve davranışçıların da atomcu fikirlerine itiraz ediyorlardı.¹⁸⁶

Bu psikoloji akımı “*tek tek unsurlardan öte bütüne ve onun örgütlenmesine önem vermeyi*”¹⁸⁷ prensip edinmişti. Almanca *şekil, biçim* veya *bütün* gibi anlamlara gelen *Gestalt* sözcüğü söz konusu ekole de isim olmuştur.¹⁸⁸ Beden ile ruhu ayırmayan, onları bir bütün olarak gören bu ekol, ruhi eylemlerin içeriğini, insanın iç dünyasının derin organizasyon örgütlenmesini araştırmaya çalışan bir felsefi doktrin olarak da ele alınmıştır.¹⁸⁹

İnsan davranışı örüntülerden meydana gelen bir bütündür. Fiziksel, ruhsal, çevresel ve içsel birçok faktör örgütlenerek bu bütünü oluştururlar. Fakat bahsedilen bütün, kendisini oluşturan tek tek parçalardan çok daha öte bir mahiyete sahiptir. Tek tek parçalarda veya faktörlerde bulunan özellikler oluşturdukları bütünde bulunmak zorunda değildirler. Bir müzik eseri onu oluşturan tek tek notalardan çok farklıdır. Aynı notaların farklı şekillerde dizilmeleri veya örgütlenmeleri onları her defasında farklı bir melodi yapmaktadır. Bir ev kendisini oluşturan tuğla, taş, beton ve demir unsurlarından farklı bir yapıdadır.¹⁹⁰ Zaman, tarih mekan ve ortam geri dönüşü olmayan ve tekrarlanamayan bir nehir gibidir. Her davranış kendi çevresel ve psikik ortamı ile değerlendirilmelidir.

Gestalt psikolojisine göre davranışlar bir uzay ve bir zamanda gerçekleşir. Hiçbir davranış boşlukta meydana gelmez. Mutlaka bir arka plana ve örgütlenme sırasına sahiptir. Durulan yer veya bakış açısı bir önceki ve sonraki pozisyona göre isimlendirilebilir. Soğuk bir sudan çıkarılan bir el ılık suya konduğu zaman su sıcak olarak algılanırken; sıcak sudan çıkarılan bir el, ılık suya girdiği zaman ılık su soğuk olarak algılanacaktır. Sıcaklık ve soğukluk algısı, bulunulan ortama ve içerisinde bulunulan örgütlenmeye göre değişmektedir.¹⁹¹

¹⁸⁵ Baymur, *Genel Psikoloji*, 295.

¹⁸⁶ Kobya, *Sosyal Bilimlerde ve Dini İlimlerde Davranış Kuramları*, 126.

¹⁸⁷ Seyyar, *Davranış Bilimleri Terimleri*, 252.

¹⁸⁸ Baymur, *Genel Psikoloji*, 295.

¹⁸⁹ Seyyar, *Davranış Bilimleri Terimleri*, 253.

¹⁹⁰ Baymur, *Genel Psikoloji*, 295.

¹⁹¹ Baymur, *Genel Psikoloji*, 296.

Eğitimin programladığı davranış hedeflerine ulaşamamanın sebepleri yukarıda bahsedilen süreçlerde gizli olabilir. Aynı eğitim ve öğretim faaliyetlerinin her zaman aynı davranışı sonuç vermemesinin sebeplerinden bir tanesi de öğrenen kişinin içerisinde bulunduğu sosyal ve psikolojik bağlam olabilir. Temel ve evrensel insanî değerler özünde hep aynı olsa da insanın değer üretme ve benliğini tanıma serüveni dinamik bir süreçtir. İnsanoğlunun yapıp ettikleri, inşa ettiği kültür ve medeniyet havzası, dönüp dolaşıp tekrar insanı şekillendirmektedir. Her zamanın ve her çağın bir ruhu ve kimliği vardır. Bu ruh bazen baskın olan bir ideoloji, bazen yüceltilmiş ahlakî erdemler, bazen de kişinin benliğini ve arzularını kamçılayan bir felsefi bir düşünce olabilir. Kendi çağlarında yaşayan insanlar tarafından değerli kabul edilen ve nazarları kendisine çekecek kadar ilgi odağı sayılan bir gündem tarih boyunca her toplumda her zaman var olmuştur.¹⁹² Farklı çağlarda yaşayan insanların davranışlarının arka planları bir olmadığı gibi aynı ortamlarda yaşayan insanların bile davranışlarının tarihsel ve kültürel arka planları bir değildir. Örneğin Miladi 7. yüzyılın ortalarında Arabistan yarımadasında yaşayan bedevilerin yaşam ve varoluş algıları ile Aydınlanma çağının etkisi altında şekillenmiş 20. yüzyıl Avrupa'sındaki bir toplumun yaşam ve varoluş tasavvuru aynı değildir. Yaşanan çağın ruhu kavranmadan davranışların anlaşılamayacağı gerçeğini bize hatırlattığı için bu kuram daha bir önem kazanmaktadır. İnsan iradesini ve sorumluluğunu yadsımadan, insanın davranışlarında, iyiliklerinde, kötülüklerinde, sevaplarında veya günahlarında bu süreçlerin izlerinin takip edilmesi gerekmektedir.

1.5.2.2. Hümanist Bir Yaklaşım Olarak Fenomenolojik Kuram

*“Fenomen (görünüşü); somut, algılanabilir bir biçimde ve anlaşılabilir kategorilerle ifade edilebilecek biçimde var olan”*¹⁹³ demektir. Yine başka bir tanıma göre *“Kendini ve dış dünyayı kendine özgü bir biçimde algılayan kişinin öznel yaşantısına verilen isimdir.”*¹⁹⁴ Felsefi anlamda fenomenizm ise *“Her türlü metafizik olgu ve varlığı (ruh, şeytan, melek vb.) inkar eden, bilgiyi, olaylara, yani idrak*

¹⁹² Nursi, *Mesnevî-i Nuriye*, 100. *“Her zamanın insanlarınca kıymetli addedilerek efkârı celb eden câzibedar bir metâ merguptur”*

¹⁹³ Acar- Demir, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, 151.

¹⁹⁴ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 32.

edebilene bağlayan materyalist-agnostik bir doktrin.” olarak kabul edilmiştir.¹⁹⁵ Felsefi alanla birlikte psikolojik alanda da fenomenolojik bakış açısı bir kuram ismi olacak kadar etkili olmuştur. Psikolojideki bu kurama göre insanlar içerisinde bulundukları ortamları ve çevresindeki uyarıcıları kendilerine göre algılarlar. Sonra da bu algılarına göre davranış geliştirirler.

Davranışlarını belirleyen en önemli süreç algılarıdır. Algıları da şekillendiren iç yaşantılardır. Bu iç yaşantıların en önemlileri; kişinin ihtiyaçları, inançları, önceki yaşantılarıdır. Davranışçı psikologların davranışların dışarıdan izlenmesi ile ilgili iddialarının aksine fenomenolojik kuramı savunan psikologlar iç yaşantılara ve kişinin bir anda kendisini ve çevresini kendine özgü bir şekilde algılaması ile oluşan geçmiş ve gelecek yaşantılarını da kapsayabilecek örüntüye yani fenomenal alana büyük önem verirler.¹⁹⁶

Bu yaklaşıma göre insan davranışları bilimsel-ampirik yöntemlerle anlaşılamaz. Bir kişinin davranışların anlaşılması için o kişinin algı dünyasını bilmek gerekir. İçeriden ve bir bütün olarak insanın incelenmesi ve fenomenal alanının bilinmesi ile mümkün olabilir.¹⁹⁷ İnsanın ve davranışlarının anlaşılması, insanın yaşamında neyin önemli olduğu, ideallerinin ve hayatta gerçekleştirmek istediği şeylerin neler olduğu yani fenomenal alanının iyi bilinmesi ile mümkün olmaktadır.¹⁹⁸

İnsanın manevi cephesini inşa eden inançları, inancının gereği olarak evrende konumlandığı psiko-sosyal konumu, yaratıcısı ile ilişkisinin içeriği gibi faktörler fenomenal alanı oluştururlar. Kişinin aldığı dinî eğitim ya da edindiği dinî tutumlar davranışların anlaşılmasında dikkate alınacak içsel faktörlerdir. Bu noktada söz konusu inançların doğrulukları veya yanlışlıkları artık önem arz etmemektedir. Çünkü inancın doğruluğu veya yanlışlığından öte onların artık fenomenal bir alan teşkil ediyor olmaları önemlidir.

¹⁹⁵ Seyyar, *Davranış Bilimleri Terimleri*, 229; Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, 90.

¹⁹⁶ Baymur, *Genel Psikoloji*, 300-301.

¹⁹⁷ Kobyay, *Sosyal Bilimlerde ve Dini İlimlerde Davranış Kuramları*, 271.

¹⁹⁸ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 33.

1.6. BİLGİ VE ÖĞRENME ARASINDAKİ İLİŞKİ

İnsan davranışlarının meydana gelmesinde birçok faktör rol oynamaktadır. Bunların bir kısmı insan olmaktan kaynaklanan, temel ihtiyaçlar ve güdüler ile ilintili davranışlardır. Bunlar doğrudan eğitimin konusu olamazlar. Diğer bir kısım ise insanın eğitimi, en geniş manada toplumun ve bireyin sosyal ve kültürel yapısı ile ilgilidir. Eğitimcilerin üzerinde durdukları ve konu edindikleri davranışlar bu ikinci alan içerisinde yer almaktadır. Toplumun sahip olduğu okullar gelenekler, örf, din, aile yapısı üretim biçimleri, coğrafyanın meydana getirdiği algı, tarihsel miras gibi birçok faktör bireyin ve toplumun birbirilerini karşılıklı olarak etkilemelerine sebep olmaktadır.¹⁹⁹ Bu faktörlerin söz konusu durum içerisindeki ağırlık noktaları toplumdan topluma farklılık arz etmekle beraber yine o toplumun beşeri mirası bu kurumları belirleyici hale getirmektedir.

Kanaatimize göre insan davranışlarının oluşmasında en önemli pay eğitim kurumlarına aittir. Burada eğitim kurumları derken salt okulları kastetmiyoruz. Eğitici yönü olan diğer sosyolojik ve kültürel kurumlar da muhakkak ki bir tesir gücüne sahiptir. Nasıl ki okulun eğitici bir işlevi varsa inancın, ibadetlerin de eğitici bir işlevi vardır. Ailenin eğitici bir misyonu olduğu gibi tarihsel mirasın da tutum²⁰⁰ takınmada önemli bir rolü vardır.

Önceki başlıklarda ayrı ayrı hem bilginin hem de öğrenmenin kuramsal çerçevede tanımları yapılarak mahiyetleri izah edildi. Bu bağlamda bilgi, kısaca süje ile obje arasındaki bağ olarak tanımlanırken, öğrenme ise davranışlarda meydana gelen değişiklik olarak ifade edilmiştir. Her davranış mutlaka bir öğrenme sonucu meydana gelmiştir. Öğrenme dışında meydana gelen davranışlar refleks²⁰¹ kabul edilmekte ve bunlar davranış tanımının dışında yer almaktadırlar.

¹⁹⁹ Abdurrahman Dodurgalı, *Eğitim Sosyolojisi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995), 9.

²⁰⁰ **Tutum:** “Sosyal çevre etkisi ve sosyalleşme süresince öğrenme ile elde edilen, belli bir süre devam eden ve çoğu kez yanlı olan temayüller; ferdin, herhangi bir nesne ya da duruma karşı, tecrübe, güdü ve bilgilerine dayanarak geliştirdiği olumlu-olumsuz bir tepki ve vaziyet alma eğilimi” olarak tanımlanmıştır. Seyyar, *Davranış Bilimleri Terimleri*, 586.

²⁰¹ **Refleks:** “Hariçten gelen bir uyarım neticesinde irade dışı ortaya çıkan bir sinir etkinliği, etkiye karşı ani tepki, Canlıların otomatik olarak korunmasını sağlayan davranışlar.” Seyyar, *Davranış Bilimleri Terimleri*, 586.

Bilginin nereden kaynaklandığı, sınırlılıklarının ve mahiyetinin ne olduğu gibi sorular ilk çağlardan itibaren felsefenin konusu olmuş ve bu sorular günümüze kadar tartışılmaya devam edilegelmiştir. Felsefenin bir alanı olarak kabul edilen bilgi felsefesi, epistemoloji²⁰² bağımsız bir felsefe alanı olarak canlılığını devam ettirmiş, diğer disiplinlere lojistik destek sağlamıştır. Özellikle eğitim bilimleri, faaliyetlerinde bilgi materyalini kullanmış, kullanılan bu materyalin mahiyeti eğitim ve öğretimin de mahiyetini belirlemiştir. Kullanılan bilginin seküler²⁰³ içeriğe sahip olması, eğitimin seküler bir karakterde olmasını, dinî bir mahiyette olması halinde ise eğitimin de dinî bir içeriğe sahip olması sonucunu doğurmuştur.

Seküler bilgi veya dinî bilgi şeklinde mutlak bir ayrım yapılabilir mi? Böyle bir soru tartışılmaya değer olmakla beraber tezimizin sınırları bu tartışmaya imkan vermemektedir. Fakat şunu söyleyebiliriz. Bilginin elde ediliş yolları, kaynağı veya kullanılacağı alanların farklılığı, bilginin tanımı hakkında çeşitli nüanslar meydana getirmektedir. Yine bilginin doğruluğu yanlışlığı, elde ediliş kriterleri veya ideolojik bakış açıları farklı isimlendirmelere sebep olmaktadır.

Epistemoloji, bilginin mahiyetinin incelendiği, felsefeye ait temel alanlarından biridir. Bilgi nedir? Bilginin sınırı nedir? Bilginin kaynağı nedir? Temellendirilmiş doğru inanç nedir? Gibi soruların cevaplarını aramaya çalışmaktadır.²⁰⁴ Bu sorulara verilen bir kısım cevaplar cevaplar bilimi, ahlakı ve dinî anlayışları derinden etkilemiştir. Çünkü her bilimsel çalışmanın temeli kendisi ile ilgili epistemolojik kuramdan başlar. Ondan sonra ilgili disiplin bu çerçevede ürün vermeye, sistem kurmaya çalışır.

Dinî öğrenmeyi sağlayan ve ona bağlı olarak davranışı oluşturan dinî bilginin kendisine ait birtakım özellikleri vardır. “Dinî” diye nitelediğimiz bilgi, kaynağını

²⁰² **Epistemoloji:** “Bilgi, marifet nazariyesi, ilmiyatı mebhas-ı marifet, İlimler tarafından ortaya konulan felsefî problemleri ele alan disiplinin adı.” Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, 79. Bilginin doğası, kaynağı sınırları, doğruluğu, güvenilirliği, geçerliliği, ile elde edilme ve aktarılma biçimlerini inceleme, araştırma ve sorgulamayı konu edinen disiplin.” Acar-Demir, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, 314.

²⁰³ **Sekülerizm:** “Dünyevileşme, sekülerleşme, dinsel olan veya dinsellik atfedilen bütün değer ve ilkeleri bireysel ve toplumsal yaşamın dışına iten, sadece bu dünyayı yaşayabilir kabul edip öte dünyadan ilişkisini koparma temeline dayalı insan merkezci düşünme ve yaşam biçimi.” Acar-Demir, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, 314.

²⁰⁴ Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açından İman* (M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 10; Açıkgenç, *Bilgi Felsefesi*, 13.

kutsalda bulan bir bilgi bir türüdür. Bu bazen kutsal bir kitaptan alıntıdır, bazen bir peygamber öğretisinden rivayet yolu ile bize ulaşan bir bilgidir. Bazen de ibadetler ve ahlak ile ilgili özellikler taşıyan bir bilgi türüdür.

Kur'an'a göre, bilginin *akıl* ve *duyular* olmak üzere iki temel kaynağı vardır. Bunların yanında *gerçek* ve *doğru* olan beşerî tecrübe de bilginin kaynağı içerisinde değerlendirilir. Tabi bu beşerî tecrübe zan olmamalıdır.²⁰⁵

Kuran bilgiyi sadece metafizik yönü ile ele almaz o aynı zamanda bilginin rasyonel ve ampirik olanını da kabul eder.²⁰⁶ Pozitivist bakış açısından uzak bir şekilde değerlendirilirse İslam dininin bilgiye verdiği önem, daha net görülecektir. Kur'an doğa olaylarından bahsettiği gibi, ibadetler ve ahlak konularından da bahseder. Dolayısıyla Kur'an'a göre *dinî* veya *seküler* bilgi ayrımı yoktur. Gerçeği yansıtan tüm bilgiler hakikatin ve doğrunun bir ifadesidir. Doğa bilimleri ile ilgili elde edilen bilgilere herhangi bir ideolojik yaklaşım karışmamışsa bu bilgileri Allah'ın evrende cari olan kevnî ayetlerinin bir izahı ve tefsiri kabul edebiliriz. Beşerin kendi imkanları ile sahip olduğu ve değer ifade eden bilgiler Kuran'ın ruhuna uygunsa o bilgiler de doğru kabul edilir.

Vahiy kaynaklı olarak doğrudan elde edilen bilgilerin yanı sıra insanın akıl yolu ile dış dünyadan elde ettiği bilgiler de mevcuttur. Dış dünyada veya kişinin iç alanında bulunan *hakikat* ve *gerçek* insan zihnine doğru bir şekilde yansımış ise zihinde oluşan bilgi de doğru kabul edilmektedir. Aksi takdirde söz konusu bilgi zannı ifade edecektir. Bilginin doğru veya sahih kabul edilebilmesi için mutlaka doğrudan kutsal metin alınması gerekmiyor. Dinî hükümlerin vaz edilmesi için kullanılan bilgilerin birinci derecede vahiy ile ilişkili olması ya da gündelik hayatta kullanılan bilgilerin akıl yürütmelerle veya tecrübelerle elde edilmiş olması bu bilgilerin mutlak olarak sahih bilgilerden ayrılması sonucunu doğurmaz. Sonuçta kaynağı bir ve aynı olan bu bilgilerde önemli olan selim bir aklın sahih bir yöntemle çıkarımda bulunmasıdır. Bu şekilde tüm bilgiler *dinî* veya verdikleri imkan ve

²⁰⁵ Temel Yeşilyurt, "Kur'an'da Bilgi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (30 Haziran 2004), 7.

²⁰⁶ Yeşilyurt, "Kur'an'da Bilgi", 1.

sınırlılıklar çerçevesinde “dinden” kaynaklanmış bilgiler olarak kabul edilecektir.²⁰⁷ Din eğitimi faaliyetleri çerçevesinde kullanılacak bilgilerin dinî bilgiler olması gerekmektedir. Ancak eğitimde doğrudan değil de dolaylı olarak dinden kaynaklanan bilgilerin de kullanılmasında bir sakınca bulunmamaktadır. Sonuçta yapılacak eğitim dinî vasfını korumuş olmaktadır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi doğru ve gerçek bilginin kaynağı birdir. Evrende tüm varlıklar yaratıcının eseridir. Bu eserlerden zihne akan ve tekrar zihinden formüle edilip dışarıya aktarılan sahih bilgiler ontolojik ve epistemolojik olarak aynı kaynaktan doğmaktadır. Yaratıcının sözleri ayet olarak kabul edildiği gibi onun eserleri de ayet olarak kabul edilmektedir.

Ayet; sözlükte iz, işaret ve alamet gibi anlamlara gelmektedir.²⁰⁸ Kâinat ve içindekiler birer kevnî ayet iken, Kur'an-ı Kerim ise tilavet olunan yani satırlar halinde okunan ayetlerden oluşmuştur. Kâinat yani yaratılan her şey Allah'ın tekvin (yaratma) sıfatının bir tecellisi iken Kur'an-ı Kerim, Allah'ın kelam sıfatının bir tecellisidir. Nasıl ki aynı kaynaktan arda arda çıkan suyun tüm özellikleri aynı ise aynı şekilde Yaratıcının yarattığı tabiat ile kutsal kitabın ayetlerinden meydana gelmiş din de aynı mana ve aynı gayeye sahiptir. İkisi arasında çelişki olamaz. Tabiatın gözlemlenmesinden ve incelenmesinden elde edilen bilgiler ile Kur'an-ı Kerimden elde edilen bilgiler birbirine zıt ve muarız olmaz. Bu iki kaynaktan gelen bilgilerin çelişik gibi algılanmalarının farklı sebepleri vardır.

Kur'an-ı Kerim'in ilk inen ayetlerindeki oku²⁰⁹ emrinin nesnesinin belirtilmemesi okuma faaliyetinin kapsamını ve genişliğine işaret etmektedir. Her şeyin okunabileceği veya okumaktan maksadın tefekkür ve gözlem olabileceği gerçeği, okuma eyleminin salt okuma olmadığını göstermektedir. Bu durumda tefekkür, gözlem ve okuma ile elde edilecek bu bilgiler dinî açıdan muteber bilgilerdir. Hz. Peygamberden istenen okuma eyleminin nasıl yapılacağı ifade edilmiş, ama neyin okunacağı açıkça belirtilmemiştir. Üstelik bu emre muhatap olan peygamberin okuma yazma bilmemesi çok manidardır. Dolayısıyla okuma faaliyeti

²⁰⁷ Açıkgenç, *Bilgi Felsefesi*, 142-143.

²⁰⁸ El-Isfahani, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an*, 101.

²⁰⁹ el-Alak 96/1. “Yaratan Rabbin adıyla oku!”

sadece harflerden müteşekkil satırların seslendirilmesi değil, *enfûsi (iç alem)* ve *afaki (dış alem)* işaretlerin çözülmesi ve anlamlandırılması demek olacaktır. Bu faaliyet sonucunda elde edilen bilgileri değerli ve anlamlı kılan okuma eyleminin yaratıcının varlığından gafil yapılmamış olmasıdır. Alak suresinde “*Yaratan Rabbin adı ile oku!*”²¹⁰ emri kâinatı ve enfûsi alemini okurken yani müşahade ederken yaratılanı ancak bir yaratıcı ile beraber mülâhaza etmenin doğru bir metot olacağı vurgulanmaktadır. Eğer eşyayı, doğayı, insanı ve bütün mevcudatı yalnız, bir başına ve otonom bir varlık olarak düşünürsek varlığın bağına yaratıcısından koparmış oluruz. Eğer eşya ile yaratıcısı arasındaki bağa nazar ederek tefekkür edersek ayette belirtilen metodolojiye uygun davranmış oluruz.

Kur’an-ı Kerim’e göre şüpheden ari, gerekli şartları taşıyan akla, mantığa uygun, tutarlı bilgiler değerlidir ve doğru davranışların da ölçütüdürler. Bilginin değeri doğruluğu ve gerçekliği onun kesinliği ile doğru orantılıdır. Doğrunun ve gerçeğin karşısında zan bulunmaktadır. Kur’an-Kerim doğru ve gerçek bilgiyi üstün tutarken, zanna dayalı bilgiyi ise yermektedir. Cehaletle bir tutmaktadır.²¹¹ “*Onların çoğu ancak zannın ardından gider. Oysa zan, hak namına hiçbir şeyin yerini tutmaz. Şüphesiz Allah onların yapmakta olduklarını hakkıyla bilendir.*”²¹²

Kur’an-ı Kerim beşerî bilgi alanı ile ilgili detaylar vermez, konular *yaratıcıyı tanıma ve bilme* bağlamında verilir. Beşerî bilgilerin ayrıntılarını araştırıp bulma görevi insana bırakılmıştır. Bilgiler daha çok ahlakî amaçlar için kullanılır. Bilgilerin pragmatik sonuçları nazara verilir. Böylece bilgilerin hikmet ile uzlaşması ve ardından davranışa dönüşmesi amaçlanır.²¹³

Sonuç olarak Kur’an bütünlüğünden sadece beşerî veya sadece ilahi bilgiyi çıkaramayız. Kur’an mesajı iki bilgi türüne erişim imkanı tanımaktadır. Bilgi denince her ikisi de kastedilir. Bilgiler indirgemeci bir tavırla ele alınmaz.²¹⁴ Bilgi *değer*, *doğru* ve *gerçek* kavramları ile beraber kullanılır. Kur’an’da bilgi süreci; erdeme, irfana ve ahlakî davranışa yönelik bir gaye taşır. Bu bağlamda dinî içerikli bilgilerin

²¹⁰ el-Alak 96/2.

²¹¹ Yeşilyurt, “Kur’an’da Bilgi”, 4.

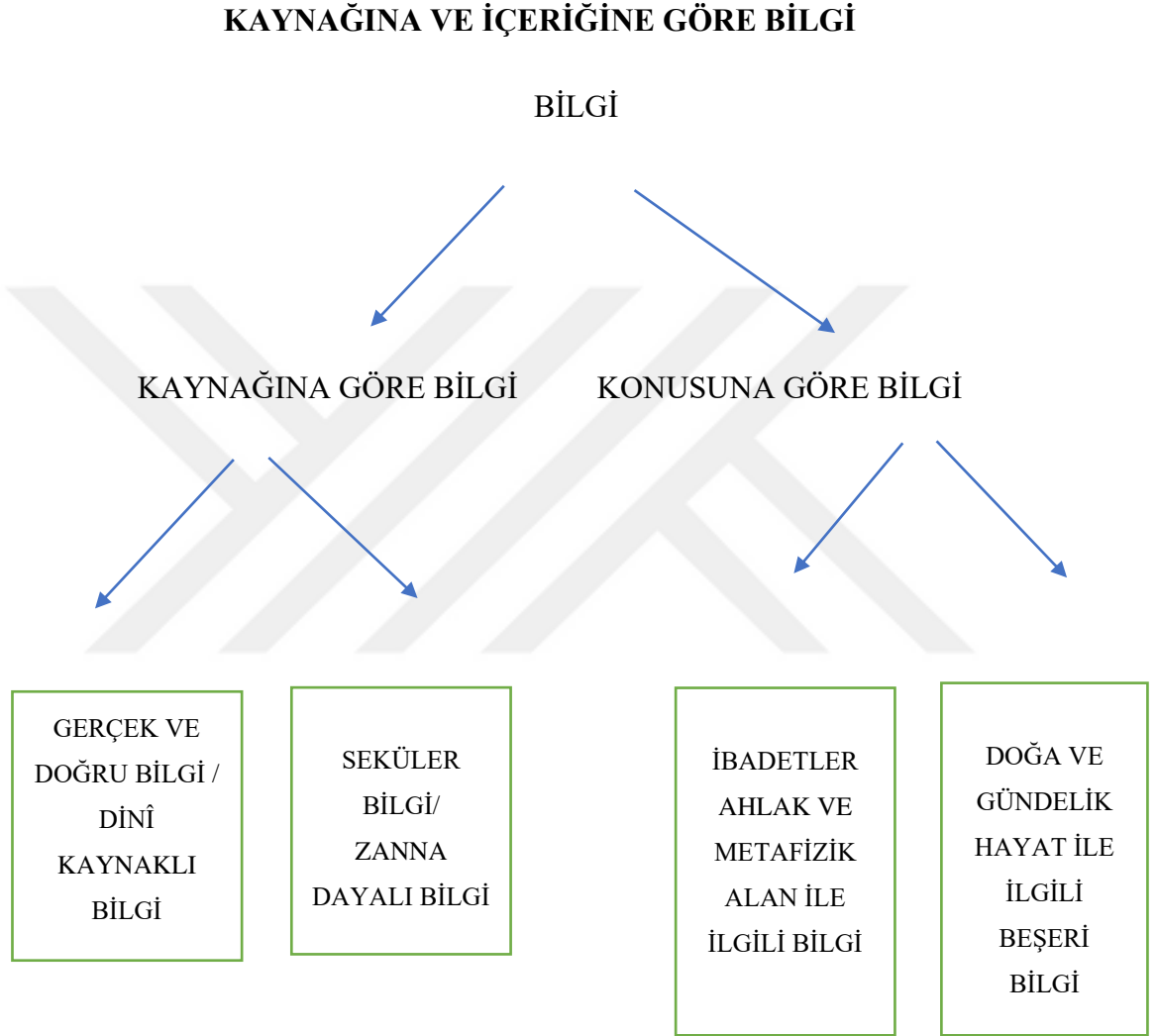
²¹² Yûnus 10/36.

²¹³ Yeşilyurt, “Kur’an’da Bilgi”, 7.

²¹⁴ Yeşilyurt, “Kur’an’da Bilgi”, 11.

en önemli sonuçlarından biri kişiye ahlakî ve irfanî bir tutum kazandırma olduğunu ifade edebiliriz.

Konun daha iyi anlaşılması için yukarıda ifade edilen bilgilere göre bir tasnif yapıldığında şu şekilde bir şema oluşturulabilir.

İKİNCİ BÖLÜM

BİLGİ İLE İMAN ARASINDAKİ İLİŞKİ

2.1. KALBİ BİR DAVRANIŞ OLARAK “İMAN”

Önceki sayfalarda davranışı tanımlarken, davranışların doğrudan gözlenebilen ve doğrudan gözlemlenemeyen davranışlar olarak ikiye ayrıldıklarını ifade etmiştik. Psikoloji biliminin ilk teşekkül aşamalarındaki çalışmalar genelde doğrudan gözlemlenen davranışlar üzerinde yapılmıştı. Katı bilimsel tavır, ölçebildiği veya doğrudan gördüğü gerçekleri bilimin konusu yapıyordu. Ama daha sonraki dönemlerde, psikologlar insanın doğrudan gözlemlenen davranışlarının yansırı dolaylı olarak da gözlemlenebilen içsel davranışlarının olduğunu, bunların en az diğer davranışlar kadar belirleyici hatta daha fazla motivasyon gücüne sahip olduklarını ileri sürdüler. Psikoloji biliminin gelişim evreleri göz önüne alındığında katı davranışçı ekollerin, yerlerini iradeci ve hümanist yaklaşımlara bıraktıkları, davranışlar üzerinde içsel yaşantıların dışsal yaşantılardan daha fazla etkili oldukları tezinin ağırlık kazandığı görülecektir.

İnsanın duyguları, hayalleri, arzuları, kaygıları vb. dışarıdan doğrudan gözlemlenemeyen birçok içsel yaşantısı vardır. Tıpkı bu saydığımız manevi alanlardaki yaşantılar gibi inançlar da insanın en güçlü ve en zengin yönünü oluştururlar. İnsan inançları ile kendisine bir dünya kurar ve öne göre bir yaşam ve davranış örgüsü oluşturur. İnançlar bazen bir kutsaldan bazen de insanın kendi tecrübelerinin meydana getirdiği tutumlardan kaynaklanır. İnançtaki samimiyet veya bağlanma-güvenme seviyesinin şiddeti, davranışların belirleyiciliğinde etkili rol oynar.

Dışarıdan gözlemlenebilen davranışlar objektif bir karakter taşıırken içsel yaşantılar sübjektif tecrübeye dayanmaktadır. İnanç ile ilgili sübjektif tecrübe alanının, betimlenmesi, sınırlılıkları ve çerçevesinin çizilmesi oldukça zordur. Kişi kendi tecrübesini kendi dünyasında yaşar. Kişinin kendisi açısından herhangi bir

problem yoktur. Kendisi için her şey yerli yerindedir. Ancak yaşanan tecrübenin anlamı dıştaki gözlemci için belirsiz olabilmektedir.²¹⁵

İnsanların insan olmaktan doğan bireysel farklılıkları olduğu gibi kültürel ve psikolojik yaşantılardan doğan farklılıklar da vardır. Hiçbir insanın yaşamı boyunca yaşadığı anlar, başka bir insanın yaşadığı anlarla yüzde yüz örtüşmemektedir. Bu da her insanı özel kılmaktadır. İnsanın ruhsal yapısındaki zenginlikler ve farklar hemcinsi ile kıyaslandığında sayısız renk ve ton farkı ortaya çıkarmaktadır.

İnanç ya da iman oldukça derin ve geniş bir sübjektif alanı kapsamaktadır. İncancı veya imanı ortaya çıkaran süreçlerin eğitim açısından ne tür özellikler taşıdığını, ortaya çıkan bu inanç ve imanın yeni davranışlar ortaya çıkarmasında hangi oranda etkin olduğu irdelenmesi gereken bir konudur.

İman kavramı ile ilgili birçok tanım yapılmıştır. Bu tanımların çoğu tanımın baskın olan yönü itibari ile kelam ilmi ile ilgili olmuştur. Daha çok imanın ne olduğu ile ilgili yapılan bu tanımlar imandan kaynaklanan davranışların pedagojik olarak oluşumu ve gelişimi hakkında yeterli bilgi vermemektedirler.²¹⁶ İmanı tarif eden bu tanımlar meseleyi daha çok itikadi açıdan ele almışlardır. İmanın amel ile ilişkisini şiddetle vurgulamışlar ancak imanın bu davranışların şekillenme sürecinde nasıl bir eğitsel yönü olduğu üzerinde detaylı bir şekilde durmamışlardır.

Çağın gereksiniminin veya sosyo-kültürel ihtiyaçların ilmi ve fikri çalışmaları etkilediği gerçeğinden hareketle şunu söyleyebiliriz: Müslüman toplumlar şu yaşadığımız modern çağdaki gibi hiçbir zaman ciddi bir iman zaafı, iman ve amel makasının bu kadar fazla açıldığı bir kaosu yaşamamıştır. Tarihte ciddi bir iman zaafı yaşanmadığı, sosyal ve bireysel hayat içerisinde ahlakî standartlar da tolere edilemeyecek bir düzeye inmediği için kelimacılar meseleyi ortaya koyarken bu mevcut duruma göre pozisyon almışlardır. Tanımların, izahların ağırlık noktalarını o günün ihtiyaçlarına göre ön plana çıkarmışlardır.

²¹⁵ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 151-152.

²¹⁶ Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'da İman Psikolojisi* (İstanbul: Yalnız Kurt Yayınları, 1997), 251.

Bu çalışmamızda iman ve inanç kavramlarını genel düzeyde tanımladıktan sonra bu kavramların oluşumu ve davranışları etkileme boyutlarını eğitim süreçleri ile beraber ortaya koymaya çalışacağız.

İman kelimesi Arapça İf'al babından gelen bir kelimedir. İf'al babından gelen Â-me-ne (أمن) kelimesinin mastarıdır. Kelimenin kökeni (امن) “emn” korkudan uzak olmak, güven içinde olmak demektir.²¹⁷

“Güven içinde bulunmak, korkusuz olmak” anlamındaki “emn” (iman) kökiünden türeyen iman kelimesi “güven” duygusu içinde tasdik etmek, inanmak” manasına gelir. Terim olarak ise “Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak” demektir.²¹⁸ “İman kalbe ait bir fiil olmakla beraber Kur’an-ı Kerim’de, cennete, iman ve salih amelle girilebileceğini bildirmek sureti ile imanla ilahi emirlere uyma arasında sıkı bir ilişkinin bulunduğunu ortaya koymuştur.”²¹⁹

“Kelam ilminde iman terimi; esasları, oluşumu, alametleri, amelle münasebeti, artıp eksilmesi ve müminin vasıfları” gibi açılardan ele alınmıştır. İslam tarihinde mezheplerin konu ile ilgili farklı görüşleri sürekli var olmuştur. Ehli sünnet kelimcileri imanı tasdikle, Cehmiyye ve Neccariye mezhepleri marifetle, Mürcie ve Kerramiyye mezhepler ise imanın ikrarla oluştuğunu benimsemişlerdir. İman amel ilişkisi konusunda da Havaric, Mutezile ve Şia mensupları ameli imandan bir cüz (parça) kabul ederken Selefiyye ekolü ameli imanın olgunlaşma şartı statüsünde bir cüz saymış, Mürcie mezhebi imanla amel arasında ilişki bulunmadığını ileri sürmüştür. Ehli sünnet kelimcileri ise ameli imanın bir parçası (cüz) olarak kabul etmemekle beraber onu imanın kemalini ve etkisini ortaya koyan bir unsur konumunda tutmuş; özellikle Ebu Mansur el-Maturîdî kalbin ameli formülü ile imanın kuru bir iddia ve sadece bir tasdikten ibaret olmadığını, zahiri amellerde eksiği bulunan kimsenin deruni-kalbi hislerinde Allah’ı ve resulünü ve Müslüman

²¹⁷ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 13/21.

²¹⁸ Çelebi- Topaloğlu, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 168.

²¹⁹ el-Asr 103/1-3.

cemaatini tavizsiz bir şekilde sevmesinin vazgeçilemez bir amel olduğunu vurgulamıştır.²²⁰

Hadis alimleri imanın; dil ile ikrar, kalp ile tasdik olduğunu ifade etmişlerdir. Ameller ise bu imanın dışı yansımasıdır. Maturîdî ekolüne mensup alimlerin büyük kesimi imanın ikrardan ibaret olduğunu iddia etmişlerdir. Yine Maturîdî ekolüne bağlı bir kısım muhakkik alimler de “iman kalp ile tasdiktir” demişlerdir. Dil ile ikrar etmek dünyevi hükümlerin icrası için gereklidir. Ebu Hanife, Ebu Mansur el-Maturîdî ve Hüseyin b. El-Fadl el-Becel gibi alimlerin görüşü de bu yönde olmuştur. Eşariden gelen iki rivayetten sahih olanı da bu yönde bir bilgi içermektedir. Çünkü iman sözlükte tasdik etmek anlamına gelmektedir. Amellere gelince onlar imandan bir cüz değildir zira Asr suresinde iman ve amel ayrı ayrı zikredilmiş, ameller iman üzerine atf edilmiştir. Dil ile ikrar etmek “kalpteki onayı” bildirmek demektir. Bir kişi iman ettim der ve kalbinde onay olmaz ise bu duruma uygun doğru bir ifade olmaz. Bu kimse bizim bakışımıza göre mümin, Allah’a göre kafir olur. Bunun tersi durumu da kalbinde tasdik olduğu halde dili ile bunu ifade etmez ise o kişi Allah nezdinde mümin dünya ahkâmı çerçevesinde kafir olur.²²¹ Hucurat suresi 14. ayette Allah şöyle buyurmuştur. *“Bedevîler "İman ettik" dediler. De ki: "İman etmediniz. (Öyle ise, "iman ettik" demeyin.) "Fakat boyun eğdik" deyin. Henüz iman kalplerinize girmedir. Eğer Allah'a ve Peygamberine itaat ederseniz, yaptıklarınızdan hiçbir şeyi eksiltmez. Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”*²²²

İman kavramı ile ilgili görüşler farklı olsa da ekseriyetle imanın “tasdik, inanma ve güven hali” anlamına geldiği konusunda bir fikir ayrılığı yoktur. Kelimenin kökenine, eş ve zıt anlamlı manalarına bakıldığında görülen farklı detaylar veya farklı nas ve bağlamlarda kullanılması sonucu ortaya çıkan nüanslar bu durumu değiştirmiyor. İmanın kalbi bir davranış olması, tezahürlerinin farklılığı ve yine imanın tam olarak nasıl gerçekleştiğinin anlaşılmasındaki güçlük, meselenin izahını zorlaştırmıştır. Bu zorluk da söz konusu mesele ile ilgili çok sayıda tanım

²²⁰ Çelebi- Topaloğlu, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 168-169.

²²¹ Nureddin es-Sabuni, *Matürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995), 171-172.

²²² el-Hucurât 49/14.

yapılmasına, farklı görüşlerin ileri sürülmesine ve alanla ilgili zengin bir literatür oluşmasına yol açmıştır.

İnsanın doğrudan gözlemlenen ve gözlemlenemeyen davranışları olduğunu yukarıda ifade etmiştik. İman etme hali insanın doğrudan gözlemlenemeyen ve izlenemeyen içsel bir davranış, inancın mahalli olan kalpte veya gönül tabir edilen merkezde meydana gelen bir değişim ve kabul edıştır. Henüz iman etmemiş bir kimse ile iman etmiş bir kimsenin kalbinde ve duygu dünyasındaki bu hal benzer değildir artık. İman eden bir kalp ile iman etmemiş bir kalbin arasında meydana gelen bu farklılık, orada içsel bir davranışın veya değişimin varlığını göstermektedir. Eğer değişim varsa orada bir davranışta vardır. İman etmek içsel bir davranış ise tıpkı diğer dışarıdan gözlemlenebilen davranışlar gibi bu içsel davranışın da oluşmasında rol oynayan uyarıcılar ve meydana gelen “iman davranışının” kendisinden sonraki davranışları tetikleme kabiliyeti de vardır.

Burada eğitime ve psikolojiye ait üç aşama devreye girmektedir. Birincisi imanın meydana gelmesini sağlayan uyarıcılar, ikincisi iman eden bir kalp, üçüncüsü ise iman eden kalbin tetiklediği davranışlar zinciri. Birbiri ile ilişkili bu üç ayrı süreç imanın eğitsel boyutu hakkında bize bilgi vermektedir.

Uyarıcılar → İman → İmandan Tezahür Eden Davranışlar

İmanın meydana gelmesinde en önemli uyarıcı bilgidir. Kur'an ı Kerim'de iman ile bilgi arasında sıkı bir ilişki olduğu vurgulanmıştır. Bu aynı zamanda inancın bilgi ile temellendiği ve iman bu içeriğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Allah'ın varlığının delilleri, ahirete iman veya diğer inanç konuları hakkında literatürde yazılmış makul sebepler ve izahların bulunması iman ve bilgi ilişkisinin her zaman önemsendiğini ortaya koymaktadır.²²³

“Kendileri ile huzur bulasınız diye sizin için türünüzden eşler yaratması ve aranızda bir sevgi ve merhamet var etmesi de onun (varlığının ve kudretinin)

²²³Vecihi Sönmez, “İslam Düşüncesinde Bilgi-İman İlişkisi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/4 (01 Ağustos 2005), 229-247.

delillerindendir. Şüphesiz bunda düşünen bir toplum için elbette ibretler vardır.”²²⁴ “Varlığımızın delillerini, (kainattaki uçsuz bucaksız) ufuklarda ve kendi nefislerinde onlara göstereceğiz ki, o Kur'an'ın gerçek olduğu onlara iyice belli olsun. Rabbinin, her şeye şâhit olması yetmez mi?”²²⁵ “O, gökleri ve yeri yaratandır. Size kendinizden eşler, hayvanlardan da (kendilerine) eşler yaratmıştır. Bu suretle sizi üretiyor. Onun benzeri hiçbir şey yoktur. O, hakkıyla iştendir, hakkıyla görendir.”²²⁶ “Kesin olarak inananlar için yeryüzünde ve kendi nefislerinizde birçok alametler vardır. Hâlâ görmüyor musunuz?”²²⁷ Burada zikredilen ayetlerden, aklı kullanmanın, mantık yürütmenin ön koşulunun bilgi olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır. Bilgi yani obje olmadan herhangi bir akıl yürütmeden bahsedilemez.

Kur'an-ı Kerim, *isbât-ı vâcib*,²²⁸ imana davet etme veya inkar edenlerin tezini çürütmek amacı ile daha sonra kavram haline gelecek iki delilden bahseder. Bunlardan birisi *afakî deliller* diğeri *enfüsî deliller*’ dir.²²⁹ Sözcük anlamı olarak afak kelimesi ufuklar ve dış dünya, enfüs kelimesi ise kişinin iç dünyası anlamına gelmektedir. İslam kültür ve medeniyeti içerisinde afaki, “objektif” enfüsü ise “sübjektif” sözcüklerinin karşılığı olarak da kullanılmıştır.²³⁰

Kur'an-ı Kerim muhataplarını imana davet ederken onlardan bu daveti üstünkörü, rastgele ve bilinçsizce kabul etmelerini beklememektedir. İnsanların taklidi bir tarzdan öte tahkiki bir şekilde iman etmelerini istemektedir. İman etmeyi kabul ederken veya inkar yolunu tercih ederken, bunu akıllarını kullanarak yapmalarını, kendilerine sunulan bilgiler üzerinde tefekkür ederek bir karar

²²⁴ er-Rûm 30/21.

²²⁵ Fussilet 41/53.

²²⁶ eş-Şûrâ 42/11.

²²⁷ ez-Zâriyât 51/20-21.

²²⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “Vücut”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/136. Varlığı kendinden olup başka bir nesneye veya güce dayanmayan (vâcibü'l-vücûd) Allah'ın bu yetkin var oluşunu açıklamak için gösterilen çabayı ifade eden kavram.

²²⁹ Fussilet 41/53. “Varlığımızın delillerini, (kainattaki uçsuz bucaksız) ufuklarda ve kendi nefislerinde onlara göstereceğiz ki, o Kur'an'ın gerçek olduğu onlara iyice belli olsun. Rabbinin, her şeye şâhit olması yetmez mi?” M. Sait Özvarlı, “İsbât-ı Vacip”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/495.

²³⁰ Metin Yurdağür, “Âfakî”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/397.

vermelerini talep etmektedir. Böylelikle bu davet insanların ihtiyarlarını ve özgürce tercihte bulunabilme yeteneklerini ellerinden almamış olmaktadır.²³¹

Kur'an-ı Kerim iman etmeden önceki halleri ile insanları kategorilere ayırmamaktadır. Bütün insanlar yaratılış itibari ile şerefli ve en güzel şekilde yaratılmışlardır.²³² Her insan *imana davete* çağrısına muhataptır ve bu daveti kabul etme potansiyeline sahiptir. Yaratılış olarak insan fıtratı bu yetenekle donatılmıştır. Ama çeşitli sebeplerden dolayı aynı bilgiyi edinen, aynı mesajı alan, aynı ortamda yaşayan iki insandan biri iman etme yönünde iradesini kullanırken diğeri küfür içerisinde kalabilmektedir.

İman etme eylemi arka planında entelektüel çaba bulunan bir davranıştır. Her davranış gibi iman etmiş olmanın da saikleri, motivasyonları ve uyarıcıları vardır. Bu uyarıcıların başta geleni “bilgi” dir. Her ne kadar bilgisizce inkar edenler olsa da sonuçta pozitif bir durum olan iman etme hali mantıksal olarak bilgiden azade olamaz. Çünkü iman etme eyleminde iman edilen bir nesne-bilgi söz konusu iken bilgisizce yapılan bir inkar eyleminde herhangi nesne-bilgi söz konusu değildir.

“İlim-marifet-kalp-iman-taklit kavramları arasında ilişki kurularak beraber değerlendirildiği zaman, imanın bilgisel bir gerekçesinin olduğu, bu değerlendirmede özellikle Allah'ın varlığına inanmanın istidlale dayanan bilgisel temelini işlendiği, iman esaslarını anlama ve anlaşılır kılmada beş duyu, akıl ve doğru haberin bilgi kaynağı olarak kabul edildiği görülmektedir.”²³³

Allah'ın varlığı, birliği ve tevhit inancı ile ilgili olarak Kuran'ı Kerim'de zikredilen afakî ve enfüsî kanıtlar bilişsel alanda yapılan bir öğretim faaliyetidir. Bu öğretim faaliyeti bir taraftan insanı tefekküre davet ederken, diğer taraftan da dış dünya ile ünsiyetten kaynaklanan gafleti sorgulayıp farkındalık oluşturmaktadır. Özellikle varlık alanından hareketle insanın kendisinin ve tabiatın farkına varmasını

²³¹ el-Kehf 18/29. “*De ki: Hak, Rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkar etsin...*”; el-Bakara 2/256. “*Dinde zorlama yoktur. Çünkü doğruluk sapıklıktan iyice ayrılmıştır...*”

²³² et-Tîn Suresi 95/4.

²³³ Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddîn Râzî, *Fahreddîn Râzî, Kelâm'a Giriş, el-Muhassal*, çev. Hüseyin Atay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, ts.), 16-18; Sönmez, “İslam Düşüncesinde Bilgi-İman İlişkisi”, 235.

sağlayan ayetler, insanda bir tefekkür meydana getirmektedir. Yaratılışın rastgele bir dizilim sonucu meydana gelmediğini, bilinçli bir tasarım sonucu oluştuğunu, “bürhan-ı innî/argument aposteriori”²³⁴ de tabir edilen bir kanıtlama yöntemi ile eserden müessire, sonuçtan sebebe dikkatleri çekerek düşünmeye davet etmektedir. “Ateşin dumana olan delaleti gibi, müessirden esere yapılan istidlâle 'bürhan-ı limmî' denildiği gibi; dumanın ateşe olan delaleti gibi, eserden müessire olan istidlâle de 'bürhan-ı innî' denir. Bürhan-ı innî, şübhelerden daha sâlimdir.”²³⁵

Doğa, tarih, toplumsal düzen ve insanın kendi *nefsi*, hakikate ulaşmasına engel olabilmektedir.²³⁶ Kur'an-ı Kerim insanın insan olmasından kaynaklanan, doğuştan getirdiği ve her insanda aynı şekilde cereyan eden mantık önermelerini kullanarak konu ile ilgili tüm şüpheleri ve soru işaretlerini izale etmektedir. Fakat insanın insan olmaktan dolayı kullandığı mantıksal önermeler dışında maalesef kendisini doğru ve gerçekten uzaklaştıran birçok handikaplara da sahip olduğunu ifade edebiliriz.

İnsanı düşündüren, kendisi ²³⁷ ve evren hakkında farkındalık geliştiren, akıllı ve selim duyguları kullanmaya davet eden bu öğretim faaliyetini Kur'an-ı Kerim de ve nebevî hadislerde görmekteyiz. “Ölü toprak onlar için bir delildir. Biz onu diriltir ve ondan taneler çıkarırız da onlardan yerler meyvelerinden yesinler diye biz orada hurmalıklar, üzüm bağları var ettik ve içlerinde pınarlar fışkırttık. Bunları onların elleri yapmış değildir. Hâlâ şükretmeyecekler mi? Yerin bitirdiği şeylerden, insanların kendilerinden ve (daha) bilemedikleri (nice) şeylerden, bütün çiftleri yaratanın şanı yücedir. Gece de onlar için bir delildir. Gündüzü ondan çıkarırız, bir de bakarsın karanlık içinde kalmışlardır. Güneş de kendi yörüngesinde akıp gitmektedir. Bu mutlak güç sahibi, hakkıyla bilen Allah'ın takdiridir / düzenlemesidir. Ayın dolaşımı için de konak yerleri (evreler) belirledik. Nihayet o, eğrilmiş kuru

²³⁴ Arapça 'da “berraklaştırmak, açıklığa kavuşturmak; delil getirmek” anlamındaki “b-r-h” (بره) kökünden türediği kabul edilir. Kur'an-ı Kerim'de “hak ile batılı birbirinden ayıran kesin delil” karşılığında kullanılır (bk. el-Bakara 2/111; el-Enbiyâ 21/24; el-Mü'minûn 23/117). Burhân-ı innî/argument aposteriori, sonuçtan sebebe götüren kıyas. Yusuf Şevki Yavuz, “Bürhan”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 429.

²³⁵ Nursi, *İşaratül İcaz*, 157.

²³⁶ Ali Şeriatî, *İnsanın Dört Zindanı*, çev. Hüseyin Hatemi (İşaret Yayınları, 1997), 63.

²³⁷ İsmail b. Muhammed el-Acluni, *Keşfü'l-Hafâ' ve Müzîlû'l-İlbâs 'amme'stehere Mine'l-Ehâdîs 'alâ Elsineti'n-Nâs* (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1351), 2/262. “Nefsini bilen Rabbini bilir.” Fussilet 41/53; ez-Zâriyât 51/20-21.

hurma dalı gibi olur. Ne güneş aya yetişebilir ne de gece gündüzü geçebilir. Her biri bir yörüngede yüzmektedir.”²³⁸

“İnsanı yarattı. Ona beyanı (düşünüp ifade etmeyi) öğretti. Güneş ve ay bir hesaba göre hareket etmektedir. Otlar ve ağaçlar (Allah'a) boyun eğler. Göğü yükseltti ve ölçüyü koydu.”²³⁹ Rüzgârları da aşılayıcı olarak gönderip yukarıdan su indirerek sizi onunla suladık. Onu toplayıp depolayan da siz değilsiniz.”²⁴⁰ “Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı "alak" (kan pıhtısı,embriyo) dan yarattı.”²⁴¹ Aynı zamanda zihinsel bir öğretim sürecine davet anlamına da gelen bu ayetler varlık alanından hareketle insanı derin bir tefekküre davet etmektedir.

Herhangi bir ideolojinin basmakalıp düşüncelerini taşımayan saf bir insan zihni bu bilgi akışı karşısında mutlaka bir pozisyon almak zorundadır. Bu öğretim faaliyeti, akli muhakemeyi ve mantık kurallarını kullanarak Allah inancına karşı nötr durumdaki insanı ikna etme imkanını ortaya koymaktadır. Her öğretim faaliyeti insanın zihninde veya algısında ister istemez bir değişim gerçekleştirir. Zihinde meydana gelen değişimler haliyle mevcut durum hakkında sorgulamayı ve düşünmeyi de beraberinde getirirler. Bu öğretim faaliyeti sonucunda meydana gelen öğrenme bilişsel alanda gerçekleşmektedir.

Her insan zihni, aynı bilgi ve aynı uyarıcılar karşısında aynı oranda, aynı miktarda bir tepkiyi gösterememektedir. İnsanların bireysel farklılıklarından doğan özel durumları, tevhit hakikatlerinin öğretimi sürecinde bilişsel ve duygusal hazırbulunuşluğa katkı sağlamak veya engel olabilmektedir. Hz. Peygamber (sav) bir hadislerinde *“Allah'ın benimle gönderdiği ilim ve hidayet bir araziye yağın yağmur gibidir. Bu yağmurun düştüğü bazı yerler verimli ve bereketli topraklardır. Bu topraklar yağmurun suyunu emer, bol miktarda bitki ve ot çıkarır. Yine yağmurun yağdığı başka bir arazi de var ki yağmur suyunu emmez, ama o suyu biriktirir, insanlar ve hayvanlar o birikmiş yağmur suyundan faydalanır, ziraat işlerini o sudan istifade ederek yaparlar. Yağmurun yağdığı başka bir çorak arazi var ki, o arazi münbit değildir ne suyu tutar ne suyu emer ki ot bitsin. Allah'ın dininde anlayışlı*

²³⁸ Yâsîn 36 /33-40.

²³⁹ er-Rahmân 55/ 3-7.

²⁴⁰ el-Hicr 15/22.

²⁴¹ el-Alak 96/1-2.

*olan ve Allah'ın benimle gönderdiği hidayet ve ilimden faydalanan, onu öğrenen ve öğreten kimse ile, buna kulak vermeyen, Allah'ın benimle gönderdiği hidayeti kabul etmeyen kimselerin misalleri bu verimli ve verimsiz topraklar gibidir."*²⁴²

Yukarıda ifade edildiği üzere iman bir bilgi değildir, tasdik ve inanma sonucu meydana gelen kalbi bir davranıştır. Fakat iman etmeye götüren süreç bilgi düzeyindeki uyarıcılarla başlar. Kutsal bir varlığın mevcudiyetinden bahseden bilişsel uyarıcılar karşısında ikna olacak olan insan, diğer duyuşsal yetilerini de devreye sokarak nihai bir karar verecektir. Bu nihai karar ya iman etme ya da reddetme şeklinde gerçekleşir. Onay halinde bir dizi sorumlulukla karşı karşıya kalmak, ret durumunda ise sonsuz bir hayatı kaybetme düşüncesi, bu kararı önemli ve zor kılmaktadır. İman edildiğinde sonsuz bir cenneti kazanma ya da tersi bir durumda sonsuz bir cehennem hak edilebilmektedir.

Bilişsel veya duyuşsal alanda bulunan bireysel farklılıkların iman öğretimi sürecinde önemli etkisi vardır.²⁴³ İnsanların önceki yaşantılarından getirdiği tutumları ve davranışları mevcut bilgiyi yorumlama veya yapılandırma sürecinde oldukça aktif rol oynarlar. Şükran ve minnet duygusu, adalet ve hakka tarafgirlik, vicdan, cesaret veya irade gibi bir kısım kalbi davranışların insanın iman etme sürecinde olumlu veya olumsuz katkıları vardır. Şimdi bu davranışlardan bir kısmının iman öğretimi sürecinde nasıl işlev gördüklerini analiz etmeye çalışalım.

2.2. SUJENİN İMAN ETMESİNDE ETKİLİ OLAN EĞİLİMLER

2.2.1. Şükran Duygusu

Şükür, Allah'a duyulan minneti dile getirme, mutlu bir olay veya durum karşısında hoşnutluk duyma ve bu hoşnutluğu dile getirmek anlamlarına gelir.²⁴⁴ Şükran ise bu şükür fiilinden türetilmiş bir mastardır.²⁴⁵ Şükrü veya şükranı ifade etmek için minnet veya minnettarlık kelimeleri de kullanılır. İnsan doğası gereği kendisine sunulan nimete veya kendisine karşı yapılan bir iyiliğe, cömertçe bir davranışa karşı bir memnuniyet hisseder. Bu memnuniyet hissi bütün inananlarda az

²⁴² Buhari, *Sahih-i Buhari*, İlim 20.; Müslim, *Sahih-i Muslim*, Fezâil 15.

²⁴³ Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, 27.

²⁴⁴ Komisyon, *T.D.K. Türkçe Sözlük*, 1988, 2/1394.

²⁴⁵ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 4/423.

veya çok bulunan²⁴⁶ fitri bir duygudur. Nimetleri verene ve iyilikleri yapana karşı teşekkür etme insanın fitratında doğuştan beri bulunan bir kabiliyettir. Bazı insanlarda bu potansiyel gün ışığına çıkmışken bazı insanlarda ise bu potansiyel ortaya çıkmamış veya gelişmemiştir. Bütün olumlu duygular gibi bu duyguda insanın doğumu ile birlikte dünyaya gelir.²⁴⁷ Alınan eğitim veya çevre şartları ya bu duyguyu geliştirir veya köreltip ölmesine sebep olabilir.²⁴⁸ Şükran duygusu kaybolduğu zaman yerine nankörlük adı verilen negatif bir duygu yerleşir. Kadir bilmemek, nimetleri veya yapılan iyilikleri takdir etmemek, iyiliğe karşı vefa göstermemek, ya da kötülük yapmak anlamlarına gelen bu duygu, insanın yüce duygulara erişimini de engellemektedir.

Şükran veya Nankörlük duyguları gibi diğer kalbi duygular da çocukluk çağlarından itibaren aile ve çevre içerisinde yeşerir ve büyür. Küçük yaşlarda geçirilen yaşantılar bu tür duyguları olumlu veya olumsuz etkileyebilir. Teşekkür etmeyi öğrenmiş, iyiliği takdir etmenin güzelliğini fark etmiş, minnet duygusu kendisine aşılarmış çocuklar, büyüdüklerinde bu terbiyelerini bir karakter olarak taşımaya devam ederler. Bu terbiye veya karakter hali evrensel bir ahlakî özellik taşır. Bu kişilik hali, dünyanın her yerinde, her zaman herhangi bir çocuk veya yetişkinde karşılaşılabilecek olağan bir durumdur. Zira evrensel ahlakî özellikler taşıyan bu tutumlar, yeryüzünde asırlar boyunca cereyan etmiş ilahi bir müdahalenin, nebevi bir öğretinin sonuçlarıdır. İslamiyet'ten önce de geçmiş peygamberlerin öğretileri arasında iyi ve güzel ahlakî tutumlar vardı. Bütün ilahi kitaplar aşağı yukarı aynı hakikatlerden bahsetmiştir. Tarihte her zaman ortalama bir ahlak vardı ama istenilen düzeye her zaman gelemiyordu. İnsanlar kendilerinde bulunan yetileri olumlu ve güzel alanlara kanallize edemedikleri için sürekli bir rahmet eseri olarak sürekli ilahi mesajlarla takviye edilmişlerdir. Hz. Peygamber (sav) “*Ben güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderildim*”²⁴⁹ derken muhtemelen bu gerçeğe dikkat çekmişti. İlahi mesajlara hazırbulunuşluk hali için bu beşerî donanım gerekli olmuştur.

²⁴⁶ el-Bakara 2/172. (...İnsanların çoğu şükretmezler.) ; el-A'râf 7/10. (...siz ne kadar az şükrediyorsunuz?)

²⁴⁷ et-Tîn 95/4. “Biz, gerçekten insanı en güzel bir biçimde yarattık.”

²⁴⁸ et-Tîn 95/5. “Sonra onu, aşağıların aşağısına indirdik.”

²⁴⁹ İmâm Mâlik Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik, *Muvattaü'l-İmâm Mâlik*, ed. M. Mustafâ el-A'zamî (Abu Dabi: Müessesetü Zayed b. Sultân Âli Nehyân, 1425), Husnû'l Halk,8.

Nerede bir nimet varsa mutlaka orda bir şükür vardır. Kur'an-ı Kerim'de insanoğluna verilen nimetler ve bu nimetlere karşı bir şükür talebi birçok ayette şu şekilde geçmektedir. *"Ey iman edenler! Eğer siz ancak Allah'a kulluk ediyorsanız, size verdiğimiz rızıkların iyi ve temizlerinden yiyin ve Allah'a şükredin."*²⁵⁰ *"Binlerce kişi oldukları halde, ölüm korkusuyla yurtlarını terk edenleri görmedin mi? Allah onlara "ölün" dedi, sonra da onları diriltti. Şüphesiz Allah insanlara karşı lütuf ve ikram sahibidir. Ama insanların çoğu şükretmezler."*²⁵¹ *"İnsana da anne babasına iyi davranmasını emrettik. Annesi onu her gün biraz daha güçsüz düşerek karnında taşımıştır. Onun sütten kesilmesi de iki yıl içinde olur. (İşte onun için) insana şöyle emrettik: "Bana ve anne babana şükret. Dönüş banadır."*²⁵² *"Andolsun, size yeryüzünde imkan ve iktidar verdik. Sizin için orada birçok geçim imkanları da yarattık. Ama siz ne kadar az şükrediyorsunuz!"*²⁵³

Şükran veya minnettarlık duygusu Allah'ın ayetlerine karşı gösterilmesi gereken duygunun bir ifadesidir.²⁵⁴ Şükran hissi İslam ahlakı içerisinde önemli bir yer işgal eden bir insani duygudur. İslam'da bu konuya o kadar çok vurgu yapılmış ki *şükür* kavramı, *iman* kavramı yerine kullanılan bir ifade olurken, *küfür* de *şükür noksanlığı* için kullanılan bir ifade olmuştur.²⁵⁵

İnsan fitratı, muhatap olacağı *imana davet* eylemine olumlu cevap verecek bir potansiyel ile yaratılmıştır. Şükür kelimesi ve ondan türeyen diğer versiyonları ile beraber Kur'an-ı Kerim'de yetmiş beş yerde geçmektedir.²⁵⁶ Minneti ve vefayı ifade eden şükür kelimesinin Kur'an-ı Kerim'de sık sık tekrarı insanların iman etmesinde bu duygunun ne kadar büyük bir paya sahip olduğunu bize vurgulamaktadır.

²⁵⁰ el-Bakara 2/172.

²⁵¹ el-Bakara 2/243.

²⁵² Lokmân 31/14.

²⁵³ el-A'râf 7/10.

²⁵⁴ en-Neml 27/40. *"Kitaptan bilgisi olan biri, "Ben onu, gözünü kapayıp açmadan önce sana getiririm" dedi. Süleyman tahtı yanında yerleşmiş halde görünce şöyle dedi: "Bu, şükür mü, yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni denemek için, Rabbimin bana bir lütfudur. Kim şükrederse ancak kendisi için şükretmiş olur. Kim de nankörlük ederse (bilsin ki) Rabbim her bakımdan sınırsız zengindir, cömerttir."*

²⁵⁵ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 1991), 265.

²⁵⁶ Mustafa Çağrı, "Şükür", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 260.

Bozulan ya da yeşermeyip adeta ölmüş fitri duygular, ilahi mesaja, imana davet çağrısına insanın olumlu mukabele etmesine engel olmaktadır. Şükran ve minnet duygusu ilahi çağrıya ilk olumlu yaklaşımı sergileyen kalbi davranışlardır. İman etme davranışından önce bilgi ve tefekkür sayesinde heyecana gelen şükran duygusudur. Şükran duygusu ilahi varlığa karşı insan kendisini borçlu hisseder. Bu borçlu olma ve minnet duyma hali hakka tarafgirlik, adalet, vicdan gibi başka duyguların da devreye girmesi ile ilahi mesaja olumlu cevap verme meyli oluşturur.

Evrendeki yaratılışı nazara veren, nimetleri hatırlatan, kainatı rahmeti ile kuşatan bir yaratıcının, evreni yarattığı bilgisi, bilişsel düzeyde bir öğrenme, bir davranış meydana getirip bir kabul görse de şükran duygusundan yoksun, nankör karaktere sahip olan bir insan için çok fazla bir anlam ifade etmeyebilecektir. Bilişsel düzeyde meydana gelen davranışın duyuşsal düzeyde bir değişiklik yapmaması şükran duygusundan yoksunluk ile izah edilebilir.

İnsanda şükran duygusunun eğitimi, hayatın birçok alanında olduğu gibi olumlu insani ilişkiler kurma veya yaratıcı ile sağlıklı bir ilişki kurma adına da büyük bir öneme sahiptir. Bu tür duygular hakikate erken ulaşmaya sağlayan birer anahtar hükmündedirler. İnsanın insan ile olan ilişkisi insanın yaratıcısı ile olan ilişkisi hakkında bilgi vermektedir. İnsanın bir başka insan ile çabucak ünsiyet peyda etmesine sebep olan duygular insanın yaratıcı ile olan ilişkisini de olumlu etkiler. İnsanı insandan uzaklaştıran hasletler, elbette ki insanları Rabbinden de uzaklaştırır.

Çocuk yaşlarda şükran duygusunu geliştirecek eğitimlerin verilmesi ergenlik çağlarında veya soyut düşünme devresinde gencin ilahi mesajlara olumlu karşılık vermesine katkı sağlayacaktır. Zira bu duygu insana sonradan yüklenen bir yazılım değildir. İnsanın doğasında bulunan diğer tabirle fitri bir duygudur. Fıtrata uygun olarak yapılan herhangi bir genel eğitim adı din eğitimi olmasa da din eğitimi uygulamalarına hizmet edecektir. Şükran, minnet veya vefa gibi duygularını geliştirmiş insanlar, Hz. Peygamber (sav)'in "*İnsan fıtrat üzerine doğar...*"²⁵⁷ hadisinde belirttiği fıtratlarını muhafaza etmiş insanlardır. Bu bozulmamış fıtrat, imanı kabul etme noktasında insanda bir meyil meydana getirmektedir.

²⁵⁷ Buhari, *Sahih-i Buhari*, Cenâiz, 92; Mâlik, *Muvattaü'l-İmâm Mâlik*, Cenâiz 52.

2.2.2. Adalet ve Hakka Tarafgirlik Duygusu

Sözlükte, hak ile hükmetmek, karar vermek anlamına gelen²⁵⁸ “Adl veya adalet kelimesi, aynı zamanda isabet etmek, her şeyi yerli yerine koymak, hak ve vazifeye riayet etmek, doğru adil, güvenilir, dürüst olmak manalarında kullanılan bir mastardır.”²⁵⁹ Adalet duygusu bu adalet fiilini meydana getiren ve onu motive eden itici bir güçtür. Bu duygunun yoksunluğunda veya yetersiz gelişiminde kişi doğruyu ve hakkı teslim edemez. Gerçeği göremez veya görmek istemeyebilir.

Hakkı teslim etme, doğru hüküm verme nasıl ki adalet kelimesi ile ifade ediliyorsa tersi olan davranışlar da zulüm kavramı ile ifade edilmektedir.²⁶⁰ Zulüm kavramı sadece bir insana eziyet ve işkence etmek anlamını taşımamaktadır. O insana hakkını vermemek veya herhangi bir meselede kasıtlı olarak yanlış hüküm vermek de bir zulüm olarak kabul edilmektedir. Zahirî hukuk, siyaset veya başka toplumsal kurumlara aitmiş gibi görülen adalet veya zulüm gibi kavramlar, bizatihi hayatın her alanında cereyan etmektedirler. Adil olmak veya adil davranmaktan haz duymak, insanda bulunan ulvî hislerdendir. Bu davranışı sergileyebilmek için kişinin illa hukuk sisteminde görevli olmasına veya hukukî karar verici bir mercide bulunmasına gerek yok. Günlük hayatta, aile yaşamında ve beşerî ilişkilerde adalet prensibinin hayat bulacağı birçok yer vardır. Ahlakî olan bu yüce erdem doğrudan gözlenebilen bir davranıştır.

İmanı kabul edip, benimseme sürecinin ilk aşaması sayılan ve yaratıcının varlığını iddia eden kanıtlar insanın öğrenme alanı sayılan bilişsel alanda işlenmektedir. Yaratıcının varlığını gösteren söz konusu kanıtların, kişide olumlu yönde tesir etmesi için, muhatapta bulunması gereken öncelikli duygulardan biri de adalet ve hakka tarafgirlik duygusudur. Muhatabın kendi iç dünyasında hakkı teslim etme konusunda gerekli bir hassasiyeti varsa, kendisine sunulan kanıtları vicdanî olarak kabul edecektir. Bu kabul ediş iman etme anlamına gelmezse de²⁶¹ zihinde oluşan ikna ve kabul ediş kalpte bir meyil oluşturabilecektir. Hz. Peygamber

²⁵⁸ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 11/431.

²⁵⁹ Çelebi- Topaloğlu, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 16.

²⁶⁰ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 11/430.

²⁶¹ el-En'âm 6/33. “Ey Muhammed! Biz çok iyi biliyoruz ki söyledikleri elbette seni incitiyor. Onlar gerçekte seni yalanlamıyorlar; fakat o zalimler Allah'ın ayetlerini inadına inkar ediyorlar.”

döneminde yaşayan bazı münkirler kendilerine arz edilen bilgilerin doğruluğunu kabul etmiş fakat mahiyetlerini kabul etmemişlerdir.²⁶² Bir bilginin güvenilirliğinin kabul veya reddi ile kendi mahiyetinin kabul veya reddi aynı anlama gelmemektedir. Kalpte bir kabullenişin meydana gelmesi için zihnin ve mantığın ikna olması gerekiyor. Zihin ve mantık ikna olmadan imanın diğer aşamalarının gerçekleşmesi beklenemez.

İlahi rahmetin bir eseri olarak varlığın nasıl yoktan var edildiği, insana verilen nimetlerin kaynağı, mahiyeti, evrendeki düzen, ahenk ve mükemmel ölçüyü ifade eden kanıtlar zihinsel alanda bir muhakemeye tabi tutulur. Bu alanda yapılan muhakeme, söz konusu iddialara olumlu veya olumsuz bir cevap verme sonucunu doğuracaktır. İnsanın maruz kaldığı sorulara ve iddialara bigane kalması doğası gereği mümkün değildir. Olumlu veya olumsuz da olsa bir cevap vermekle mükelleftir. Kabul yönünde bir meyil veya hakkı teslim etme arzusu, iman etme sürecinin ilk aşamalarından biri olmaktadır. Kabul etmeme, iddiaları yanlış görme veya olumsuz cevap verme de küfrün ilk aşamalarından birini oluşturacaktır. Güçlü olan bu kanıtlar karşısında çaresiz kalan insan, inkar yoluna gidiyorsa bu durum büyük olasılıkla o insanın adalet duygusu ile hareket etmemesinden kaynaklanıyordur. Yüce bir his olan adalet duygusunun doğru karar verebilmede etki edebilmesi insanın herhangi bir önyargı taşımamasına bağlıdır. Kalbin ve vicdanın derinliklerinden gelen bu duygu herkeste zıddı ile beraber az veya çok bulunabilir. Bu ve bunlar gibi ahlakî ve duygusal durumların insanlarda farklı düzeylerde tezahürü eğitimdeki bireysel farklılıklar çerçevesinde değerlendirilmektedir.

Duygusal ve ahlakî anlamdaki bireysel ayrılıklar göz önüne alındığı zaman, kendini gösteren önemli duygulardan biri olan adalet duygusu çocuklukta geçirilen deneyimle ve yetişme tarzı ile yakından ilgilidir. Birçok yaşantı gibi bu his veya ahlakî tavırlar da küçük yaşlarda aile veya çevre içerisinde kazanılmaktadır. Anne babanın ya da aile büyüklerinin gerek birbirlerine gerekse çocuklarına karşı adil davranışları, hakkaniyetli tutumları çocuklara sirayet eder. Anne-babaların çocuklarını severken, ihtiyaçlarını giderirken onlara eşit veya adil davranmaları

²⁶² Vahit Göktaş, “Kur’an’da Bilgi ve Bilginin Kaynakları”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20 (01 Aralık 2008), 174.

yetişkinlikte de çocuklarının adil davranışlar sergilemelerine olanak sağlayacaktır. Geniş veya çekirdek aile içerisinde bir problem veya ihtilaf ile karşı karşıya kalındığı zaman ebeveynlerin tarafsız, eşit ve hakperest tavırları çocukların zihinlerde bir rol model hükmüne geçecektir. Çocuklar ileriki yaşlarda benzer durumlarla karşılaştıkları zaman, etkisinde kaldıkları başka bir negatif faktör yoksa aynı şekilde onlar da adil davranacaklardır. Yani aksi bir davranış zihinde yer almamış olacağı için doğal olarak adil olan tavrı sergileyeceklerdir. Böylelikle çocuklara öncelikle adalet duygusunun yüceliği sonra da adil davranış modeli miras olarak geçmiş olacaktır.

İlk gençlik dönemlerinde çocuğun aile ortamı dışında büyük oranda etkilendiği ikinci bir ortam akran çevresidir. Aynı sosyal ortamda birlikte yetişen gençler, normal şartlar altında yüceltilen davranışları örnek alırlar. Gençlerin grup içerisinde veya eğitim ortamlarında söz konusu davranıştan farklı davranışlar sergilemeleri onları grup kültürünün dışına iteceği için çoğunlukla gençler, bu tür durumlarda akran çevresinde standartlaşmış davranışları gösterirler. Çocukluk dönemini adalet erdeminin yüceltildiği bir ortamda geçiren bir kimse, ömrünün geri kalan kısmında bu adalet erdeminin büyük olasılıkla göstermeye çalışacaktır. Kişinin adil vasfı doğrudan veya dolaylı olarak aldığı eğitimle şekillenmektedir.

İman etme sürecinde birçok duygunun yaptığı olumlu etki gibi, adalet duygusunun da bu manada büyük bir etkisi vardır. Burada söz konusu olan duygu her insanda asgari düzeyde bulunabilecek bir adalet duygusudur. Bu sürecin tamamlanması için mükemmel bir adalet duygusuna ihtiyaç yoktur. Zira mükemmel bir adalet duygusu ancak kemale ermiş bir imandan sadır olmaktadır.²⁶³

İnsanda asgari düzeyde bulunan tüm olumlu hasletlerin ve güzel ahlakın iki temel kaynağı vardır. Bunlardan biri insan fıtrâtı²⁶⁴ diğeri tarih boyunca peygamberlerin yaptıkları nebevî terbiyedir.²⁶⁵ İnsanlık tarihinde nebevi terbiye

²⁶³ en-Nisâ 4/58.; el-A'râf 7/ 29.; en-Nahl 16/76.; Ayet; eş-Şûrâ 42/15.; er-Rahmân 55/ 9.; el-Hadîd 57/25.; el-Mâide 5/8.

²⁶⁴ Buhari, *Sahih-i Buhari*, Cenâiz, 92; Mâlik, *Muvattaü'l-İmâm Mâlik*, Cenâiz 52. "Her insan insan fıtrâtı üzerien doğar daha sonra anne babası onu Yahudi Hristiyan veya Mecusi yapar" Yaşar Kurt, "Kur'an'da Fıtrat Kavramı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/3 (01 Haziran 2005), 104.

²⁶⁵ en-Nisâ 4/165.; el-Ahzâb 33/45-46.

açısından fetret dönemleri yaşansa da tebliğ ve imana davet mantalitesi bakımından insanlık Allah'ı tanıma noktasında asgari donanıma her zaman sahip olmuştur. Bu müktesebat insanlığın ahlakî ve fitrî mirası sayılabilir. İçsel bir davranış olan iman etme sürecinde veya bireysel hayat içerisinde kendini gösteren bu tür olumlu ahlakî tavır ve düşünceler bu çerçevede değerlendirilebilir.

Tevhidi ifade eden açık ve berrak yüzlerce ayetin verdiği mesajın doğru anlaşılması ve kabul edilebilmesi için önceki sayfalarda ifade edilen şükran duygusu yanında, yukarıda bahsettiğimiz adalet duygusu da büyük bir önem taşımaktadır. Adalet kavramı, mahkemelerde, siyaset ve hukuk alanlarında doğru hakkaniyetli kararlar verilebilmesi için gerekli olduğu gibi, insanın iç dünyasındaki meyillerinde, kanaatlerinde ve düşüncelerinde de doğru hüküm verebilmesi için gereklidir.

2.2.3. Merak Duygusu ve Anlama isteği

İnsanları doğruya ve gerçeğe götüren fikri yolculukta, gerekli olan duygulardan bir tanesi de merak duygusudur. Anlama ve öğrenme isteği şeklinde de ifade edebileceğimiz bu fitri çaba doğuştan gelen bir meyildir. Zira “*İnsan bu âleme ilim (bilgi) ve dua (ibadet) vasıtasıyla tekemmül etmek için gelmiştir.*”²⁶⁶ Diğer duygularda olduğu gibi bu duygu da her insanda aynı şekilde gelişmeyeabilmektedir.

Evren, maddi ve manevi unsurları ile insanı ve yaşamını çepeçevre kuşatmıştır. İnsanın, içerisinde yaşadığı bu maddi ve düşünsel evrenden kendini soyutlaması mümkün değildir. Nihayetinde kendisi de varoluşsal anlamda bu evrenin bir parçasıdır. İnsanoğlu yaşamın herhangi bir evresinde uzayı, güneşi, yıldızları, eşyanın ve hayatın yaratılışını, tabiat üstü alemi, ölümü veya ölümden sonraki yaşamı merak etmiştir.²⁶⁷ Bu merak duygusunun niceliği, düşünsel manada bireysel ayrılıklar oluşturmakta, evrene ve hayata bakışı büyük oranda etkilemektedir.

Küçük yaşlardan itibaren çevresini merak eden ve hemen hemen her şeyi öğrenmek için sorular soran insanoğlu, fitratındaki bu entelektüel çabayı²⁶⁸ ileriki yaşlarda yani yetişkinlik döneminde her zaman koruyamaya bilmektedir. Çevre

²⁶⁶ Nursi, *Sözler*, 334.

²⁶⁷ Faruk Karaca, *Dini Gelişim Teorileri* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2007), 105.

²⁶⁸ Kasapoğlu, *Kur'an'da İman Psikolojisi*, 48; Murtaza Mutahhari, *Fıtrat*, çev. Cafer Kırım (Akademi Yayınları, İstanbul), 54-56.

şartları yetişme tarzı, insanın bu yetisini geliştirmekte veya köreltebilmektedir. Küçük yaşlarda meydana gelen bu merak ve öğrenme hissi tarih içerisinde gerek vahye muhatap olmak gerekse felsefi arayışlar şeklinde de kendisini göstermiştir.

Kur'an-ı Kerimde Allah “(Resulüm!) Sana bu mübarek Kitap'ı, ayetlerini düşünsünler ve akli olanlar öğüt alsınlar diye indirdik.”²⁶⁹ Yine başka bir ayette “Kur'an-ı okuyup düşünmezler mi? Yoksa kalpler üzerinde kilitleri mi var?”²⁷⁰ buyrulmuştur. Öğüt alması ve öğrenmesi için muhatapta düşünme ve öğrenme isteğinin bulunması gerekir. Merak ve öğrenme isteği, düşünceyi tetiklemektedir. İnsanın davranış süreci, düşünme yetisi ile başlamaktadır. Bilgi düşünceyi, düşünce duyguları, duygular tutum ve davranışları şekillendirirler.²⁷¹ Bilgi *obje* konumunda iken, iyiyi kötüden ayıran ve sağduyu olarak kabul edilen *aklîselim* ise *süje* konumundadır.²⁷² Akli selim aracılığı ile doğru muhakeme ve düşünce gelişmektedir. Eğer bu yetenek insanda istenilen düzeyde işletilmezse, öğrenme ve davranışın başlaması için gerekli ilk adım atılmamış olacak, böylelikle anlamayı da güçleştirecek bir durum ortaya çıkacaktır.

İnsanın saf doğası sayılan fitrat üzere ²⁷³ ve mükemmel bir donanım ile dünyaya gelir.²⁷⁴ İlerleyen yaşlarda birçok faktörün etkisi altında şekillenen insanın bilişsel ve duyuşsal dünyası; insana, bazen yaratılış fitratı ile uyumlu yeni bir kimlik ve kişilik, bazen de ilk yaratışından uzak uçlarda bir kişilik kazandırır. İnsanın şartların ve zamanın etkisinde olduğu gerçeğinden hareketle bu şekillenmenin izini takip etmek gerekiyor. Zira insanın merak duygusunu körelten ya da verimsizleştiren şartlar iyi anlaşılırsa doğru düşünmenin başlangıç düzeyindeki eğitim ve terbiye aracı da tashih edilebilir.

Küçük yaşlarda ortaya çıkan merak duygusu ve anlama isteği ilerleyen yaşlarda ailevi veya çevresel faktörlerden dolayı heyecanını ya artırmakta ya da yitirebilmektedir. Çocuğun küçük yaşlarda; varoluş, hayat, ölüm veya ölümden

²⁶⁹ Sâd 38/29.

²⁷⁰ Muhammed 47/24.

²⁷¹ Ahmet Koç, *Din Eğitiminde Etkili İletişim* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 265.

²⁷² Süleyman Hayri Bolay, “Akl-ı Selim”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/275.

²⁷³ Buhari, *Sahih-i Buhari*, Cenâiz 92; Mâlik, *Muvattaü'l-İmâm Mâlik*, Cenâiz 52.

²⁷⁴ et-Tîn 96/4.

sonraki yaşam gibi soyut konularda soru sorması ebeveynleri tarafından hoş görülmesi ve kınanmaması, çocuğun ileriki yaşlarında bu tür entelektüel faaliyetlere açık olmasına ve sempati ile bakmasına katkı sunacaktır. Aksi durumlarda çocuktaki bu merak ve öğrenme isteği sönecektir.

Diğer yandan insanın yaşamını devam ettirebilmesi, aile kurması, meslek seçimi, toplumsal çevre ile etkileşimi²⁷⁵ ve geçimini sağlaması için gösterdiği gayretler tüm enerjisini alacak, bu tür zihinsel etkinliklere vakit ayırmasına engel olacak, hatta bu tür çabaları gereksiz ve karın doyurmayan etkenlikler olarak görmesine sebep olacaktır. İnsanların yaşadığı çetin fiziksel şartların hayata bakışlarında farklılıklar meydana getirdiğini ifade edebiliriz. Basit düzeyde hayatı idame etmeye sebep olan fiziksel şartlar, birincil ihtiyaçlar, sonradan oluşan tutumlar, fitrattan uzaklaşma ve dünyevi bağların güçlenmesi gibi faktörler, metafizik alemle ilgili öğrenme süreçleri üzerinde menfi bir algıya sebep olmaktadır. İnsanın çocukluk döneminde merak edip sorduğu varoluşsal soruları, yetişkinlik döneminde yukarıda bahsedilen sebeplerden dolayı artık sormayacağını söyleyebiliriz.

Yukarıda ifade ettiğimiz ailevi ve çevresel faktörlerin yanı sıra ülfet halinin de öğrenmeye ve yenilenmeye engel olduğunu söyleyebiliriz.²⁷⁶ Çocukluk döneminde insanın merak ettiği felsefi konulara yetişkinlik döneminde ilgisinin azaldığını ve bir ülfet peyda ettiğini görüyoruz. Gelişen yaşam macerası içerisinde oluşan bu ülfet, gerçeğin üstünü örten bir perde olmaktadır. Alınan eğitim, alışkanlığa evirilen davranışlar ve özellikle de ezbere dönüşen düşünceler ülfete sebep olabilmekte, sorgulama ve araştırma şevkini azaltabilmektedir.

Merak duygusu ve öğrenme isteği canlı olan insanların, iman etme sürecinde, tevhit hakikatlerine duyacakları ilgi onları Yaratıcının varlığına ve birliğine inanmaya daha da yakınlaştıracaktır. İman etme sürecinin başlangıcında teşvik edici

²⁷⁵ Bekir Ongun, *Gelişim Psikolojisi Yetişkinlik Yaşlılık Ölüm* (Ankara: İmge Yayıncılık, 2000), 151-171.

²⁷⁶ "İnsanları fikren dalaletle atan sebeplerden biri; ülfeti, ilim telakki etmeleridir. Yani me'lufları olan şeyleri kendilerince malûm bilirler. Hattâ ülfet dolayısıyla âdiyata teemmül edip ehemmiyet vermezler. Hâlbuki ülfetlerinden dolayı malûm zannettikleri o âdi şeyler, birer hârika ve birer mu'cize-i kudret oldukları halde, ülfet sâikasıyla onları teemmüle, dikkate almıyorlar tâ onların fevkinde olan tecelliyat-ı seyyaleye im'an-ı nazar edebilsinler." Nursi, *Mesnevî-i Nuriye*, 197.

olan bu motivasyonun maalesef her yetişkinde aynı oranda bulunduğunu söyleyememekteyiz.

Toplumsal ve kültürel şartlar, insanı belli noktalarda informal olarak eğitmekte, çağın ruhu bu şekilde insana geçmektedir. Bu durum bilerek veya bilmeyerek demokratik bir tutum takınmış ailelerin yetişme ortamlarında nispeten daha az olsa da yaşanan sosyal şartlardan izole olunması oldukça güçtür. Bu manada baskının ve dayatmanın olmadığı pedagojik ortamlarda fitratın kendi mecrasına göre akacağını ve arkını bulacağını ifade edebiliriz.

2.2.4. Ön Yargı ve İdeolojik Tavır

Bilginin bilişsel süreçlerde doğru ve güvenilir bir şekilde işlenmesinin engellerinden bir tanesi de kişinin sahip olduğu ön yargı ve tutumlardır. Önceden insanda bulunan bir kısım bilgiler, politik-ideolojik tavırlar, kalıplaşmış dünya görüşü veya edinilmiş eski inançlar bilginin tarafsız bir şekilde algılanmasına ve değerlendirmesine izin vermez. Ön yargılar ve politik tutumlar çabuk çabuk değişmezler. Gerçeğin ve doğrunun önünde kalın birer engeldir. Öğrenmenin ilk aşaması sayılan dinlemeye müsamaha etmezler. Önyargılardan uzak ve kendisine arz edilen bilgilere menfi tavır takınmayan insanlar, doğruya ve hakikate erişmeye, ön yargılı insanlara oranla şüphesiz daha yakındırlar.

Aşırı genellemeler, değişmeye direnme ve olaylara toptancı yaklaşımlar gibi kalıplaşmış düşünceler kişiyi ön yargılı olmaya götürür.²⁷⁷ Sözlükte ön yargı, “*Bir kimse veya bir şeyle ilgili olarak belirli şart, olay ve görüntülere dayanarak önceden edinilmiş olumlu veya olumsuz yargı, peşin yargı, peşin hüküm, peşin fikir*”²⁷⁸ olarak tanımlanmıştır. Ayrıca inançlar, duygular ve davranışsal eğilimler olmak üzere ön yargının etkili olduğu üç alan vardır.²⁷⁹ Ön yargı bu üç alanın her birinde ayrı ayrı katı tutumlara sebep olup sahibinin doğruyu görmesine engel olur. Yukarıda verilen tanımda her ne kadar ön yargının olumlu ve olumsuz şekilde tezahür eden iki ayrı yüzünün olduğu ifade edilmiş olsa da biz daha çok olumsuz yönünü ele alacağız.

²⁷⁷ Koç, *Din Eğitiminde Etkili İletişim*, 265.

²⁷⁸ Komisyon, *T.D.K. Türkçe Sözlük*, 1988, 2/1140.

²⁷⁹ Koç, *Din Eğitiminde Etkili İletişim*, 266.

Bir insanın sahip olduğu sosyo-ekonomik dünya görüşü, politik anlayışı,²⁸⁰ dünyayı algılama biçimine ezberci bir boyut kazandırabilir. Yaşamla ilgili her türlü etkileşimlerini bu kalıplar içerisinde gerçekleştirebilir. Bu kalıpları bir süzgeç veya bir filtre aracı olarak kullanabilir. Dolayısıyla kişinin, edindiği bilgilerinin önceki öğrenmeleri ile paralellik arz etmesi ve önceki bilgileri doğrulayıcı bir mahiyette olması, yeni bilgileri benimsemesi açısından büyük önem taşımaktadır. Benimsenmeyen bilgiler gerçek manada kalıcı bir öğrenme meydana getirmemekte, istenen davranış ortaya çıkmamaktadır. Özellikle kalbi davranışlardan biri olan imanın, meydana gelemeyişinde teşvik edici tevhit bilgilerinin kabul edilmeyip inkar edilmesinin bu durum üzerinde büyük etkisi vardır.

İlk öğrenmenin gerçekleştiği aile ortamının çocuğun bilişsel dünyasının gelişiminde önemli bir yerinin olduğunu önceki sayfalarda ifade etmiştik. Açılımlı bir zihne sahip, bilgiye açık, sorgulayan ve ön yargıları olmayan ebeveynlerin çocuklarına bırakacağı miras şüphesiz, hakikati araştırma şevki olacaktır.

Toplumu dönüştüren ve ideolojiyi taşıyan kurumlar olan okullarda da benzer bir durum söz konusudur.²⁸¹ Okullarda öğrenilen bilgiler her zaman mutlak doğruyu ifade etmeyebilmektedirler. Sonuç olarak bilimsel veya teorik bilgiler mutlak doğrular olmamakla beraber bazen manipülatif araçlar olarak kullanılabilir. Örneğin okullarda bir teoriden öteye geçmemiş Darwinci²⁸² veya pozitivist görüşler²⁸³ öğrencilerin kainatın bir yaratıcısının olduğu fikrine şüpheyi yaklaşımlarına sebep olmuştur. Öğrenilmiş daha doğrusu aşılınmış dogmatik bilgiler yeni öğrenmeleri zorlaştırmakta, negatif transfere²⁸⁴ sebep olmaktadır. Davranışın ve öğrenmenin gerçekleşmesi için ön şart olan bilginin alınması bu şekilde zorlaşmaktadır. İnsanların sorgulama ve araştırma ilkelerinden yoksun metotlarla aldıkları katı eğitimler menfi bir tutum takınmaları sonucunu doğurmaktadır.

²⁸⁰ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 448.

²⁸¹ Abdurrahman Dodurgalı, *Eğitim Sosyolojisi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995), 84-85; Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, çev. Y. Alp- M. Özışık (İstanbul: İletişim Yayınları, 1989), 34; Oya Güler, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Felsefesi* (Basılmamış Doktora Tezi: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 118.

²⁸² Arzu Önel - Arzu Derya Daşcı, “Hayatın Başlangıcı ve Evrim Ünitesinin Ortaöğretim Biyoloji Programından Çıkarılmasına Yönelik Öğretmen Görüşleri: Odak Grup Görüşmesi”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 18/71 (15 Temmuz 2019), 71.

²⁸³ Güler, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Felsefesi*, 150.

²⁸⁴ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 1514..

Kur'an-ı Kerim'de Allah şöyle buyurmaktadır. *"Ad kavmine de kardeşleri Hud'u gönderdik. Dedi ki: Ey kavim! Allah'a kulluk edin; O'ndan başka tanrınız yoktur, siz sadece uydurmaktasınız."*²⁸⁵ Bu hitaptan Ad kavminin bazı ön yargıları olduğunu, gelen mesajlara kulaklarını tıkadıklarını, kendilerinin yanlış bazı bilgilere sahip oldukları anlaşılmaktadır. Yine Şuara suresinde Hz. Hud'un kavmine yaptığı tebliğ karşı *"Kavmi ona şöyle dediler: Sen öğüt versen de vermesen de bizce birdir."*²⁸⁶ Böyle bir ifade ile Hud kavmi öğrenmeye karşı, ön yargının en bariz örneğini vermiş oluyordu. İbrahim suresinde *"Sizden öncekilerin, Nuh, Ad ve Semud kavimlerinin ve onlardan sonrakilerin haberleri size gelmedi mi? Onları Allah'tan başkası bilmez. Peygamberleri kendilerine mucizeler getirdi de onlar, ellerini peygamberlerinin ağızlarına bastılar ve dediler ki: Biz, size gönderileni inkar ettik ve bizi kendisine çağırdığınız şeye karşı derin bir kuşku içindeyiz"*²⁸⁷ buyrulmaktadır. *"Ellerini peygamberlerinin ağızlarına bastılar"* ifadesi müşriklerin hak peygamberlere karşı nasıl bir katı tutum içerisinde olduklarını, her türlü öğrenme ve anlamaya kapalı olduklarına güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bu durum tarihteki birçok topluluğun, iman öğretisini kabul etmeyişlerinin sebeplerinden bir tanesini ortaya koymaktadır. Başka bir surede ise şöyle buyrulmaktadır: *"Dediler ki: "(Ey Muhammed!) Bizi çağırdığın şeye karşı kalplerimiz örtüler içerisinde. Kulaklarımızda bir ağırlık, seninle bizim aramızda da bir perde vardır. O halde sen (istediğini) yap, şüphesiz biz de (istediğimizi) yapacağız."*²⁸⁸ Müşriklerin hallerini anlatan bu ayet, onların inanmama uğruna inatçı tutumlarını, vardırıdıkları noktayı göstermektedir.

Ön yargılar, haklılığı kanıtlanmamış inatçı tutumlardır. İnsanların gerçek potansiyelinin ortaya çıkmasına engel olur. Bu çerçevede mevcut bilgiyi inkar edenler, bilinçsizce bir kararlılık ve ısrar gösterenlerin istidatları da bu yönde meyil göstererek görme ve anlama becerisini yitirir.²⁸⁹ Bundan dolayı onların duymadıkları anlamadıkları ve görmedikleri ifade edilmiştir.²⁹⁰

²⁸⁵ Hüd 11/50.

²⁸⁶ eş-Şuarâ 26/136.

²⁸⁷ İbrâhîm 14/9.

²⁸⁸ Fussilet 41/5.

²⁸⁹ Kasapoğlu, *Kur'an'da İman Psikolojisi*, 195.

²⁹⁰ el-Bakara 2/7..

Taklit, zan, atalar dini, taassup ve heva gibi bilginin vicdanda ve kalpte sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesine engel olan başka faktörlerden bahsedilebilir.²⁹¹ Bu sayılanlar, ön yargıyı netice veren, onunla paralel görev ifa eden kavramlardır. İnsanın yapısında, atalarından miras kalan dini ve gelenekleri taklit etme özelliği vardır. Önceki nesilleri taklit etme ve geleneklere uyma eğilimi yeni bilgileri dinlemeye ve etkili iletişime mani olmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de geçen ve iletişime engel olan başka bir faktörde *hamiyyetü'l cahilliye* adı verilen taassuptur. Batı dillerinde fanatizm, Türkçede bağnazlık olarak da ifade edilen taassup kavramı sözcük anlamı olarak, yakalamak, kuşatmak körü körüne bağlı olmak anlamlarına gelir. Kavram olarak ise *"Herhangi bir tarafa bağlılıktan dolayı delili apaçık ortaya konduğunda bile gerçeği kabul etmeme"*²⁹² şeklinde tanımlanmıştır.

Yukarıda sayılan ön yargı, dünya görüşü, ideolojik tavır, gelenekler, atalar dini, taassub gibi birçok faktör öğrenme süreci üzerinde benzer menfi etki yapmaktadırlar. Bunlar iman etme aşamasındaki insan için adeta manevi bir zincir haline gelmektedirler. Kişinin iman etmesi için öncelikle bu zincirlerden kurtulması gerekir. Bu kurtuluş ise yine bireysel fitrî bir eğitim ve sosyal şartların iyileştirilmesi ile gerçekleşebilecektir.

2.2.5. Gurur ve Kibir Duygusu

Eğitim sonucu ortaya çıkan ve insanın kişiliğini oluşturan menfi ahlakî özelliklerden biri de kibir ve gurur duygusudur. Ahlakî içerik taşıyan diğer kalbî davranışlar gibi bu duygu-davranış da ailede ve sosyal çevrede öğrenilmekte, diğer davranışları örgütleyen bir rol üstlenmektedir. Kibir; *"insanın kendisini büyük görmesinden kaynaklı başkasını küçük görmesi, küçümsemesi anlamına gelen bir duygu, bir tutumdur."*²⁹³ Gurur ise *"İnsanı aldatan, mal, makam, şehvet ve şeytan gibi her türlü şey olarak ifade edilmiştir. Bu kelime bazen dünya, bazen de şeytan diye tefsir edilmiştir. Çünkü insan açısından hem dünya hem de şeytan aldatma yeteneği fazla olan iki varlıktır."*²⁹⁴ Yine gurur kelimesi, *kendini beğenme,*

²⁹¹ Koç, *Din Eğitiminde Etkili İletişim*, 269.; en-Necm 53/23.; el-En'âm 6/119.; el-Câsiye 45/24.; ez-Zuhuruf 43/23.; el-Bakara 2/170.

²⁹² Mustafa Çağrı, "Taassup", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 2010), 39/285.

²⁹³ El-İsfahani, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an*, 2/544.

²⁹⁴ El-İsfahani, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an*, 2/465.

büyüklenme, benlik, kibir anlamlarında kullanılmıştır.²⁹⁵ Kibir, insanı büyüklenmeye sevk ederken, gurur ise bu büyüklenme ile insanı aldatıp muhakeme yeteneğini köreltmektedir. Bu kelime Türkçede bazen onur kelimesi ile karıştırılıp yanlış kullanılmaktadır. Gurur kelimesi, olumsuz bir *kalbi* davranış iken *onur* ise *haysiyet, öz saygı, şeref, izzetinefs* ²⁹⁶ gibi olumlu anlamlara gelmektedir.

İnsan “*Gururla, maddî ve mânevî kemâlât ve mehasinden mahrum kalır.*”²⁹⁷ Kendisinin mükemmel bir varlık olduğuna inanan ve başkalarını eksik gören insanlar, eksikliklerini gideremezler. Kavrama, analiz etme ve doğru düşünme gibi bilişsel etkinliklerde kişinin muhakemesine zarar veren bu duygular insanın doğruyu ve gerçeği görmesine engel olur. Bu iki duygu tam olarak aynı anlama gelmese de birbirlerine yakın işlevleri olan duygulardır. Dolayısıyla ikisini de tek başlık altında değerlendirmeye çalışacağız.

Bu tür duygular, olumsuz tesirlerini tek başına yapmamaktadırlar. Bunlara, inatçılık, haset, suizan gibi başka olumsuz kalbi duygular da eşlik etmektedirler. Bir negatif duygu, başka duyguların da yardımı ile insanın manevi bünyesinde tahribat yapabilmektedir. Bu tür duygular arasında bazen sebep sonuç ilişkisi bulunabilir. Örneğin insandaki kibir duygusunun zirve yapmasında inat duygusunun da yardımı vardır. Bunun gibi inat duygusu olmazsa insan bulunduğu büyüklenme pozisyonunda daha fazla sebat etmeyebilir. Yine kibir veya gurur duygusunda bir miktar haset te vardır. Karşıdaki varlığın büyüklüğünü kıskanma veya büyüklüğünü tahammül edememeye karşı bulunan bir meyil, kibir veya gurur duygusunu doğurabilmektedir.

Kibir ve gurur, narsisizm kavramı ile de ifade edilmektedir. Buna göre narsisizm “*Kişinin gelişiminde ortaya çıkan ve daha sonra egonun (“ben”in) yüceltilmesi, bir başka ifade ile kendi egosuna karşı gösterdiği aşırı bağlanma ve sevgi ile sonuçlanan ruh hali*”²⁹⁸ olarak tanımlanmıştır. Bu tür duygular kontrol edilmediği takdirde hem insana hem de çevresine büyük zararlar verebilirler.²⁹⁹ Hz. Peygamber (sav) bir hadis-i şeriflerinde “*Kalbinde zerre kadar kibir bulunan kimse*

²⁹⁵ Komisyon, *T.D.K. Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 1/578.

²⁹⁶ <http://lugatim.com/s/onur> Erişim Tarihi: 04.02.2022

²⁹⁷ Nursi, *Mesnevî-i Nuriye*, 69.

²⁹⁸ Seyyar, *Davranış Bilimleri Terimleri*, 152,512.

²⁹⁹ Hamdi Kalyoncu, *Mutluluk İçin Duygu Eğitimi* (İstanbul: Yediveren Yayınları, 2015), 121-122.

cennete giremeyecektir.”³⁰⁰ buyurarak, meydana gelecek zararın ve tahribatın önemine dikkat çekmiştir. Hadisi şerifte tehlikesine dikkat çekilen kibir, Allah’a karşı insanı küfre kadar götürebilecek bir kibirdir. Çünkü bu duygu, iman etmeye mani olmaktadır.

Bir çeşit ruhi hastalık belirtisi olarak kabul edilen bu tutum, bazen insanın yetenek ve dehasından bazen de insanın sıradan olma korkusundan kaynaklanır. Çocuklukta ailesi tarafından egosu şişirilip, gereğinden fazla değer yüklenen ve sosyal hayatta başarıyı yakalayan insanlarda bu tutumların görülmesi daha yaygındır.

İstekbere kelimesi ile de ifade edilen kibir kavramı, ayeti kerimede şöyle geçmektedir. “Bize kavuşacaklarını ummayanlar, “Bize melekler indirilseydi yahut Rabbimizi görseydik ya!” dediler. Andolsun, onlar kendi benliklerinde büyüklük tasladılar ve büyük bir taşkınlık gösterdiler.”³⁰¹ “Ancak İblis eğilmedi. O büyüklük tasladı ve kafirlerden oldu”.³⁰² Yine kibir başka bir ayette şöyle ifade edilmiştir. “Allah’ın ayetleri hakkında, kendilerine gelmiş bir delilleri olmaksızın tartışanlar var ya, onların kalplerinde ancak bir büyüklük taslama vardır. Onlar, tasladıkları büyüklüğe asla ulaşmazlar. Sen Allah’a sığın. Şüphesiz O hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.”³⁰³

İnsanın sahip olduğu donanımların hepsi ya kendi ya da zıddı ile yaratıcıyı tanımak içindir. İnsana verilen ve ene tabir edilen benlik tasavvuru insanın kendisini, sıfatlarını ve mahiyetini tanımasına vesile olur. Hz. Peygamber (sav) bir hadisinde “Kendini bilen rabbini bilir”³⁰⁴ buyurarak o büyük *benliği* bulmasının yolunu, kendi benliğini bulmasından geçtiğini ifade buyurmuştur. *Ene* yani “Ben’lik tasavvuru insanda bir vahid-i kıyasi (ölçü birimi) olması amacı ile yaratılmıştır.”³⁰⁵ Bu şekilde insan kendi varlığı ile Yaratıcısının varlığını karşılaştırma fırsatını bulmuş olacaktır.

³⁰⁰ Müslim, *Sahih-i Muslim*, İmân, 147. Abdullah b. Mes’ûd’un anlattığına göre, bir gün Hz. Peygamber (sav), “Kalbinde zerre kadar kibir bulunan kimse cennete giremez.” buyurdu. Bunu duyan bir adam, “Ama insan elbisesinin ve ayakkabısının güzel olmasından hoşlanır!” deyince, Allah Resûlü, “Allah güzeldir, güzelliği sever. Kibir ise hakikati inkar etmek ve insanları küçük görmektir.” buyurdu.

³⁰¹ el-Furkân 25/ 21.

³⁰² Sâd 38/74.

³⁰³ el-Mü’min 40/ 56..

³⁰⁴ el-Acluni, *Keşfü’l-Hafâ’ ve Müzîlül-İlbâs ‘amme’s-tehere Mine’l-Ehâdîs ‘alâ Elsineti’n-Nâs*, 2/262.

³⁰⁵ Nursi, *Sözler*, 576.

Böylelikle zaafı, eksiklikleri ve acziyeti ile pür kusur olan insan, ihtiyaçlarını ve arzularını, sonsuz kemal sahibi olan yaratıcısına arz ederek ona sığınması gerektiğini anlayacaktır. Yaratıcı söz konusu olduğunda insan nakıs bir varlıktır. İşte insana verilmiş amacı Rabbini tanımak ve itaat etmek olan *ene* ye gereğinden fazla anlam yüklenir, ehemmiyet verilirse onun işlevi tersine dönmüş olacaktır. Görevi kulluk olan *ene* (*benlik*), kibir vasıtası ile ilahlık iddiasına kadar işi vardırmaktadır. İnsandaki birçok haslet gibi *ene* de iki tarafı keskin bir bıçak gibi doğru yerde kullanıldığı takdirde insanı doğruya ulaştırırken, yanlış kullanılıma durumunda, insanı dalaletle sürükleyecektir.

İman etme süreci, insanın bir yaratıcıyı ve yaratıcının mükemmelliğini kabul etmesi anlamına gelmektedir. Farklı düzlemlerde de olsa kibirli ve gururlu bir insan kendisi dışında kemal sahibi bir varlığın mevcudiyetini kabul etmede zorlanır. Kur'an-ı Kerim'de ise birçok ayet evrenin mükemmel bir şekilde yaratılışından, dolayısıyla yaratıcı olan varlığın da sonsuz bir kudret, sonsuz bir irade ve sonsuz bir kerem ve kemal sahibi olduğunu anlatmaktadır. Ayetlerde ifade edilen bu durum ister kibirli isterse mütevazı olsun herkese yapılan bir hitap ve davettir.

İnsanı insana yaklaştıran, aralarında ünsiyet ve muhabbeti tesis eden bu tür duygular fitri duygulardır. İnsan bu duygularla iyiyi, güzeli ve doğruyu bulabilir. Zira insan, acziyet ve zafiyetlerle donatılmıştır. Kendi dünyasında tek başına yaşayamayacağı gibi, insanlarla iletişime ve yardımlaşmaya da muhtaçtır. Sonradan kazanılan kibir ve büyüklenme duygusu insanın kendi doğasına yabancılaşmasına sebep olmaktadır. Olağan hayatın akışına ters hareket etmesi anlamına gelmektedir. Bu duygunun ıslah edilmesi normal şartlarda bir terbiye meselesidir. Fakat zirve yaptığı narsist insanlarda ise ruhsal tedavi gerektirmektedir. Bu negatif duygularını terbiye edenler veya asgari seviyeye indirenlere kendileri ile yaratıcı arasındaki ilişkiyi olması gereken bir düzlemde devam ettirebilirler. İnsana verilen cüzi irade, külli bir irade sahibini, zayıflık, büyük bir kudret sahibini, hastalık şifa veren bir yaratıcıyı bulması içindir. Dolayısıyla insan bütün eksiklikleri ve kusurluları ile birlikte kemal sahibi bir yaratıcıyı tanıması gerekirken bu sıfat ve özelliklerin zıt yönlü gerilimlerinden inkarı çıkarması ancak gurur ve kibir ile izah edilebilir.

Bu menfi duygu aşırı bir şekilde tezahür ettikten sonra onarımı oldukça zordur. Ancak küçük yaşlarda bazı terbiye yöntemleri ile bu duygunun gelişimi engellenebilir. Çocuğun her isteğinin yerine getirilmesi, ölçsüz bir şekilde sevgi verilmesi, onu tembel ve kibirli yapabilir. Bu şekilde davranan ebeveynler, çocuğa sonradan dönüşü olmayan bir şımarıklık kazandırabilirler. Ama verilecek dengeli bir ilgi ve alaka çocuğa öz beğeni yerine özgüven kazandıracaktır. Özgüven olumlu ve gerekli bir duygu iken öz beğeni kibir anlamına gelmektedir. Çocuğun davranışlarını övmekle kişiliğini övmek ayrı şeylerdir. Çocuğun davranışlarını takdir edip övmek ona özgüven kazandırırken, onun kişiliğini övmek ona büyüklük hastalığı (ego hipertrofisi) kazandıracaktır. Paylaşmayı, empati yapmayı öğrenen çocuklarda büyülenme tutumları daha az görülecektir. Bencilliğin ve empatinin sonuçlarından biri de kibirdir. Kibir duygusu, bencil ve başkasını düşünmeyen insanlarda daha yaygın bir şekilde görülür. Bencilliğin dolayısıyla kibrin tedavi araçlarından biri de yardımlaşma faaliyetleri ve empati egzersizleridir.³⁰⁶

İnsanlarda özellikle çocukluk aşamalarında önlenmeyen narsist eğilimler, ileri dönemlerde ciddi ailevi ve sosyal sorunlara sebep olmaktadır. Yetişkinlik dönemlerinde bu tür eğilimleri olan insanlara mütevazı davranmak onları daha da şımartabilmektedir. Böyle eğilim taşıyan insanların yaptıkları davranışların onaylanmadığı onlara hissettirilmelidir. Bu durumda bu kişileri övmek, onların kendi hatalarını görmelerine engel olacaktır. Onlara, hatalı davranışları uygun bir üslup ile söylenmeli, kişilikleri değil, davranışları eleştirilmelidir. Aksi takdirde sosyal çatışma ve öfke ortaya çıkacaktır.³⁰⁷

Bu tür olumlu terbiye yöntemleri ile yetişen ve olumsuz duygularını kontrol edebilen ya da yönetebilen insanlar pozitif düşünürler. İman etmeye ya da iman davetini düşünmeye, dikkate almaya diğer insanlara oranla daha yatkındırlar.³⁰⁸ İçsel birer davranış kabul edilen ve doğrudan gözlemlenemeyen duygular gibi yukarıda bahsedilen kalbi davranışlar da iç muhasebeye ve tefekküre doğrudan etki etmektedirler. Davet ve tebliğ sürecinde iman hakikatlerinin kabul edilebilmesi için

³⁰⁶ Nevzat Tarhan, *Kendinizle Barışık Olmak: Duyguların Eğitimi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 107.

³⁰⁷ Tarhan, *Kendinizle Barışık Olmak*, 108.

³⁰⁸ Nursi, *Sözler*, 22.

olması gereken tüm harici şartların yanında bu kalbi davranışların belli bir kıvamda olmaları gerekir. Aksi takdirde istenen iman davranışının ortaya çıkması güçleşecektir.

Sonuç olarak iman davranışının ortaya çıkması sadece bilgiye ve tebliğe bağlı bir durum değildir. Bilginin mahiyeti ile birlikte bilgiye muhatap olan süjenin (insanın) da bir kısım ahlakî şartları taşıması gerekiyor. Şükran duygusu, adalet ve hakka tarafgirlik, merak ve anlama isteği, ön yargılı olmama, kibirden uzak olma gibi bir kısım kalbi davranışlar, *imana davet ameliyesi* gibi birer eğitim ve terbiye konusudur. Zahirî olan ahlakî ve ibadî davranışların ortaya çıkması için kalbî davranışların daha önce öğrenilmiş olması gerekiyor. Bir yaratıcının varlığını ve onun mutlak hükümlerini kabul etmeden, ona samimi bir şekilde bağlanmadan, yani gerçek manada iman etmeden, kişide bir kısım olumlu davranışların ortaya çıkmasını beklemek doğru bir yaklaşım olmayacaktır.

2.3. DAVRANIŞ SÜRECİNDE DİNİ BİLGİNİN ÖZELLİKLERİ

Bilginin, süje ile obje arasındaki aktlardan oluştuğunu ve bilginin iki önemli unsurundan biri olan süjenin iman davranışını kazanması için gerekli olan ahlakî ve duygusal önceliklerin neler olduğundan önceki bölümlerde bahsetmiştik. En az süjenin taşıdığı özellikler kadar obje durumundaki dinî bilginin de belli özellikleri olduğunu ifade edebiliriz. Bunlar dinî bilgiyi diğer bilgi türlerinden ayıran önemli özelliklerdir. Dinî bilgilerin öğrenilmesi veya davranışa dönüşümlerini sağlayan kendilerine has özellikleri vardır. Dinî bilgiler kendi nevi şahsına ait bilgilerdir. Bu bilgiler süjeye aktarıldığı zaman bir kısım “öğrenmeler” veya “davranışlar” meydana gelmektedirler. Bazen de tersi durumlarla karşılaşmaktadır. Yani objeler süjeye, aktarıldığı halde herhangi bir öğrenme gerçekleştirebilmektedir. Süjede kalıcı bir öğrenmenin gerçekleşmesi için hem dinî bilgilerin doğru bir şekilde verilmesi, hem de bu bilgilere muhatap olan kişinin iman etmiş olması gerekir.

Birinci bölümde dinî bilginin mahiyeti ile ilgili bir kısım izahlar yapıldı. Bu bölümde ise bu bilgilerin özelliklerini inceleyerek hangi durumlarda bir davranışa sebebiyet verdiklerini veya tersi durumlarda davranışın niçin oluşmadığını analiz etmeye çalışacağız.

2.3.1. Dinî Bilginin Kutsal Bir Kaynaktan Gelmesi

Bilgi problemi, felsefenin konusu olduğu kadar kelam biliminin de konusu sayılmaktadır. Felsefe, herhangi bir bilgiyi nasıl bileceğimizi, doğru bilgiye nasıl ulaşacağımızı, türündeki sorulara cevap ararken kelam disiplini bilgiyi *ilim* adı altında incelemektedir. İlim nedir? Allah'ın ilim sıfatı nasıldır? İlmin sınırı nedir? Allah külliyyatı veya cüziyyatı nasıl bilmektedir? Gibi sorularla bilgi problemini tartışmaktadır. Bu disiplinler bilgiyi teorik düzeyde işlerken, eğitim bilimi bilgiyi, insanın dışa yansıyan davranışlarına, pratiklerine ahlakî davranışlarına yaptığı etki açısından incelemektedir.

Dinî bilgileri diğer bilgi türlerinden ayıran en önemli özellikleri kutsî bir kaynağa dayanmaları ve kutsî bir mahiyet taşımalarıdır. Terbiye ve eğitim bilimleri çerçevesinde tartıştığımız bilgi objesinin ahlakî ve ibadî davranışlar üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu ve bu etkinin de belli şartlara bağlı olduğunu söyleyebiliriz.

Kutsallık, bir inanç sistemi içerisindeki unsurları birbirine bağlayan ve o inanç sisteminin yekpare bir yapı olmasını sağlayan en önemli niteliklerden biridir. Kutsallık anlayışı tek tanrılı dinlerden çok tanrılı dinlere kadar her dinde var olan bir öz"dür. Her dinde bulunan bu duygu o dinin veya o inancın müntesibini ahlaka, ibadetlere, ritüellere cemaate bağlanmasını sağlar. İnsanın beşer ve tabiatüstü varlıklara karşı duyduğu sevgi veya korku gibi duygular kutsal duygusunun temelini oluşturmaktadır³⁰⁹ Bu duygu olmazsa inanç sistemi kendi varlığını devam ettiremez. Dindar bireyi harekete geçiren onu motive eden unsurlardan biri inandığı inanç ve bilgilerdeki bu kutsallık algısıdır. Bu duygunun hak veya batıl bir dine dayanması yapacağı işlev açısından fazla bir anlam taşımamaktadır. Burada önemli olan söz konusu dinin müntesibinin ona olan inancıdır.

Kutsî bilgiler, kutsal varlıktan ya doğrudan ya da dolaylı olarak meydana gelirler. Örneğin Kur'an ayetleri doğrudan doğruya kutsî bir varlıktan gelen bilgiler iken Hz. Peygamber (sav)'in söz ve takrirleri ise dolaylı olarak vahye

³⁰⁹ Kürşat Demirci, "Kutsiyet", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/495..

dayanmaktadırlar.³¹⁰ İslam toplumundaki dünyevi işlerin yürütülmesinden sorumlu olan yöneticiler hakkaniyetli davrandıkları sürece yaptıkları tasarrufları kutsal kabul edilmesi,³¹¹ içtihat,³¹² kıyas³¹³ veya icma³¹⁴ yolu ile konulan bir hükmün bağlayıcılığı da kutsal ile olan ilişkinin bir tezahürüdür. Bu hükümler veya bilgiler kutsalın kendileri değil ama kutsalın kendisinden kaynaklanmaktadırlar. Dolayısıyla kutsî hüviyetleri vardır. Hukuken bu bilgilerin bağlayıcılıkları, bir bütün içerisinde aynı anda beşerî bilgi ile ilahi bilgilerin karşılıklı olarak taşıdıkları ağırlıklara göre değişmektedirler. Kur'an-ı Kerim'in ayetleri mutlak manada ilahi bilgiler iken, İslam alimlerinin içtihat yolu ile ortaya koydukları hükümler bizatihi kutsal olmasalar da vahye dayanmaları münasebeti ile dinî açıdan bir bağlayıcılıkları vardır.

Dinin müntesibi olan kimse inandığı kaynağa beşer üstü bir anlam atfetmektedir. Bu anlam onun hayatını ve evreni çepeçevre kuşatmıştır. Bu dünya veya öte dünya hayatını dizayn eden, iyi işler yapıldığı zaman ödüllendiren, kötü işler yapıldığı zaman cezalandıran büyük bir kudret ve irade vardır. Bu anlayış bireyin sorumluluk duygusu ile hareket etmesini sağlar. Aksi takdirde istenen iş veya davranış yerine getirmemiş olacaktır. Normal şartlar altında kutsal bir kaynağa bağlı olan ve ona iman etmiş bir bireyin görev ve sorumluklarını ihmal etmesi mümkün değildir.³¹⁵ Çünkü kutsal olan varlık her şeye vakıf ve her an tüm mevcudatı gözetmektedir. Bu da bireyde bir oto kontrol mekanizmasının oluşmasına katkı sağlamaktadır. Kutsî bir mahiyete sahip bu bilgiler beşerî-seküler bilgilere benzememektedir. Seküler bilgiler kutsal sayılmayan bir varlıktan yani insanın çaba ve gayretinden kaynaklanmaktadır. Tabiatüstü bir varlığa dayanmadıkları için doğrulukları veya gerçeklikleri dışında bir değer taşımamaktadır. Dolayısıyla bağlayıcılıkları da kendi inandırıcılıkları kadar olmaktadır.

³¹⁰ en-Necm 53/3-4.; Ayetler; el-Haşr 59/7.; Âl-i İmrân 3/ 31.; el-Ahzâb 33/21.

³¹¹ en-Nisâ 4/ 59.

³¹² Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebî Davud*, Kitabu'l-Akdiye 11. Yemen Tayin edilecek olan Muaz b. Cebel Hz. peygamberin Kur'an ve Sünnette olmayan bir mesele kendisine gelirse nasıl hüküm vereceğini sorması üzerine kendi içtihadı ile karar vereceğini söylemiş ve Hz. Peygamber memnuniyetini dile getirmiştir.

³¹³ Muhammed 47/10.; el-Câsiye 45/21.: Sâd 38/28.

³¹⁴ Yûnus 10/71.; en-Nisâ 4/115. el-Bakara 2/143.

³¹⁵ el-Ahzâb 33/36.

Beşerî zaafılara ve nefsanî arzulara sahip olan insanın sadece kendi bilişsel dünyasında karşılık bulan ve kendisinin ürettiği bilgilerle kendisini terbiye etmesi oldukça zordur. Bu terbiye süreci, insanın sahip olduğu farklı duygulardan dolayı kendi içerisinde gerilimler barındırmaktadır.³¹⁶ İnsan bilişinin zararlı gördüğü bir alışkanlığın veya davranışın yine insanın nefsi tarafından devam ettirilmesi kısmen bu yaklaşımla izah edilebilir. İnsanın duygu dünyasının ve bilişsel dünyasının farklı alanları kontrol etmesi ve haz veya fayda gerilimi arasında bocalaması bu davranış ve terbiye sürecinde dışarıdan bir müdahaleyi zorunlu kılmaktadır. Kaynağı kutsal kabul edilen bu bilgi türü, davranışı motive edici bir imkan taşımaktadır.

Kutsallık fenomeni, müminin bilinç dünyasında ürettiği bir algı değildir. Ya da kutsal sayılan bir varlık, mümin ona inandığı için var olmuş değildir. O kutsal varlık zaten vardır. Ona iman etmek zorunlu bir sonuç olmuştur. Beşer kendi kutsalını kendi üretmez, ürettiğini düşündüğü kutsal bir algının bendesi olması, meydana getirdiği bir değer boyunduruğu altına girmesi kendisi açısından makul değildir.

Mesela meleklerin, nuranî varlıklar olup her yerde hazır ve nazır oldukları, insanın bütün eylemlerini görüp kayıt altına aldıkları bilgisi, müminin davranışları üzerinde ciddi bir etki yapabilmektedir. Bu davranışın oluşumu kutsallık algısı üzerinden olmaktadır. Kutsallık algısından uzak olan ahlakî öğütler, makul ve mantıklı olsalar da istenen ahlakî davranışı ortaya çıkarmada yetersiz kalacaklardır. Çünkü insanın özünde iyi ve güzel bir davranışı meşakkatli ve kendi aleyhine olması durumunda sergilemesi zordur. Bu ancak kutsal olan bir bilgi ve onun öğretim ile mümkün olmaktadır.

Bir toplum içerisinde, bilginin kutsal bir kaynağa dayanmış olması, ona daha fazla yaptırım gücü ve terbiye edici bir özellik kazandırmaktadır. Kaynağın kutsiyeti terbiyenin tesirini artırmaktadır. Ahlakî veya sosyal bir davranış bu şekilde gerçekleşebilmektedir.³¹⁷ Toplumsal anlamda insanlarda istenen ahlakî davranışların ortaya çıkması için en pratik yöntem budur. Bediüzzaman Said Nursi “*Cumhur-u*

³¹⁶ İnsanın duygusal bünyesinde kıskançlık (en-Nisâ 4/128), cimrilik (el-Fecr 89/17-20), nankör davranabilme eğilimi; (el-Âdiyât 100/6-7) menfaatine düşkünlük (er-Rûm 30/36) gibi gerilime sebep olabilecek bir kısım özellikler bulunmaktadır

³¹⁷ Said Nursi, *Mektubat* (İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2004), 362.

avâmı (halkın çoğunluğunu), burhandan (kanıttan) ziyade, me'hazdaki (kaynaktaki) kutsiyetin imtisâle sevk” ettiğini (örnek almaya sevk ettiğini) ifade etmiştir.³¹⁸ İnsanları etkileyen fikirler kutsiyet almazlar ise kalıcı olmayıp zamanla sönebilmektedirler.³¹⁹

Bilgi kaynağının kutsal olması, ona inanan insan için geçerlidir. Bilgiye, beşer üstü bir kaynağın tezahürü olarak mana atfeden mümin, söz konusu bilgiyi o bilginin kaynağı ile bir sözleşme metni olarak görür. Bu bilgi metinlerini yaşamsal öneme sahip ve mutlak anlamda kendilerine uyulması gereken kurallar olarak kabul eder.

Kaynağını kutsaldan alan bilgiler mümin için anlamlıdır. İnanmayan ya da iman zaafı olan kimse için bu bilgiler sırdan bilgiler sayılmaktadır. Bu bilgilerin, yaşama müspet bir amel olarak yansıyabilmesi için öncelikle imanın kalbe yerleşmesi ve sürekli kendisini yenileyebileceği³²⁰ kalbi bir davranış haline gelmesi gerekmektedir.

2.3.2. Dinî Bilginin Ahlakî Özellikler Taşınması

Sözlükte “*seciye, karakter, tabiat, mizac, huy*” gibi anlamlara gelen ahlak sözcüğü *hulk* veya *huluk* kelimesinin çoğuludur.³²¹ İstilahi olarak ta “*İnsanın nefisine yerleşmiş öyle bir hey’ettir ki, fiiller onunla kolaylıkla meydana gelir*”³²² şeklinde tanımlanmıştır. *Hey’etten* maksat, tek tek parçaların bütünü ve bir bütünüdür. Keyfiyettir. Bu bütünden meydana gelen davranışlar aklen ve dinen iyi ise güzel ahlak, kötü ise kötü ahlak olarak ifade edilir.³²³

Dinlerin iki önemli boyutu vardır. Bunlardan birisi teorik, diğeri ameli boyuttur. Teorik boyuttan maksat iman olgusu iken ameli boyuttan maksat ise *ahlak*

³¹⁸ Nursi, *Mektubat*, Hakikat Çekirdekleri, 534.

³¹⁹ Bediüzzaman Said Nursi, *İçtimâî Dersler* (İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2004), Rumûz, 346.

³²⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, ed. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1421), 2/359 Had.No:8710. *Resulallah buyurdu: “İmanınızı yenileyiniz. Sahabeler nasıl ya Resulallah? diye sorunca Resulallah “lailahe illah” kelimesini daha fazla söyleyerek” diye cevap verdi.*

³²¹ Mustafa Sönmez, “İmanın Ahlâkî Yaptırım Gücü”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/23 (15 Haziran 2011), 121; Mustafa Çağrı, “Ahlâk”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/1.

³²² Sönmez, “İmanın Ahlâkî Yaptırım Gücü”, 122.

³²³ Sönmez, “İmanın Ahlâkî Yaptırım Gücü”, 122; Ömer Aydın, *Kur’an-ı Kerim’de İman-Amel İlişkisi* (İşaret Yayınları, 2007), 45.

ibadet ve *muamelat* olarak özetlenmiştir. İslam dini sadece kalplere ve vicdanlara hitap eden bir din değildir. Kur'an iman ile birlikte amel-i salih de zikreder. Tarih boyunca amelin imandan bir cüz olup olmadığı tartışılmış olsa da İslam alimlerinin çoğu ameli imanın zorunlu bir neticesi veya onun gözlemlenebilen bir yansıması olarak gördükleri için önemini ısrarla vurgulamışlar.³²⁴

Gerek ahlakın belirlediği davranışlar gerekse kanunların çerçevesini çizdiği davranışlar hakkında çeşitli yaptırımlar vardır. Toplum hayatının sağlıklı bir şekilde devamını hedefleyen *sosyal ve hukuki yaptırımlar*, insanın kendi davranışları üzerinde denetim yapmasını sağlayan vicdanî *yaptırımlar*, kutsal metinlerden kaynaklanan, dinî emir, istek veya yasakları sorgulayan *dinî yaptırımlar* gibi birey ve toplum hayatını etkileyen çeşitli yaptırımlardan bahsedilebilir. Sosyal ve hukukî yaptırımlar dıştan gelirken, vicdanî ve dinî olan yaptırımlar organizmanın iç yaşantılarından kaynaklanmaktadır.³²⁵ İçten gelen bu yaptırımlara tesir gücü kazandıran şüphesiz iman olgusu ve dinî bilgiler olmaktadır. Davranışları doğuran saiklerin en önemlileri organizmanın içselleştirdiği dinî ve vicdanî yaptırımlardır. Kişi bu yaptırımlar sayesinde nefsine zor gelse de inancının belirlediği iyi ve güzel davranışları yapmaya, çirkin ve zararlı kabul edilen davranışlardan kaçınmaya çalışmaktadır.

İman bir bilgi değildir ama imanı doğuran bilgiler, insanda bir duygu ve bir zihin dünyası inşa etmektedirler. Makbul bir iman ve o imanın kaynağından gelen ahlakî davranış modelleri birbirlerine mutabık oldukları zaman istenen davranış ortaya çıkmaktadır. Bunun tersi bir durum söz konusu olduğunda istenen davranışın meydana çıkma olasılığı güçleşecektir. Dinin, kişiden istediği ahlakî davranışları yapmasının ön şartı o bilgilerin zorunlu kıldığı varlığa kesin bir şekilde iman etmesinde yatmaktadır. Kesin bir imana sahip olmak demek, bir dinin sıradan müntesibi olmaktan daha fazla bir anlam taşımaktadır.³²⁶ Öğrendiği daha doğrusu muttali olduğu bilgiye kişinin herhangi inancı yoksa, davranış da meydana

³²⁴ Sönmez, "İmanın Ahlâkî Yaptırım Gücü", 117.; el-Asr 103/3.

³²⁵ Sönmez, "İmanın Ahlâkî Yaptırım Gücü", 118.

³²⁶ el-Hucurât 49/14. *Bedevîler "İman ettik" dediler. De ki: "İman etmediniz. (Öyle ise, "iman ettik" demeyin.) "Fakat boyun eğdik" deyin. Henüz iman kalplerinize girmedi. Eğer Allah'a ve Peygamberine itaat ederseniz, yaptıklarınızdan hiçbir şeyi eksiltmez. Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir."*

gelmeyecektir. Çünkü bilginin yanı sıra kişide bulunması gereken diğer şartlar olgunlaşmamıştır. İnancı zayıf olan kimse için bu bilgi dinî bir bilgi dahi olsa aşağı yukarı aynı durum söz konusu olacaktır. Belli bir davranışa inancı olan insanın o davranışı yapması beklenir. Kişinin inancı açısından yanlış görülen ve herhangi bir yaptırım taşımayan bilgilerin ise davranış doğurması beklenemez. Örneğin kul hakkı yendiği zaman ahirette bu hakkın kendisinden alınacağını bilen ve buna güçlü bir şekilde iman eden kimse kul hakkı yememeye çalışacaktır. Bir insan ahiret yaşamına, ahirette bir hesabın olacağına inanmıyor ve mevcut yasalar da buna engel olamıyorsa o insanda söz konusu ahlakî tavır yeterince gelişmeyecektir.³²⁷

Bu örnekte verdiğimiz *kul hakkı* kavramının öğretilmesi, öğrenilmesi veya yaşama aktarılması elbette birçok faktörle izah edilebilecek bir meseledir. Ama burada motivasyonu sağlayacak en önemli faktör vicdanda yerleşmiş olan yaptırımlar ve ahiretteki hesap gününe olan kesin imandır.³²⁸

İnsanlık tarihinde ahlakî içerik taşıyan bilgiler her zaman var olmuşlardır. Bu ahlakî bilgiler şekil değiştirmiş olsalar da özünde vahiy kaynaklıdır. Yani kutsi bir kaynağa dayanırlar. Tarih içerisinde dinlerin ibadet ve itikat boyutları kaybolda da ahlakî tutumları çeşitli davranış formlarına dönüşerek sonraki nesillere miras olarak aktarılmışlardır.

Öğrenmenin gerçekleşmesi ve davranış olarak tezahür etmesi için dinî ve ahlakî bilgilerin makul olması, pedagoji bilimine uygun yöntemlerle verilmesi, organizmanın sahip olduğu inanç ve bu inancın güçlü olması büyük önem kazanmaktadır. Bir davranışın bilişsel olarak doğru ya da yanlış, güzel veya çirkin olduğunun bilinmesi bireyin onu mutlaka yapacağı anlamına gelmemektedir. Bir kimse için temizliğin yararlı bir davranış olduğunun bilinmesi o davranışı zorunlu kılmaz. Kul hakkı yemenin kötü bir şey olduğunun bilinmesi, kişinin onu ihlal etmesine engel olamamaktadır. Bilginin kaynağının kutsal olduğunu bilinmesi o bilginin arkasında bir müeyyide gücünün var olduğu düşüncesi insanda bir motivasyona sebep olmaktadır.

³²⁷ Ali İlhan - Davud Işıkdogan, “Din Eğitimi Açısından Ahiret İnancının İnsan Davranışları Üzerindeki Etkisi”, *Dicle İlahiyat Dergisi* 26/1 (05 Temmuz 2023), 33.

³²⁸ Sönmez, “İmanın Ahlakî Yaptırım Gücü”, 128.

Kur'an- ı Kerim'de işlenen tevhit, nübüvvet, haşır gibi temel konudan biri de adalet ve ibadettir.³²⁹ Adalet, insan ile insan arasında cereyan eden ilişkilerde gözetilmesi gereken ahlakî bir prensiptir. İbadet ise temelde insanın Allah'a karşı olan yükümlülüklerini ifade eden bir tanım iken, ameli salih³³⁰ formülasyonu ile de her türlü iyi ve güzel davranışı içine alan bir kavram olmuştur. Dolayısıyla ibadet ve adalet kavramları bir ahlak sistemi inşa etmektedir. Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinde bu husus göze çarpmaktadır. Ahlakî konular Kur'an-ı Kerim'de bir kısım ayetlerde doğrudan işlendiği gibi Kur'an'ın genelinde, birçok ayette işaretlen veya remzen bulunmaktadır.³³¹

Kur'an'ın bütünlüğüne baktığımız zaman birçok ahlakî emir söz konusudur. Yalan söylememek,³³² cinayet işlememek,³³³ hırsızlık yapmamak,³³⁴ suizan etmemek,³³⁵ insanlarla alay etmemek,³³⁶ infak etmek,³³⁷ akrabayı gözetmek,³³⁸ yoksula yedirmek,³³⁹ riyadan uzak durmak,³⁴⁰ kul hakkı yememek,³⁴¹ kaba olmamak,³⁴² anne babaya hürmet etmek,³⁴³ dedikodu yapmamak³⁴⁴ vb. birçok ahlakî davranış emredilmektedir. Bu ahlakî talepler, emr-i ilahî olmaları itibari ile aynı zamanda birer ibadet hükmüne de geçmektedirler. İman ederek gerçek manada mümin olan bir kimse için bu ahlakî yükümlülükler farz hükmündedirler. Normal şartlarda mümin olan kimse bu farzları yerine getirmek zorundadır. Ancak inanç ve irade zayıflığı, donanım eksikliği, olumsuz sosyal-kültürel şartlar vb. durumlarda mümin sahip olduğu ahlakî bilgilere rağmen istenen ahlakî davranışı göstermeyebilmektedir. Bu durum, tek başına ahlakî bilgileri bilmiş olmanın ahlakî davranışı ortaya çıkarmaya yetmeyeceğini bize göstermektedir.

³²⁹ Nursi, *İşaratül İcaz*, 21.

³³⁰ el-Asr 103/3.

³³¹ Nursi, *İşaratül İcaz*, 22.

³³² el-Hac 22/ 30.

³³³ el-Bakara 3/178.

³³⁴ el-Mâide 5/38.

³³⁵ el-Hucurât 49/12.

³³⁶ et-Tevbe 9/79.

³³⁷ el-Bakara Suresi 219. Ayet

³³⁸ el-Bakara 2/83.

³³⁹ el-Maûn 107/3.

³⁴⁰ el-Bakara 2/264.

³⁴¹ el-Bakara 2/188.

³⁴² el-İsrâ 17/53.

³⁴³ el-İsrâ 17/23.

³⁴⁴ el-Hucurât 49/12.

Gerek ilahi olsun gerekse beşerî olsun İslam dışındaki diğer dünya dinlerinin de kendilerine has ahlakî bilgileri mevcuttur.³⁴⁵ İşlenen bu ahlakî konular inançların farklılığından dolayı farklı şekillerde tezahür etmektedir. Her ahlakî davranışın kökeninde mutlaka yaşayan veya yaşamayan bir inanç sistemi vardır.³⁴⁶ Ahlakî öğretiler peygamberler aracılığı ile insana bildirilmiş vahiy mahsulü bilgilerdir. Nesilden nesile aktarılan bu bilgiler davranış kalıplarına dönüşerek evrensel bir olgu haline gelmişlerdir.

2.3.3. İlmihal Bilgisi ve Davranışa Tesiri

Dinî bilgi kategorisinde ele alınacak bilgi türlerinden biri de şüphesiz ilmihal bilgileridir. Bu bilgiler toplumun geniş kesimleri için yazılan özel bilgi formlarıdır. Tarih boyunca “*Müslümanlığın El Kitabı*” kabul edilen bu tür eserler İslam toplumlarının eğitim öğretim ihtiyaçlarını önemli ölçüde karşılamışlardır.

“Sözlükte “davranış bilgisi” anlamına gelen “ilm-i hal” kelimesi, terim olarak “*inanç, ibadet, muamelat (günlük yaşayış), ahlâk konuları, yer yer büyük peygamberler, ayrıca Resul-i Ekrem’in hayatına dair özlü bilgileri içeren el kitabı*” diye tanımlanmaktadır.”³⁴⁷ Adından da anlaşılacağı üzere toplumun “*haline*”, davranışlarına ve ihtiyaçlarına göre hazırlanmış bu bilgi formlarının kitap şeklinde tasnif edilmesinin tarihi 10. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Yazılış gerekçeleri Muhaddis İbn-i Mace’dan rivayet edilen “*ilmin her Müslümana farz oluşu*”³⁴⁸ hadisine dayanılarak yazıldığı varsayılan bu tür kitaplar genel itibari ile ibadetler, ahlak, muamelat, haramlar ve helallerden bahsetmektedirler.³⁴⁹ Hz. Peygamberin (sav)’in İslam’ın ve imanın şartlarını ifade ettiği Cibril hadisinin ilmihallerin yazımına ilham verdiği de ifade edilmiştir.³⁵⁰ Toplumun dinî yaşantısını şekillendiren bu kitaplar, yazıldıkları dönemlerdeki toplumun ve bireyin din algısı hakkında fikir

³⁴⁵ Mustafa Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlak* (İstanbul: Dem Yayınları, 2012), 21,52,77,103,135,172.

³⁴⁶ Mâlik, *Muvatta’ü l-İmâm Mâlik*, Husnû’l Halk,8. “*Ben güzel ahlakı tamalamak üzere gönderildim*”

³⁴⁷ Hatice Kelpetin Arpaguş, “İlmihal”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/139; Hasan Kurt, “Cumhuriyet Dönemi İlmihal Kitaplarında İman Esaslarına Genel Bakış (1930-1965)”, *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi* 5/1 (01 Mart 2010), 39.

³⁴⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, ed. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru’l-İhyâi’l-Kutub, ts.), “İlmin Fazileti”, 17, No:224.

³⁴⁹ Kelpetin Arpaguş, “İlmihal”, 22/139.

³⁵⁰ Kurt, “Cumhuriyet Dönemi İlmihal Kitaplarında İman Esaslarına Genel Bakış (1930-1965)”, 40.

vermeleri açısından büyük öneme sahiptirler.³⁵¹ Yazarın ifade ettiği gibi “*Hale kim hakimse ilmihale de o. Sen Kur’an-ı oturtursan hale göç başlayacaktır, ilmihal hanesinde.*”³⁵² İlmihaller bir taraftan yazıldıkları dönemleri şekillendirirken bir taraftan da mahsulü oldukları dönemin halini tasvir etmişlerdir. Son on asırda yazılan ve sayıları yüzleri bulan³⁵³ ilmihal kitapları yazıldığı dönemin din eğitimi faaliyetleri için önemli birer materyal hükmündeydiler.

Fıkıh, kelim, ahlak gibi konuları işleseler de nihayetinde bu eserlerin gayeleri itibari ile din eğitimi alanı içerisinde mütalaa edilmeleri gerekmektedir. Bu eserler din eğitim ve öğretimi alanında asgari bilgileri edinmede her zaman özel bir yere sahipti.

İlmihal bilgilerinin işlevleri ve tesirleri alanında ilk kırılma 20. yüzyılın başlarında meydana gelmiştir. Geleneksel muhteva ile yazılmış bu eserler modernleşmenin sebep olduğu imanî şüphelere karşı yeterince cevap verememiş, daha çok inanmış müminlere fayda sağlamıştır.³⁵⁴ Zira ilmihallerin içerdiği itikadî veya kelimî bilgiler kısmen aklî olmakla beraber çoğunlukla naklî esaslara dayandırılıyordu.³⁵⁵ Naslara karşı şüphesi olan ve modern eğitimden geçen kesimlere yeterince faydalı olmuyorlardı. Asır değişmiş, modern okullarda okuyan Müslümanların geleneksel dinî algılarını yıkıp yerine yeni bir anlayış inşa etmişti. Modern ve bilimsel referanslardan yoksun, çağın ruhuna vakıf olmayan anlayışla yazılan ilmihaller, imanî noktada şüphe taşıyan Müslümanlar üzerinde ameli noktada tesirlerini kaybetmiştir.

İlmihal kitapları, İslam kültürünü ve devrolunan dinî yaşantı mirasını sonraki nesillere aktarma görevini ifa etmişlerdir.³⁵⁶ Bu eserler toplumun dinî bilgiye ulaşmasını kolaylaştırmış, yazıldığı dönemin dinî problemlerini çözme

³⁵¹ Kelpetin Arpaguş, “İlmihal”, 22/141..

³⁵² Orhan Kuyu, *Yazı ve Sızı* (İstanbul: Eksen Yayıncılık, 1990), 11.

³⁵³ Kurt, “Cumhuriyet Dönemi İlmihal Kitaplarında İman Esaslarına Genel Bakış (1930-1965)”, 40.

³⁵⁴ Kurt, “Cumhuriyet Dönemi İlmihal Kitaplarında İman Esaslarına Genel Bakış (1930-1965)”, 46.

³⁵⁵ Kurt, “Cumhuriyet Dönemi İlmihal Kitaplarında İman Esaslarına Genel Bakış (1930-1965)”, 47.

³⁵⁶ Hatice Arpaguş, “Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (23 Ocak 2014), 41.

hedeflemişlerdir.³⁵⁷ Fakat ilerleyen asırlarda farklılaşmış dinî ve imanî problemlerin çözümünde istenen düzeyde bir çözüm üretememişlerdir.

İlmihallerin yazıldığı onuncu yüzyıl ile yirminci yüzyıl arasında geçen asırlar süresince var olan din algısı 20. yüzyıl sonrası yaşanan din ve inanç algısından tamamen farklı olmuştur. Modern çağ dediğimiz dönem tüm anlayışları değiştirmiş tüm dinleri sorgular hale getirmişti. 20. yüzyıla kadar İslam toplumlarında herhangi bir inanç problemi, sekülerizm, dinî sorgulayan veya reddeden bir anlayış olmamıştı. Uzun asırlar boyunca ilmiyelerde verilen ibadet, ahlak ve akide ile ilgili standart bilgiler İslam toplumlarının dinî yaşantılarını ve davranışları devam ettirebilmeleri için yeterli sayılıyordu. Zaman zaman ihtiyaçların farklılaşması ile ilgili olarak işlenen konuların ağırlık merkezleri değişse de ana muhteva değişmiyordu. 20. yüzyıl öncesi dönemlerde toplumsal değişim yavaş bir şekilde seyretmiştir. Bu değişim, yazılan ilmiyelerde bazı ekleme ve çıkarmalara sebep olmuştur. Bu ekleme veya çıkarma gayretleri, eserlerin temel yapılarında bir değişime sebep olamamıştır. Yazılan ilmiyeler bir önceki ilmihalin devamı veya şerhi ya da küçük değişiklikler yapılmış hallerinden ibaretti.

Yine bu tarihi süreç içerisinde İslam toplumlarında herhangi bir imansızlık düşüncesi olmadığı için söz konusu ilmiyelerde, ibadetlerin rükünlerinden bahseden malumatlar, helaller, haramlar ve verilen bir kısım ahlakî öğütler herhangi bir itirazla karşılaşmadan kabul ediliyorlardı. Zaten içerikteki bilgiler de o günün sosyal yaşamına, ekonomik ve kültürel şartlarına uygun, üzerinde konsensüs sağlanmış mezhepsel bir standarda sahip bilgi formları idi. Bu bilgi formları hayatın doğal akışını zorlaştıran bir içerik taşıyorlardı. Zaman içerisinde yapılan küçük rötuşlar ile de güncellikleri sürekli sağlanmış oluyordu.

Cumhuriyetten sonra İslam toplumunda yerleşmeye başlayan Pozitivist anlayışa karşı geleneksel bir tarzda yazılmış ilmihal eserleri ile galebe edilmesi mümkün değildi. Allah'ın varlığına, birliğine karşı ciddi şüpheler taşıyan birine kitaptan veya sünnetten delil getirerek onu ikna etmeye çalışmak mümkün değildir. Halkın temel dinî kaynağı olan ilmiyelerde mevzuları nakli delillerin yanısıra akli ve

³⁵⁷ Arpaguş, "Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihî Geçmişi ve Fonksiyonu", 43.

objektif deliller kullanılarak konular işlenmemesi çağın ruhuna uygun bir metodoloji ve hikmete uygun bir tarz değildi.³⁵⁸

Cumhuriyet döneminde telif edilen ilmiyelerde ibadetlerle ilgili konular detaylı açıklanmış iken, iman esasları hakkında özet bilgiler verilmiştir. Değişen toplum sosyolojisi dikkate alındığında bu özellikleri ile ilmiyelerin yeterince faydalı olmadığı aşıkardır.

İlmihal kitaplarında verilen bilgilerin kime ve hangi kaynağa ait olduğu belirtilmemiş, günün ihtiyacına ve revaçta olan metodolojiye göre delillendirme yapılmamıştı. Cumhuriyet döneminde yaygınlaşan pozitivizm ve materyalizm gibi fikrî ve ideolojik akımlar dinin ve imanın temellerini sarsarken ilmiyal bilgileri bunlara cevap olabilecek bir mahiyetten uzaktılar. Modern eğitim çarklarından geçerek inancını kaybeden bir kesim için abdestin farzları veya namazın mekruhları bir anlam ifade etmemektedir. Bu dönemde yazılan eserlerin İslam'a inanmış kişilere bilgi vermek amacı ile derlendiği, inancı zayıflamış veya iman açısından zayıf olan kimselere etki etmemektedirler.³⁵⁹

İlmihallerin içeriğine bakıldığında inanç sorunlarındaki bu durumun bir benzerinin ahlakî konularında da geçerli olduğu görülecektir. Bu eserlerde doğrudan davranışa yansıyan ahlakî bilgiler üzerinde az durulmuştur. Daha çok ibadet konuları üzerinde yoğunlaşmıştır. İlmihallerde tasnif edilen içeriğin yüzde altmışı ibadetlerle ilgili iken, muamelat, inanç ahlak, siyer ve diğer konuların tamamı yüzde kırk civarında bir yer edinmiştir.³⁶⁰ Aslında ibadet ile ahlak birbirini tamamlayan alanlar iken, içeriğe yapılan vurgu ve nazara verilen sorumluluk bilinci ahlakı ibadetin gölgesinde bırakmış ahlak ile ilgili eksik bir algıya sebep olmuş olabilir. Şüphesiz yazılan hiçbir ilmihalde bu gaye yoktur. Fakat tarihi seyir içerisinde toplumda bu şekilde bir tutum oluşmuştur.³⁶¹

³⁵⁸ Kurt, “Cumhuriyet Dönemi İlmihal Kitaplarında İman Esaslarına Genel Bakış (1930-1965)”, 49.

³⁵⁹ Kurt, “Cumhuriyet Dönemi İlmihal Kitaplarında İman Esaslarına Genel Bakış (1930-1965)”, 52.

³⁶⁰ Namık Kemal Okumuş, “İlmihâl Dindarlığının Ahlâk Algısı ya da ‘Ahlâklı İnsan’ Tasavvurumuzun Geleneksel Kaynakları Üzerine Bazı Tespitler”, *Şarkiyat* 7/2 (19 Mart 2016), 260.

³⁶¹ Okumuş, “İlmihâl Dindarlığının Ahlâk Algısı ya da ‘Ahlâklı İnsan’ Tasavvurumuzun Geleneksel Kaynakları Üzerine Bazı Tespitler”, 262,281.

İlmihallerde verilen bilgilerin yüzde onunu inanç konuları oluşturmaktadır.³⁶² Nakli deliller ile aktarılan bu inanç konularının, inancı zayıflamış müminlere yönelik yapacağı etkinin yüzeysel kalmasına sebep olmuştur.

Hemen hemen her eve giren bu kitaplar kendi dönemlerine kıyasla çok sayıda basılmış, elden ele dolaşmışlardır. Mesela 1933 yılında kaleme alınan Ahmet Hamdi Akseki'nin "İslam Dinî" adlı eseri 1,5 milyon civarında bir baskı yapmıştır³⁶³. Türkiye'nin nüfusunun o günlerde 16 milyon civarında olduğu³⁶⁴ mütalaa edilirse bu rakamın önemi daha iyi anlaşılabacaktır. Müslümanların günlük hayatta başucu kitapları sayılan bu eserler aslında yüzyıllardan beri süren ders programları, ders müfredatları hükmündedirler. Bu eserler içerik olarak modern asrın ruhunu ve idrakini kavrayamamış, dolayısıyla güncel sorunlara çözüm üretememişlerdir, Basıldıkları ve yaygınlaştıkları oranda ihtiyaç duyulan davranış ve zihin dönüşümünü sağlayamamışlardır.

İlmihallerde, *din* ibadetler üzerinden anlatılmış, dindarlık ölçeğini ifade eden bilgiler fıkıh üzerinden kurgulanmıştır. İnançtan ibadete oradan da ahlaka uzanan yolda akışkanlığı kolaylaştıran muhtevalara yeterince yer verilmemiştir. Fıkıh dindarlığı adı verilen "*İbadet ve taatin amaç ve kazanımlarından çok, icra ediliş veya formel şekilleri üzerinde yoğunlaşan bir dindarlık*"³⁶⁵ şekli ön plana çıkmıştır.

Özel bir bilgi türü olan ilmihal bilgileri uzun asırlar boyunca, İslam toplumlarının dindarlaşma ve belli bir standart davranış modeline geçmeleri yönünde etkili olmuşlardır. Fakat 21. yüzyıl itibari ile bu eserler yüklenmiş oldukları misyonu yerine getirememiş, bireyde ve toplumda davranış değişikliği meydana getirme konusunda yetkinliklerini büyük ölçüde kaybetmişlerdir.

³⁶² Okumuş, "İlmihâl Dindarlığının Ahlâk Algısı ya da 'Ahlâklı İnsan' Tasavvurumuzun Geleneksel Kaynakları Üzerine Bazı Tespitler", 281.

³⁶³ Kurt, "Cumhuriyet Dönemi İlmihal Kitaplarında İman Esaslarına Genel Bakış (1930-1965)", 45.

³⁶⁴ https://tr.wikipedia.org/wiki/1927_T%C3%BCrkiye_n%C3%BCfus_say%C4%B1m%C4%B1 (Erişim Tarihi: 25.02. 2022)

³⁶⁵ Namık Kemal Okumuş, "Mızraklı İlmihâl Kültürü ya da Geleneksel Din Algısını Besleyen Popüler Dindarlığın Etkinlik Alanları Üzerine Bazı Tespitler", *Şarkiyat* 9/2 (30 Kasım 2017), 902.

2.3.4. Dinî Bilginin Hayatı Anlamlandırması

İnsanoğlu; düşünme, sorgulama, merak etme ve anlama isteği gibi birtakım kabiliyetlerle donanmış bir şekilde dünyaya gelmiştir. Küçük yaşlardan itibaren konuşmaya başlar başlamaz en yakınlarına sorular sormaya başlar, çevresinde olup bitenleri anlamaya çalışır. Bu davranış şekli düşünülmektedir. İnsan fitratının ve entelektüel yönünün dışı vurumu olarak kabul edilmektedir.³⁶⁶

İnsanın anlamını aradığı olgulardan biri de “hayat-yaşam” olgusudur. Kendisini ve evreni tanımalarının en önemli yolu varlık alemine ilişkin sorular sormasıdır.³⁶⁷ Hayat nedir? Ne zaman ve nasıl başlamıştır? İnsan ve Evren ne nasıl ve niçin var olmuştur? Ölüm nedir? Ölümden sonra yaşam var mı? Varsa nasıldır? Benzer onlarca soru ilk çağlardan beri insanoğlunun sürekli cevabını aradığı sorular olmuştur.³⁶⁸ Dinin ve felsefenin de konusu olan yukarıdaki sorular insanlığın tekamülünü sağlamış ve fikri bir birikimin doğmasına vesile olmuştur.

Tarih boyunca bilimsel etkinliklerin ışığı altında şekillenen beşerî bilgiler hayatı anlamlandırmaya ve anlamaya çalışmış ama varoluşsal anlamda insanoğlunun sorularını cevaplayan bilgiler nihayetinde ilahi kaynaklı bilgiler olmuşlardır. Bu çerçevede, varlık “*nasıl yaratılmış veya nasıl var olmuştur?*” gibi sorular bilim tarafından cevaplandırılmaya çalışılırken, “*varlık aleminin ya da insan niçin yaratılmıştır?*” gibi sorular da din tarafından cevaplandırılmıştır.

Eğitim biliminin yükümlülüklerinden bir tanesi de insanın bu anlam arayışına yardımcı olmak olmalıdır. Çünkü arayış “insanın ihtiyaç duyduğu temel bir gereksinimdir.”³⁶⁹ Dinî bilgiler, kendi paradigmaları içerisinde bu soruların cevaplarını vererek hayatı özel bir yere konumlandırırlar. Bu konumlandırma beraberinde bir aidiyet hissi, yaratıcı varlıkla olan iletişim zarureti doğurur. Dolayısıyla bu anlam arayışını ve ulaşılan cevapları inkar etmek veya bu çabayı görmezden gelmek insan fitratına aykırı manipülatif bir yaklaşım olmaktadır.

³⁶⁶ Adem Akın, *Hayata Anlam Vermeye Din Eğitiminin Katkısı, Basılmamış Doktora Tezi* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002), 225-226.

³⁶⁷ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (Remzi Kitabevi, 1996), 12.

³⁶⁸ Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi* (Ankara: Yeni Çizgi Yayınları, 1995), 15.

³⁶⁹ Kasapoğlu, *Kur'an'da İman Psikolojisi*, 39.

Allah, insanın varoluşsal gerçeklikle ve kendi özü ile yüzleşmesini istemiştir.³⁷⁰ İnsanoğlunun bu evrende yaşamını anlamlı kılarak yaşayabilmesi için enfûsî ve afakî tüm şartları önceden hazırlanmıştır. Bu ilahî mesajlar, kalbin derinliklerinden gelen arzuları tatmin edecek vaatlerde bulunduğu gibi metafizik alanla ilgili sorulara dahi cevap vermiştir. Kur'an-ı Kerim bu bilgilendirmeyi insanı zorlamadan, örselemeden, özgür iradesini serbest kılarak yapmaktadır.³⁷¹ Şiddetle öğrenmeyi arzu eden kimse bulduğu cevaplar aracılığı ile kendisi için bir aidiyet inşa etmektedir. Evrende kendi varlığının sahip olduğu statüyü belirlemekte ve entelektüel bir doyum hissetmektedir. İnsanın, *kim olduğunu, niçin yaratıldığını ve görevinin ne olduğunu* kendisine öğreten bilgiler sıradan bilgilere benzememektedir. Bu bilgiler ya da cevaplar, insanın hayatını ve dünya algısını değiştirme potansiyeline sahip önemli bilgilerdir.

Söz konusu soruların ortaya çıkardığı cevaplar, dinî bilgilerin başka bir karakteristik özelliği hakkında da bizi aydınlatmaktadır. Bu bilgilere ait bir kısım detaylar gayb denilen özel bir alan içerisinde değerlendirilmektedir. Gayb alanı ile ilgili olarak verilen ve detaydan uzak icmali bilgiler, müminde bir benlik tasarımı oluşturması için yeterli olmaktadır. Örneğin meleklerin varlıklarının bilinmesi ve bu bilgiye icmali bir tarzda erişilmiş olması, kişinin ahlakî bir pozisyon almasına sebep olabilmektedir. Kişi meleklerin varlıklarını detaylı bilmese de onları görmese de onların kendisini her an görüp gözetildiğini bilmesi, davranışlarına bir çekidüzen vermesine katkı sağlayabilmektedir.³⁷² Tabi bu katkı için bilginin zihinsel olarak öğrenilmesi kadar, bu bilginin nesnesi olan melekelerin varlığına, özelliklerine de kalben inanılması da gerekmektedir. Gayb alanı ile ilgili tüm detayların verilmesi ise müminin içerisinde bulunduğu imtihan sırrına aykırı bir durum oluşturmaktadır.

Din, yukarıda ifade edilen soruların cevaplarını sistematik bir şekilde vermiştir. *Evrenin bir yaratıcısı vardır ve evren yoktan var edilmiştir.*³⁷³ Yaratma süreci her an yeniden devam etmektedir.³⁷⁴ İnsan bu alemin müstesna bir

³⁷⁰ Mualla Selçuk, *İslâm'ın Işığında Kadın: TDV Kadın Kolları Konferans ve Panelleri, 1996-97* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 184.

³⁷¹ el-İsrâ 17/107.

³⁷² el-İnfîtâr 82/10-12.; Ayetler; ez-Zuhuf 43/ 80.

³⁷³ el-Ankebût 29/19-20.

³⁷⁴ er-Rahmân 55/29.

varlığıdır.³⁷⁵ Çeşitli hikmetlere binaen yaratılmıştır.³⁷⁶ Birçok varlık türü içerisinde üstün özelliklerle donatılan insanoğludur.³⁷⁷ İnsan dışında gözle görülmeyen ve farklı frekanslarda yaşayan başka varlıklar da vardır.³⁷⁸ Mevcudat yokluk ile varlık arasında bir seçimdir.³⁷⁹ Yokluk boyutundan varlık boyutuna geçmek bir lütuf, bir hayırdır. Yokluk içinde olmak yani, hiç var olmamış olmak şerri mahzurdur. (mutlak kötülüktür). Buna mukabil, var olmak, vücuda gelmiş olmak ise hayrı mahzurdur (mutlak hayırdır). İnsanın şuurlu benliği ile var olması kendisine bir ceza değil bir mükafattır.³⁸⁰ Ölüm bir yok oluş değil aksine yeni bir hayatın başlangıcıdır.³⁸¹ Bu dünyada angarya gibi algılanan yükümlülükler ve ibadetler sağlıklı ve mutlu bir yaşam içindir.³⁸² Bu yükümlülükler dünyada mutluluğu getirdiği gibi ölümden sonraki yaşamda da sonsuz bir saadeti getirecektir.³⁸³ İnsanın gayesi kendisini yoktan yaratan yaratıcısının rızasını kazanmak, misyonu ise onun gönderdiği kurallara uygun bir yaşam sürdürmesidir. İnsanın zihnini meşgul eden sorulara verilen bu tür cevapların bilişsel ve duyuşsal alanda yaptıkları etkilerin bir kısım davranışsal sonuçlar doğurması mantık açısından kaçınılmazdır.

Varoluşsal bilgilerin verildiği alanla ilgili zihinleri şüpheyi düşürecek bir boşluk yoktur. Teferruat içermezse de metafizik alanla ilgili verilen bilgiler mümini ikna etmeye yeterlidir.³⁸⁴ Tüm yaşananlar ile bu dünya bir tecrübe alanıdır.³⁸⁵ İnsan yapıp ettikleri ile sınanmakla beraber gayb olarak ifade edilen ilahi bir alana iman etmektedir. İnanan kimse kendisine bildirilenlerden hareketle bilemediği bir bilgi ve varlık alanının var olduğu bilgisine ulaşmaktadır.

Bu cevaplar insan zihninde bir öğrenme gerçekleştirmektedir. Bilişsel alan olarak kabul edilen dimağa yani zihne gelen bilgi öncelikle *tahayyül* pozisyonundadır, sonra *tasavvur* aşamasına gelir, ardından *taakkul* denilen akıl

³⁷⁵ et-Tîn 95/4.

³⁷⁶ el-Mülk 67/ 2.; el-Bakara 2/30-32.

³⁷⁷ İsrâ Suresi, 70. Ayet.

³⁷⁸ Rahman Suresi, 15. Ayet.

³⁷⁹ el-Bakara 2/117. Ayet; Âl-i İmrân 347-59.; Yâsîn 36/82.

³⁸⁰ Âl-i İmrân 3/51.; el-Enbiyâ 21/73.;Yûnus 10/5. Bediüzzaman Said Nursi, *Lem'alar* (İstanbul: Zehra Yayıncılık, 1999), 98.

³⁸¹ el-İsrâ 17/70,

³⁸² Âl-i İmrân 3/185.

³⁸³ el-Ankebût 29/64.

³⁸⁴ el-En'âm 6/59.; el-Bakara 2/3.

³⁸⁵ el-Bakara 2/155.; el-Mülk 67/2.

süzgeçinden geçirilir, beşinci aşamada *tasdik* mertebesine gelir. Altıncı aşamada ise, akıl ve kalp bu bilgi üzerinde ittifak ederek onu *izan* iman mertebesine çıkarır. Son aşamada ise *iltizam* (*tercih etme, taraf tutma*) ve *itikada* dönüşür. Her bir mertebeden bir hal ortaya çıkar. İtikattan sebat ve metanet, *iltizamdan* ise *taassub* (*sıkıca bağlanma, sıkıca tutmak*) doğar.³⁸⁶ İltizam ve itikat aşaması, bilginin aklen tasdik edilip kendisine iman edilmesi aşamasıdır. Bilginin bilişsel alanda hemen davranışa dönüşmesi beklenmemelidir. Bilişsel alan dışında duyuşsal alanda yani kalpte ve duygu dünyasında da bir ikna ve teslimiyet gerekmektedir. Bu öğrenme türü müminin sahip olduğu benlik tasavvurunu oluşturmakta, ona yeni bir kimlik kazandırmaktadır. Ben kimim? Neden buradayım? Yaratılmış olmam ne anlama geliyor? Gibi sorular insanı varoluşsal anlamda tanımlamakta gerek mevcudat içerisindeki pozisyonunu gerekse yaratıcıya karşı sınırlarını belirlemektedirler. Bu benlik ve kulluk tasavvuru için asgari düzeyde bir tefekkür çabası gerekmektedir. Sadece bilgileri bilmek değil aynı zamanda bu bilgileri kalben tasdik etmek ve samimi olarak bu bilgilere teslim olmak, davranışın ortaya çıkmasında çok önemli bir süreçtir.

2.3.5. Dinî Bilgilerin bir Eğitici Tarafından Talim Edilmesi

Vahiy kaynaklı dinî bilgiler, Allah tarafından vahiy meleğine ondan da Hz. Muhammed (sav)’e indirilmişlerdir. Yaratıcı tarafından kutsal bir metnin insanlara bildirilmesi seçilmiş kullardan birinin muhatap alınması ile mümkündür. İlk insan ve ilk peygamber Hz. Adem (as)’dan bu yana dinî mesajlar sürekli peygamberler aracılığı ile insanlara bildirilmiştir.³⁸⁷ İslam dışındaki diğer dinlerde de peygamberlik ya da dinî aktarma işlevini yerine getiren özel görevli şahıslar vardır. İbranilerde kohen, İslam öncesi Arap toplumunda kahinler, Eski Amerika kıtasında şamanlar, büyücüler kutsal varlık ile insan arsında iletişimi sağlayan, toplumsal ilişkileri düzenleyen dinî şahsiyetler olarak kabul edilmişlerdir.³⁸⁸

Dinî bilginin elde edilişi bakımından önemli bir özelliği, beşerî bir çaba dışında gerçekleşmiş olmasıdır. Peygamberlik görevi, herhangi bir gayret, çalışma

³⁸⁶ Nursi, *Sözler*, Lemaat, 749.

³⁸⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Nübüvvet”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 2007), 33/279.

³⁸⁸ Mustafaoğlu Sinanoğlu, “Nübüvvet”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 2007), 33/286.

veya ruhu disipline ederek elde edilen bir statü değildir. Bu tercih tamamen Allah'ın bir lütfu veya seçimi olarak kabul edilir.³⁸⁹ Peygamberler bu görevlerini ifa etmek için asgari bazı şartları taşırlar. Yaşadığı asırda insanların en akıllısı olma, ahlakî yeterlilik, günahlardan azade olma gibi birçok müspet kişilik özellikleri bu görev için gereklidir.³⁹⁰ Ayrıca peygamberlik görevinden önce peygamberlerin geçirdikleri hazırlık ve yetiştirme aşamaları, yaşadıkları özel durumları da bu şartlar içerisinde değerlendirilmektedir.³⁹¹

Talim sözcüğü Arapça “a-l-m” “bildi” sözcüğünden türetilmiş, öğretmek, göstererek öğretmek, öğrenmek, belletmek, egzersiz yapmak, kalbe yerleştirmek³⁹² gibi manalara gelen bir mastardır. Salt bilişsel-didaktik bir öğretimden öte davranış kazandırmak, bir şeyi iyice öğretmek gibi anlamlara gelen bu kelime tebliğden daha aktif, daha üst düzey bir öğretimi ifade eder. Hz. Peygamber (sav)'ın yaptığı tebliğ çalışması tüm insanlığı kapsarken, talim ise müminler için Hz. Peygamberin yaptığı bir eğitim faaliyeti idi. Hz. Peygamber gelen vahyin doğası gereği onları açıklama (tebyin) ve teşri' görevlerini de yerine getirmiştir. Tebliğ, bildirme, vahyi insanlara duyurma anlamlarına gelirken,³⁹³ tebyin ise açıklamak, izah etmek anlamlarına gelmektedir.³⁹⁴ Amaç talim, tebliğ ve tebyine konu olan bilgiyi o dinin müntesiplerine belletmek, iyice öğretmek ve davranış haline getirmelerini sağlamaktır. Zira Hz. peygamber (sav) bir hadislerinde “*Ben bir muallim olarak gönderildim*” buyurmuşlardır.³⁹⁵ Bu öğreticilik vasıfları dışında Hz. Peygamber

³⁸⁹ el-En'âm 6/124. “Onlara bir âyet geldiği zaman, “Allah elçilerine verilenin bir benzeri bize de verilinceye kadar asla inanmayacağız” derler. Allah elçilik görevini kime vereceğini çok iyi bilir. Suç işleyenlere Allah katından bir aşağılık ve yapmakta oldukları hilekârlık sebebiyle çetin bir azap erişecektir.” el-Hac 22/75. “Allah meleklerden de resuller seçer, insanlardan da. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.”

³⁹⁰ es-Sabuni, *Matüridiyye Akaidi*, 114.

³⁹¹ Hz. Peygamberin küçük yaşlarda yaşadığı sıkıntılar, babasının annesinin erken vefatı, tek çocuk psikolojisi, kötü ahlaktan uzak bir şekilde geçirdiği gençlik çağları, bu zor şartların getirdiği olgun kişilik yapısı gibi faktörler onun Peygamberliğe hazırlanışı ile ilgili olması kuvvetle muhtemeldir. Diğer birçok Peygamberin yaşam serüveninde benzer süreçler yaşanmıştır.

³⁹² El-İsfahani, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'an*, 2/446.; <http://lugatim.com/s/T%C3%82L%C4%B0M> (Erişim tarihi: 05/02/2022)

³⁹³ Âl-i İmrân 3/20.; El-İsfahani, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'an*, 1/77.

³⁹⁴ en-Nahl 2/44.; El-İsfahani, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'an*, 1/88.

³⁹⁵ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, “Alimlerin Fazileti”, 17, No:229.

(sav)’ın uyarma,³⁹⁶ ve müjdeleme³⁹⁷ gibi görevleri olduğu da Kur’an-ı Kerim’de zikredilmiştir.

Hız. Peygamber Allah (cc)’tan aldığı vahiyleri inananlara öğretmiş ve onların nasıl yaşamaları gerektiğini de göstermiştir.³⁹⁸ Namazın nasıl kılınacağını, haccı ve diğer ibadetlerin nasıl yapılacağını uygulamalı olarak anlatmıştır. Dolayısıyla Hız. Peygamberin (sav) dinî ve ahlakî yükümlülükleri, anlatım, açıklama, uygulama, rol model olmak gibi birçok öğretim yöntemini kullanarak müminlere bir öğretmenlik veya bir rehberlik yaptığını söyleyebiliriz.³⁹⁹

Hız. Peygamber kendi döneminde ortaya çıkan problemleri veya sorulan soruları vahyin ışığında çözmüş, doğrudan Kur’an-ı Kerim’de yer olmayan konularda ise teşri’ yetkisini kullanmış, hüküm koymuştur. Hız. Peygamberin (sav) vefatından önce, kendisi ile içtihat yapılacak dinin temel rükünleri nazil olmuş, din kemale ermiştir.⁴⁰⁰ Kıyamete kadar geçerli olacak bu ilkeleri ihtiva eden Kur’an-ı Kerim ve onun nasıl yorumlanacağını gösteren sünneti seniyye ümmete miras olarak bırakılmıştır.⁴⁰¹ Hız. Peygamber (sav)’ın vefatından sonra ise ilmî yeterliliğe sahip Müslümanlar kendilerine ayrılan alan içerisinde Hız. Peygamberin bu görevini devralmış, hakkında doğrudan nas olmayan meseleler ile ilgili yorumlarda bulunmuş, zaman zaman hüküm de vermişlerdir.⁴⁰²

Dinin mutlak değişmez nasları yanında bu nasların beşer tarafından farklı şekillerde yapılan yorumları da vardır. Bu yorumların hepsi tutarlı bir metodoloji/usul dairesinde olmak ve İslam’ın ruhuna aykırı olmamak şartı ile dinî veya din kaynaklı olan bilgiler sayılmaktadır. Farklı düzeylerde de olsa hepsinin az veya çok bağlayıcılıkları vardır. Çünkü din yaşamın birçok alanında temel ilkeler ortaya koyar, çerçeveyi daraltmama adına teferruata girmez. Zihinleri ve algıları

³⁹⁶ el-Mülk 67/26.

³⁹⁷ el-A’raf 7/188.

³⁹⁸ Buhari, *Sahih-i Buhari*, Edep, 27.

³⁹⁹ Abdulfettah Ebu Guddi, *Bir Eğitimci Olarak Hız. Muhammed (sas.) ve Öğretim Metotları*, çev. Enbiya Yıldırım (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 75,77,99,156.

⁴⁰⁰ el-Mâide 5/3.

⁴⁰¹ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *Süneni’t-Tirmizî*, ed. Beşşar Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Darü’l-Garbi’l-İslâmî, 1988), Menâkıb, 31; Mâlik, *Muvattaü’l-İmâm Mâlik*, Kader,3.

⁴⁰² en-Nahl 16/43. “Senden önce de ancak, kendilerine vahyettiğimiz birtakım erkekleri peygamber olarak gönderdik. Eğer bilmiyorsanız ilim sahiplerine sorun.”

sınırlamaz. Kur'an-ı Kerim'in kendi özüne uygun olmak koşulu ile naslarda belirtilmeyen konularda, günün ihtiyaçlarına göre hüküm verme yetkisini çağın ilim ehli Müslümanlarına bırakmaktadır.⁴⁰³ Örneğin Kur'an-ı Kerim'de müminlerin istişare etmeleri emredilmektedir.⁴⁰⁴ Fakat bu istişarenin ailede mi, devlet yönetiminde mi, yoksa toplumsal sorunların çözümünde mi uygulanacağı belirtilmemektedir. Herhangi bir detaya girmemekte, genel prensipler ortaya koymaktadır. Dolayısıyla yaşamın her alanında aksi bir nas olmadığı sürece istişare yapılması konusunda genel bir hükmü ortaya çıkmaktadır. Yine Kur'an-ı Kerim'de ameli salih⁴⁰⁵ kavramı genel bir şekilde ifade edilmişken, haram olan davranışlar ise detaylandırılarak zikredilmiştir. Günahların ve haramların sınırları daraltılmış, "ameli salih"⁴⁰⁶ kavramı geniş tutulmuştur. Böylelikle bu kavramın içerisine İslam'ın iyi ve güzel gördüğü tüm davranışlar girmiştir.

Toplumlar zaman içerisinde sürekli değişim ve gelişim göstermektedirler. Her çağın kendisine ait bir ruhu ve algısı vardır. Bu anlayışın varlığı dinî yorumlara her zaman kapı aralamıştır. Bu yorumlar İslam'ın evrenselliğini ve geniş tefekkür anlayışını beslemektedir. Müslümana verilen bu yorumlama izni ve imkanı, İslam'ı statik ve tarihsel bir din olmaktan çıkarıp tüm zamanların ihtiyaçlarına cevap veren evrensel bir din haline getirmiştir.

İslam toplumlarında ulema sınıfının teşekkülü İslam'ın kitabî bir din olmasından kaynaklanmaktadır. İslam'da "okuma" eyleminin önemi ilk gelen vahiy ile vurgulanmış, "yazma" eylemi ise kaleme yemin edilerek⁴⁰⁷ yüceltilmiştir. Bilginin, okumanın, yazmanın veya öğrenmenin yüceltildiği bir dinin mesajları her zaman bir muallimi ve eğiticiyi zorunlu kılmaktadır. Eğitimcilerin adları değişse de

⁴⁰³ Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebî Davud*, Kitabü'l Akdiye, 11.

⁴⁰⁴ Âl-i İmrân 3/159.; eş-Şûrâ, 38.

⁴⁰⁵ el-Bakara 2/25.; Âl-i İmrân 3/57.; en-Nisâ 4/122.; el-Mâide 5/ 9.; el-Bakara 2/197.; el-Mâide 5/2.; el-A'râf 7/26.; el-Hac 22/32.; Nursi, *Sözler*, Lemeat, 769. "Kur'an mutlak zikreder sâlihâtı ve takvâyı. 2 İphamında remz eder makamâtın tesiri. İcâzı bir tafsildir; sükûtu geniş sözdür."

Nursi, *İctimâî Dersler*, Sünhat, 241. "Kur'an, sâlihât'ı mutlak, müphem bırakıyor. Çünkü ahlâk ve faziletler, hüsn ve hayır çoğu nisbidirler. Nev'den nev'e geçtikçe değişir. Sınıftan sınıfa nâzil oldukça ayrılır. Mahalden mahalle tebdil-i mekan ettikçe başkalaşır. Cihet muhtelif olsa muhtelif olur. Fertten cemaate, şahıstan millete çıktıkça mâhiyeti değişir."

⁴⁰⁶ Nursi, *Mesnevî-i Nuriye*, Zeylül Hübab, 117. "İmana ait bilgilerden sonra en lâzım ve en mühim a'mal-i sâlihâdır. Sâlih amel ise, maddî ve manevî hukuk-u ibada tecavüz etmemekle, hukukullahı da bihakkın ifa etmekten ibarettir."

⁴⁰⁷ el-Kalem 68/1.

işlevleri aşağı yukarı aynı kalmaktadır. Bu durum dinî bilgilerin öğretime konu olan özelliklerinden kaynaklanmaktadır.

Birçok dinde din adamı veya ruhban sınıfı vardır. Diğer dinlerden farklı olarak İslam'da bilginler, alimler sınıfı mevcuttur. İslam'ın çeşitli konularda yorumları bu sınıf üzerinden gerçekleşmektedir. Birçok ayet veya hadiste övülen bu kimseler dini yorumlama konusunda yetkin olan kimselerdir.⁴⁰⁸ Literatürde belirtilen hususları taşımaları şartı ile yaşadıkları çağın sorunlarına çözümler üreten, rehberlik yapan bu kesim bir bakıma Hz. Peygamberin ilmî mirasının taşıyıcılığını yapmaktadırlar.⁴⁰⁹ Din tamamlanmış⁴¹⁰ ancak yorumlanması, açıklanması veya tefsiri kıyamete kadar devam etmektedir. Çünkü zaman geçtikçe ve ilim genişledikçe Kur'an'ın manası ile ilgili yorumlar zenginleşmekte, bir bakıma Kur'an gençleşmektedir.⁴¹¹ Her yeni bilgi ve keşif aynı zamanda Kur'an'ın anlaşılmasına yönelik bir tefsir adımıdır. Bizler tarafından ortaya konan Kur'an'ın anlamı nihai manada doğru olan son anlam değildir. Söz konusu bu doğruluk, asrın ilmi birikiminin ortaya çıkardığı bir yorumdur. Tarih içerisinde farklı yorumlar olduğu gibi gelecekte de farklı yorumlar olacaktır.

Dini anlama ve yorumlamada her Müslüman eşit düzeyde bir hakka sahip olmakla beraber bu hakkı kullanma yetkisinin belli bir ilmi donanıma sahip olmayı zorunlu kıldığı aşikardır. İslam dini herhangi bir kast sistemini veya doğuştan gelen hiyerarşiyi kabul etmemiş. Ancak ilim sahibi olanlar özel bir övgüye mazhar olmuştur. Bu konu ile ilgili olarak Abdullah bin Amr şunu aktarmıştır: *“Rasulullah (sav) bir gün mescide gelince halka şeklinde oturan iki toplulukla karşılaştı. Bu topluluklardan biri Kur'an-ı Kerim okuyor ve Allah Teala'ya dua ediyordu. Diğeri ise ilim öğreniyor ve öğretiyordu. Bunu gören Peygamber (sav) şöyle buyurdu:*

⁴⁰⁸ el-Acluni, *Keşfü'l-Hafâ' ve Müzîlû'l-İlbâs 'amme'stehere Mine'l-Ehâdîş 'alâ Elsineti'n-Nâs*, 2/64. *“Ümmetimin alimleri beni İsrailin peygamberleri gibidir.”*

⁴⁰⁹ Buhari, *Sahih-i Buhari*, İlim, 10; et-Tirmizî, *Süneni't-Tirmizî*, İlim, 19; Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebî Davud*, İlim, 1. *“Her kim bir yola girer ve onda ilim isterse, Allah onun için cennete giden bir yolu kolaylaştırır. Melekler ilim öğrenenlere, yaptıklarından hoşlandıkları için, kanatlarını gererler. Göklerde ve yerde olanlar, hatta sudaki balıklar ilim öğrenen kimseye Allah'tan yardım ve bağış dilerler. İlim sahibinin âbitten (ibadet edenden) üstünlüğü, Ay'ın diğer yıldızlardan üstünlüğü gibidir. Âlimler, peygamberlerin varisleridir. Peygamberler ne dinar ne de dirhem miras bırakmadılar, ancak ilim miras bıraktılar. Şu halde o ilmi alan büyük bir pay almış demektir.”*

⁴¹⁰ el-Mâide 3/3. *“...Bugün sizin için dinînizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslâmîyet'i beğendim.”*

⁴¹¹ Nursi, *İçtimâî Dersler*, İşarat, 331.

"Bunların hepsi hayır üzerindedirler. Bunlar Kur'an okuyor ve Allah'a dua ediyorlar. Allah isterse onlara dilediklerini verir, dilerse vermez. Bunlar da ilim öğrenip öğretiyorlar. Ben de ancak bir muallim olarak gönderildim" dedikten sonra gidip ilimle meşgul olanların yanına oturdu."⁴¹²

Fıkıh, adalet ticaret vb. yaşam alanlarında bilgi üreten müctehitlerin, çağın getirdiği şüphe istifhamlardan kaynaklı problemleri çözmeye çalışan müceddidlerin,⁴¹³ tasavvuf geleneğinde gerek ahlak gerekse manevi terbiye görevini ifa eden, rehberlik yapan ve bilgi veren mürşitlerin, cami kürsülerinde vaaz eden vaizlerin tarih boyunca var olmaları dinin özünde bir eğitim ve öğretim faaliyeti olduğunu göstermektedir.

İnsanlar bireysel ve psişik hayatlarında zaman zaman yardıma ihtiyaç duymuşlardır. Yukarıda saydığımız vaiz, mürşit, fakih müceddid sıfatlarına haiz kimseler İslam toplumlarında bu rehberlik vazifesini yüzyıllarca devam ettirmiştir. Ancak değişen toplum sosyolojisi ve değer algısı bu vazifeleri yaşam koçlarına, rehberlik ve psikolojik danışmanlara bırakmıştır.

İnsanlar bilişsel düzeyde öğrenmeye muhtaç oldukları gibi duyuşsal düzeyde de öğrenmeye muhtaçtır. Özellikle duyguların yoğun olarak işlendiği alan sayılan dinî tecrübe alanı hem öğretimi hem de rehberliği zorunlu kılmaktadır. Yaşanan her tecrübenin objektif yönü kadar sübjektif yönü de vardır. Toplum hayatı ile ilgili alanlarda rehberlik ve öğreticilik görevi psikolojik alandaki rehberliğe oranla daha nesnel ve kolaydır. Dinin sübjektif alanı olarak tabir edilen "dinî tecrübe", "dinî yaşantı" her bireye özgü ve öznelidir. Dinî heyecan, coşku, ümit, korku, Allah tasavvuru gibi hisler her bireyde farklı düzey ve şiddette yaşanmaktadır. Her bireyin dindarlık algısı ve bu algıyı oluşturan koşullar muhakkak ki farklıdır. Eğitim ve öğretim biliminde genel geçer kabul edilen *bireysel ayrılıklar* konusu bu öznel-sübjektif alan için de geçerlidir.⁴¹⁴ Bazen bireyin psikolojik yaşamında yaşadığı özel

⁴¹² Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *Sünen ed-Dârimî*, ed. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî (Arabîyyetü's-Suûdiyye: Dârü'l-Muğnî, 2000), Mukaddime, 32, No: 361.

⁴¹³ Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebî Davud*, Melahim,1, No:4291. "Şüphesiz ki, Allah her yüzyılın başında bu ümmete dinî işlerini yenileyecek bir müceddid gönderecektir."

⁴¹⁴ Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebî Davud*, edeb, 23 No:4842. "İnsanların seviyelerine göre konuşunuz" Buhari, *Sahih-i Buhari*, İman, 29 No:39. Hz. Peygamber kişinin kendi hayatında sürekli

haller ile bilişsel alanına boca edilen bilgiler örtüşme yerine çatışma hali yaşayabilmektedir. Bu durumda kişi bir rehberle bir yol göstericiye ihtiyaç duymaktadır. Bu rehber hem bilişsel alanda bir öğreticilik görevi yapmalı hem de manevi bir rehberlik yapabilmelidir.⁴¹⁵ Burada, dinî konularda öğreticilik yapan rehberlerin diğer eğitim faaliyetlerinde görev yapan rehberlerden bir farkı ortaya çıkmaktadır.

Dinî alanlarda rehberlik yapan öğreticinin öğrettiği ve rehberlik yaptığı hususları kendisinin yaşamında tatbik etmesi beklenirken, dinî olmayan konularda rehberlik görevini yürüten görevliler için böyle bir zorunluluk yoktur. Alkol kullanan bir kimsenin bu alışkanlıktan kurtulmak için yardım amacı ile başvurduğu dinî bir rehberin alkol kullanmaması gerekir. Aynı zorunluluk seküler bir toplulukta psikolojik danışmanlık yapan kimse için gerekli değildir. Alkol bağımlılığı konusunda bireylere profesyonel destek veren bir psikoloğun özel yaşamında alkol içmesi yadırganan bir durum sayılmamaktadır. Dinî konularda rehberlik yapan kimsenin durumu ile seküler ve dünyevi konularda rehberlik görevini yerine getiren kimsenin durumu farklıdır. Dinî veya ahlaki yaşantı tecrübesinin alıcıya transfer edilebilmesi için bu görevi ifa eden kişide bu yaşantıların olması gerekir. Aksi halde bu manevi transfer veya feyiz aktarımı gerçekleşmeyecektir.

Ahlakî özellikleri taşımalarından dolayı, dinî bilgileri öğreten öğreticilerin davranışlarında bu ahlakî özellikleri göstermeleri ve yaşamlarında da tatbik etmeleri çok önemlidir. Ayeti kerimede yüce Allah *“Ey iman edenler niçin yapmadığınız şeyleri söylersiniz”*⁴¹⁶ buyurarak öğreticilikte söz ve eylem birliğinin önemine dikkat çekmiştir. Yine başka bir ayeti kerimede *“İçinizden Allah’ın lütfuna ve ahiret gününe umut bağlayanlar, Allah’ı çokça ananlar için hiç şüphe yok ki, Rasulullah’ta güzel bir örneklik vardır.”*⁴¹⁷ denilerek Hz. Peygamber (sav)’in dinî bilgileri ve ibadetlerin nasıl yapılacağını ümmetine öğrettiğini ve bunları yaşamında da

uygulayabileceği ve kolay olan amelleri tavsiye etmiştir. Buhari, *Sahih-i Buhari*, İlim, 2. *“İşleri ve emanetleri ehline vermesini emrederdi.”*

⁴¹⁵ Seyyid Hüseyin Nasr, *Makaleler I*, çev. Şahabettin Yalçın (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 105-106.

⁴¹⁶ es-Saf 61/2.

⁴¹⁷ el-Ahzâb 33/21.

sergilediği anlatılmaktadır.⁴¹⁸ Bu veriler dinî bilgilerin eğitim veya öğretim sürecinde, bir eğitici veya rehber olmaksızın düşünölemeyeceğini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak bu durum, dinî bilgiyi seköler bilgiden ayıran önemli bir özelliğini göstermektedir.

⁴¹⁸ eş-Şâfiî Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs, *Müsnedi's-Şafiî* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1400), 1/55. Hz. Peygamber (sav) "Ben namazı nasıl kılıyorsam siz de öyle kılın." Buyurmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DAVRANIŞ SÜREÇLERİ VE BİLGİ İLİŞKİSİ

3.1. GÖZLEMLENEN DAVRANIŞLAR VE DİNÎ BİLGİ İLİŞKİSİ

Önceki bölümde içsel bir davranış sayılan imanın ortaya çıkmasında etkili olan faktörleri dinî bilgi bağlamında inceledik. Bu bölümde ise doğrudan *gözlemlenebilen davranışları* diğer bir ifade ile *zahiri davranışları* ele alıp, bu tür davranışlar ile dinî bilgi arasındaki etkileşimin nasıl gerçekleştiğini analiz etmeye çalışacağız.

İçsel davranışlar ile zahiri davranışların gerçekleşme mahalleri ayrıdır. İçsel davranışların cereyan ettiği alan kalp ve duygu alanıdır. Eğitim bilimlerinde duyuşsal alan adı verilen bu merkezde meydana gelen davranışlar doğrudan değil ama dolaylı olarak gözlemlenmektedirler. Bu alanda meydana gelen içsel davranışlar zahiri davranışların ortaya çıkmasında önemli bir etkiye sahiptirler. Bu öğrenme merkezleri arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur.

Doğrudan gözlemlenen zahiri davranışların gerçekleştiği devinsel alan ise ahlak ve ibadet alanlarıdır. Batınî ve zahiri davranışlar arasında bir sebep sonuç ilişkisi olduğu gibi her birinin arkasında yatan saikler ve motivler de birbirilerinden farklıdır. Bundan dolayı davranışların arka planında çok katmanlı bir yapı olduğu söylenebilir. Bu süreçler çerçevesinde organizmaya gelen bilgi akışları öncelikle *bilişsel* alanda, ardından *duyuşsal* alanda daha sonrada *devinsel* alan olmak üzere farklı merkezlerde bir takım davranış değişiklikleri yapmaktadırlar. Bir kısım davranışlar tek bir alanda meydana gelirken, bir kısım davranışlar bu üç alanın örgütlenmesi ile gerçekleşmektedir. Örneğin ilmihal bilgilerinin öğrenilmesi bilişsel alanda bir değişimi ifade ederken, namaz kılınması veya dua edilmesi söz konusu üç alanda organize bir değişimi göstermektedir.

Sosyal hayat içerisinde ve beşerî münasebetlerde dinî davranış söz konusu olduğu zaman genelde ölçülebilen davranışlar üzerinden hüküm verilmektedir. Dindarlığın ölçüsünün gözlemlenen davranışlar üzerinden yapılması yadırganacak bir durum olmamakla beraber bu yargılama anlamına gelmemelidir.

Yapılan bir kısım alan araştırmalarında veya anketlerde dinî bilgi sahibi insanların kendilerinden beklenen davranışları sergilemedikleri görülmüştür. Bilimsel yöntemlerin yanı sıra çevremizde yaptığımız gözlemlerimizde de dinî bilginin her zaman istenen düzeyde dinî veya ahlakî davranışları netice vermediğini görmekteyiz. İslam toplumlarının genel gelişmişlik düzeyleri, bir kısım ahlakî davranışlardan yoksunluk ve İslam dinini temsilde yaşanan sıkıntılar bu durumu gözler önüne sermektedir. Gerek ibadetlerde yaşanan ihmalkarlıklar gerekse İslam ahlakına ait bir kısım ilkelerin İslam toplumunun önemli bir kesiminde yaşam bulmaması hem bir problem olarak karşımıza çıkmakta hem de toplumun önemli bir kesimin farklı bir yaşam tarzını benimsediğini göstermektedir.

Gerek yurt içinde gerekse yurt dışında yapılan bazı sosyal araştırmalar Müslüman toplumların bazı ahlakî veya hukukî konularda İslamî olmayan toplumların gerisine düştükleri ifade edilmektedir. İran asıllı araştırmacı Hüseyin Askar'ın Amerika Birleşik Devletleri'nde, bir vakıf bünyesinde yürüttüğü ve dünya ülkelerinin İslami değerler olan adalet, hukuk, insan hakları, adil gelir dağılımı vb. kriterlere ne kadar uygun davrandıklarını inceleyen “2018 İslami Kriterlere Uygun Yaşayan Ülkeler” adlı araştırmasında Müslümanların çoğunlukta yaşadığı ülkelerden hiçbirinin ilk 44 ülke içerisinde yer almadıkları görülmüştür. Yeni Zelanda ve bir kısım batı Avrupa ülkeleri ilk sıralarda yer almış diğer İslam ülkeleri 45. sıradan itibaren listeye girmiş, Türkiye ise 95. sırada yer almıştır.⁴¹⁹

Gelişmekte olan ülkelerde tanrıya inanç ve ahlak arasındaki ilişkiyi araştıran “Pew Research Center” adlı başka bir düşünce kuruluşu elde ettiği araştırma sonuçlarını 2020 yılında kamuoyu ile paylaşmıştır. 34 ülkede 38 bin 426 kişiye tanrıya inanmanın, ahlaklı ve iyi değerlere sahip olmak için gerekli olup olmadığı sorulmuştur. “Ahlaklı ve iyi değerlere sahip olmak için Allah’a inanmak gereklidir.” şeklinde olumlu cevap veren ülkelerin başında 1. sırada yüzde 75’lik bir oran ile Türkiye gelmiştir. Yunanistan yüzde 53, ABD yüzde 44, Kanada yüzde 26 Almanya yüzde 37 İngiltere yüzde 20 Fransa yüzde 15 oranında olumlu cevap veren ülkeler arasında yer almışlardır.

⁴¹⁹ <http://islamicity-index.org/wp/annual-report-2018/annual-report-2018-full/> (Erişim Tarihi: 05/04/2022)

Yukarıda verilen bilgilere baktığımızda ilk etapta iki araştırmanın birbirine ters sonuçlar elde ettiği anlaşılabılır. İlk araştırma sonucunda, İslami kriterlere uygun bir yaşam sıralamasında birçok gayrimüslim ülke içerisinde gerilerde yer alan Türkiye “Allah inancının ahlakî davranışların oluşması için gerekli olduğu” konusunda belirttiği kanaatle de birinci sırada yer almıştır. İkinci araştırma sonucuna göre, yani Allah’a inanç meselesinde, Türkiye 34 ülke arasında din ayrımı yapılmaksızın en dindar ülke konumunda yer almıştır.⁴²⁰ Söylem düzeyindeki dindarlıkla ilk sıralarda yer alan ülkeler, dinî veya ahlakî davranış söz konusu olduğunda sonlarda yer alabilmektedirler. Sadece iki araştırma üzerinden genel ve kesin bir hüküm vermekten imtina ederek şunu ifade edebiliriz. Allah’a inanma ahlakî değerlerin ve davranışların önemli bir itici gücüdür. Ancak söz konusu iman, eğitim ile taklidi bir seviyeden tahkiki bir seviyeye çıkarılmadan dinî ve ahlakî davranış için gerekli motivasyonu sağlayamayacağı kanaatindeyiz. Aksi durumda Allah’a inanmak bir örf ve kültürel bir davranış düzeyinde kalacaktır.

Dinin ahlakî ve toplumsal boyutunu veya sosyal yansımaları diğer toplumsal kurumlardan bağımsız ele alamayız. Aile, okul, devletin ideolojisi, ekonomik etkinlikler, vb. kurumlar bir bütün olarak toplumsal rolleri ve ahlakı inşa etmektedirler. Bu çerçevede bireyin dinî-ahlakî davranışını, adı geçen bu toplumsal kurumlardan soyutlayamayız. Zira her bir davranışı veya sosyal olayı bir tek sebep ile açıklamak onu anlamamızı güçleştirmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı ile Türkiye İstatistik Enstitüsü Kurumu (TÜİK) iş birliği ile 2014 yılında gerçekleştirilen “Türkiye’de Dinî Hayat Araştırması” adlı çalışmaya göre Türkiye toplumunda insanların yüzde 99,2’ si kendilerini Müslüman olarak tanımlamışlardır. Yüzde 98,7’ si Allah’ın varlığına ve birliğine inandığını, yüzde 96,5’i ise Kur’an-ı Kerim’ in içeriğine inandığını ifade etmiştir. Ahirete ve ölümden sonra dirilmeye inananların oranı yüzde 96,2 buna karşın vakit namazlarını kılanların oranı yüzde 42,5, geçerli bir mazeretleri olmadığı sürece oruç tuttuklarını söyleyenlerin oranı ise yüzde 83,4 olarak tespit edilmiştir. Yine bu çalışmaya göre insanların eğitim ve kültür düzeyleri arttıkça ve şehir yaşamına katıldıkça dinî

⁴²⁰ https://www.pewresearch.org/global/2020/07/20/the-global-god-divide/pg_2020-07-20_global-religion_0-01/ (Erişim Tarihi: 05/04/2022)

vecibeleri yerine getirme yoğunluğunun ve sıklığının azaldığı görülmüştür.⁴²¹ Şehirleşme olgusunun beraberinde seküler yaşam tarzını getirdiği düşünülmektedir.

Başka bir araştırma kuruluşuna göre Türkiye toplumunda içki içmeyenlerin oranı % 69 iken hayatında en az bir defa veya şu an içki içenlerin oranının % 31 olduğu ifade edilmiştir.⁴²² Yükselen eğitim düzeyinin insanları dinî vecibelerinden uzaklaştırması ayrıca üzerinde durulması gereken bir problem olarak karşımızda durmaktadır. Müslüman bireyin, laik bir ideolojinin merkezde olduğu eğitim süreçlerini tamamladığında, önemli bir oranda seküler bir zihin yapısını kazandığını söyleyebiliriz. Bu anlamda ilköğretim veya ortaöğretimdeki Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin dinî eğitim söz konusu olduğunda mevcudu bile muhafaza edemediğini istatistikler ortaya koymaktadır.

Dinî bilgileri öğrenmiş olmanın veya inanmış olduğu akideyi sözel olarak ikrar etmenin tek başına dinî veya ahlakî davranışları inşa edebileceğini söylemek oldukça zordur. Bu yaklaşım yukarıda ifade edilen anket sonuçlarındaki çelişkinin izahını biraz anlaşılır kılmaktadır.

Bir bilginin yükümlülük doğuracak bir davranışa dönüşmesinde inanç, fayda veya haz gibi motivasyonlar da gereklidir. Bu durum doğrudan bilgi edinme süreci için de geçerlidir. Çünkü insan doğası gereği konformisttir. Konforunu bozacak her şeyden kaçınır veya konforunu artıracak her yeni duruma meyillidir. Bu biraz da yaşama güdüsünün bir tezahürüdür. Merak duygusunu tatmin etme, teşekkür ederek minnet duygusunu izhar etmek de ruhsal konforun bir parçasıdır. Bireysel veya dünyevî bir fayda taşımadığı halde, biyolojik güdülere ya da nefsî isteklere rağmen insanın bir davranışı yapması veya bir davranıştan kaçınması oldukça zordur.

Dinî davranışların arka planında bilgi, inanç, bilinç gibi çok farklı saikler yer alır. Bu saikler çok katmanlı bir yapı oluşturma yanısıra sübjektif bir karakter de taşırlar.⁴²³ Dolayısıyla bir davranışın izini sürerken birçok duygu ve tutumun başka bir davranışın oluşumundaki rolünü, domino taşı etkisini göz önünde bulundurmak

⁴²¹ *Türkiye’de Dinî Hayat Araştırması* (Ankara: DİB Yayınları, 2014), 29-34.

⁴²² Konda Araştırma ve Danışmanlık, “İçki ve Sigara Kullanımı” 2011, s.7. <https://konda.com.tr/tr/rapor/icki-ve-sigara-kullanimi-arastirmasi/> (Erişim Tarihi: 05/04/2022)

⁴²³ Özcan, *Epistemolojik Açından İman*, 27.

gerekiyor. Her bir davranışın birbirine benzeyen veya birbirinden farklı birçok sebebi vardır. Bu sebepleri başlıklara ayırıp her birini dinî bilgi ile doğrudan veya dolaylı ilişkisini incelemek bize davranışın oluşumu hakkında bir kanaat verecektir. Zira davranış, süreçlerden, parçalardan ve sonuçtan oluşan bütündür. İnanmış olmak, iman etmek, ihlas, niyet, haz, irade, benlik, hazır bulunuşluk hali, sosyal ve biyolojik güdülerin tazyiki gibi bir kısım faktörler organize olup başka davranışın oluşumuna etki etmektedirler. Saydığımız bu faktörler hem kendileri bir davranış olarak kabul edilmekte hem de eğitim bilimin arzuladığı iyi ve güzel davranışın ortaya çıkarmada itici bir güç olarak rol almaktadırlar.

3.1.1. Dinî Bilginin İman Temeli Üzerinden Davranışa Etkisi

Benjamin Samuel Bloom ve bir grup eğitimci arkadaşı ile 1950'li yılların başında yaptığı bir çalışmada öğrenme alanlarını 3 temel gruba ayırmıştır. Birinci öğrenme alanı bilişsel alan olarak adlandırılan ezberleme öğrenme ve kavrama gibi entelektüel faaliyetlerinin gerçekleştiği alan; ikincisi tutumların değer yargılarının benimsendiği ve adına duyuşsal alan adı verilen kalp/duygu alanı; üçüncüsü gözlenebilen ve bedensel davranışların kendisini ortaya koyduğu psikomotor adı da verilen öğrenme alanıdır.⁴²⁴ Ayrıca her bir alanın kendi içerisinde işlem basamakları söz konusudur. Bu basamaklar kendi içerisinde öğrenmeyi basitten zora, temel öğrenmelerden detaylı öğrenmelere doğru sınıflandırmaktadırlar.⁴²⁵ Tam bir öğrenme ya da davranış değişikliği, bu üç alanda meydana gelen örgütlü değişimlerin bir sonucudur. Bu alanların birinde eksik kalan öğrenme kalıcı bir davranış meydana getirmeyecektir.

Yukarıdaki sınıflama ile kastedilen, birbirinden bağımsız üç ayrı öğrenme alanından öte her bir davranışın üç farklı boyutunun bulunuyor olmasıdır. Dinî bilgi ile gözlenebilen davranışlar arasındaki ilişki çoğunlukla duyuşsal alan üzerinden gerçekleşmektedir. Bilişsel alana hitap eden ve duyuşsal etkiden yoksun bir bilgi türü sadece zihinsel alanda bir değişim yapmaktadır. Organizmanın zihin dünyası ile

⁴²⁴ Benjamin Samuel Bloom, *Taxonomy of Educational Objectives* (London: Longmans, 1956), 7.

⁴²⁵ Ömer F Tutkun - Seçil Okay, "Bloom'un Yenilenmiş Taksonomisi Üzerine Genel Bir Bakış", *Sakarya University Journal of Education*, (2012), 3. Anadolu Üniversitesi, 5-8 Ekim 2011 I. Uluslararası Eğitim Programları ve Öğretim Kongresi, Eskişehir, 2011. <https://arastirmax.com/tr/system/files/dergiler/35836/makaleler/1/3/arastirmax-bloomun-yenilenmis-taksonomisi-uzerine-genel-bir-bakis.pdf> (Erişim Tarihi: 16/07/2022)

beraber duygusal dünyasına, hitap eden bilgi türü ise hem bilişsel hem de duyuşsal alanda bir değişim meydana getirebilmektedir. Burada önemli olan, bilgi türünün iki öğrenme alanına da tesir edebilme imkanına sahip olmasıdır. Bu iki alanda meydana gelen değişim diğer bazı şartların yerine getirilmesi ile psikomotor alanda bir davranış değişimini ortaya çıkarmaktadır.⁴²⁶ Dinî bilginin bazı formları yukarıda bahsedilen tesir imkanına sahiptir. Ahiret yaşamını ve yaratılış serüvenini anlatan metinler hem bilişsel hem duyuşsal alanda kişi üzerinde etkili olurken, ilmi hal bilgileri zihinsel alanda öğrenmeyi ifade eden yeni bir durum meydana getirmektedirler.

İlmi hal veya ahlakî öğütleri içeren dinî bilgilerin öğretim mekanizması doğrudan bilişsel alana hitap etmektedir. Organizma, duygusal bir öğrenmeden ya da kalbî olarak tam bir inanıştan yoksun olduğu zaman dinî bilgiler sadece zihinde, malumat ifade eden ve dışarıdan gözlenemeyen bir öğrenme/değişim meydana getirir. Bu zihinsel değişimin davranış ve tutumlara yansımaları başka süreçleri gerektirmektedir. Örneğin namazın içindeki veya dışındaki farzları öğrenmek veya ahlaklı davranmanın dinin bir emri olduğunu bilmiş olmak ya da alkol kullanmanın haram olduğunu bilmek tek başına bu bilgilerin gereğini yerine getirmede yeterli olmamaktadırlar. Namazın nasıl kılınacağını ve şartlarının öğrenilmesi, duaların ezberlenmesi *bilişsel alanda* meydana gelen bir öğrenmeyi/davranışı; namaz kılmanın önemini ve yaratıcının verdiği nimetlere karşı şükran ifadesi olduğunun öğrenilmesi, *duyuşsal alanda* meydana gelen bir öğrenmeyi/davranışı; namazın fiilen kılınması ise *psikomotor alanda* meydana gelen bir öğrenmeyi/davranışı bize göstermektedir. Bu öğrenme zincirinin en önemli halkası yaratıcıya inanmak onun varlığını ve mutlak otoritesini kabul etmektir. Eğer bu halkanın öğrenimi tam olarak gerçekleşmemişse psikomotor davranış gerçekleşmeyecek, diğer bilişsel cephede meydana gelen öğrenmeler bir anlam ifade etmeyecektir. Bu durumda da beklenen namaz kılma davranışı gerçekleşmeyecektir. Ahlak veya ibadetler ile ilgili somut bir davranış ortaya çıkmadığı için de daha önce kişide, bilişsel düzeyde meydana gelmiş

⁴²⁶ Gülşen Sayın, “Din Eğitimi Öğretmenlerine Göre Dini Bilgi ve Davranış Değişikliği İlişkisi”, *Artuklu Akademi* 8/2 (31 Aralık 2021), 310.

öğrenmeler tam bir öğrenme sayılmamaktadır. Bu da din eğitiminde planlanan hedeflerin gerçekleşmemesi anlamına gelmektedir.⁴²⁷

Bazen aksi durumlar da görülebilmektedir. Belirli bir inancı olmayan kimseler ahlakî değerlere sahip veya dinin beklentilerine paralel davranışlar sergileyebilmektedirler. Herhangi bir dinî inancı ve ona bağlı bir ahlak tasavvuru olmayan insanlarda görülen güzel ameller, dinî ve ahlakî davranışların toplumlar içerisinde, asırlar boyunca bir davranış formu haline gelmiş olmalarından kaynaklanabilmektedir. Netice itibari ile tarih boyunca tüm dinler, ahlakî ve erdemli davranışlar ile ilgili kanaatlere ve kabullere sahiptir. İnsanlığın ortak malı olan iyi ve güzel davranışlar bu sosyalleşme sürecinden soyutlanamaz. Dolayısıyla herhangi bir dinî inanca veya bilgiye sahip olmayan insanların gösterdikleri güzel davranışlar bu ahlakî mirastan ve genel geçer kabullerden ayrı düşünülemez. Sosyal bir varlık olan insan toplumun maddi ve manevi mirasından ister istemez etkilenmektedir. Burada önemli olan iyi ve güzel davranış patentinin kime ait olduğudur.

Yukarıda ifade edilen hususu bir istisna kabul edip dinî bilgileri öğrenen organizmanın bu bilgilerin kaynağı ile ilgili asgari bir inanç sahibi olması gerektiğini ifade edebiliriz. Dinî bilgilerin bilişsel düzeyde öğrenimi ile duyuşsal düzeyde öğrenimi özel manada tedrici bir öğretimi gerekli kılmaktadır. Bu durumda öncelikli olarak imanı kabul ettiren argümanlar ardından bu imanın gereği sayılan davranışların öğretimi ön plana çıkmaktadır. İnancın varlığı ve gücü gözlemlenen davranışların da itici gücü olmaktadır. Din eğitimi ve öğretimi faaliyeti içerisinde ahlakî ve ibadeti öğrenmek isteyen kimseye öncelikle davranışların mantığı, hikmeti ve iman kavramının telkin⁴²⁸ yolu ile öğretilmesi gerekir. Kişinin bu öğretilenleri benimsemesi ve onlara inanması zaruridir. Buradaki telkin hiçbir zaman zorla kabul ettirme ve dayatma anlamında değildir. İman davranışının öğretim sürecinde duyuşsal alanda zemin bulması oldukça önemlidir. Öğretici, sadece profesyonel

⁴²⁷ el-Cuma 62/5. “Tevrat’la yükümlü tutulup da onunla amel etmeyenlerin durumu, ciltlerle kitap taşıyan eşeğin durumu gibidir. Allah’ın ayetlerini inkar eden topluluğun hali ne kötüdür! Allah, zalimler topluluğunu hidayete erdirmez.”

⁴²⁸ **Telkin (suggestion);** “Kişiyi bir düşüncüyü, inancı ya da tutumu, eleştirel yaklaşımsız benimsemeye ya da belli bir davranışı kabul etmeye özendirme; bu amaçla kullanılan yöntem ya da araç.” Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 1242.

manada bilgileri biliş alanına boca edip geri çekilmemelidir. Öğrenen kimsenin ve duygu dünyasını ve kendi samimiyetini de sürece katmalıdır.

İman bilgisi ya da iman ile ilgili argümanlar sadece akla hitap etmemektedirler. Aynı zamanda vicdana, kalbe, bilince ve diğer bir kısım duygulara da hitap etmektedirler.⁴²⁹ Din eğitimi açısından ihmal edilecek bu tedricilik ve görmezden gelinecek bu öğrenme cepheleri dinî ve ahlakî davranışların ortaya çıkışını güçleştirecektir. Dinî bilgilerin içerisinde bulundukları formlar her zaman aynı olmadıkları gibi yansıma buldukları insani cepheler de aynı değildir. Yaratıcının hususiyetleri, merhameti, rezzakiyeti, adaleti, Esma-ül Hüsna ile ilgili bilgiler, dinî kıssalar, ilmihal bilgileri, ahlakî öğütler, cennet ve cehennem örnekleri, evrenin ve insanın yaratılışını içeren farklı bilgi türlerinin tesir alanları bir değildir. İnsanın hüküm veren akıl ve mantık cephesi ile duyguların merkezi ve imanın mahalli olan kalbin amelleri/işlevleri aynı değildir. İnsanın iç dünyasındaki alemlerin çeşitliliği ve dinî bilginin sahip olduğu farklı formlar göz ardı edilmeden hem eğitim faaliyetinin hem de insanın duygu ve düşüncelerinin bir bütün olarak kabul edilmesi gerekir.

3.1.2. Niyet ve Bilgi İlişkisi

Sözlükte; *yönelmek, kastetmek, gidilen yol*⁴³⁰ *ciddiyet ve kararlılık göstermek* gibi anlamlara gelen niyyet (niyet) kelimesi bir şeyi önceden isteyip düşünme, maksat gibi anlamlara gelmektedir.⁴³¹ “*Kelimenin sözlük anlamları esas alınarak yapılan değişik tanımları arasında “Kalbin hemen veya sonucu itibariyle maksada uygun bulunduğu, yani bir yararı sağlayacağına yahut bir zararı savacağına hükmettiği fiile yönelmesi şeklindeki tarif daha çok yaygınlık kazanmıştır.”*⁴³² Niyet kelimesinin taşıdığı veya birlikte düşünülüp kullanıldığı diğer kavramlar göz önüne alındığı zaman bu kelimenin *irade, azim, kasıt* gibi birçok kelime ile yakın anlam ilişkisine sahip olduğu görülmektedir.⁴³³

⁴²⁹ Sayın, “Din Eğitimi Öğretmenlerine Göre Dini Bilgi ve Davranış Değişikliği İlişkisi”, 307.

⁴³⁰ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 15/347.

⁴³¹ Komisyon, *T.D.K. Türkçe Sözlük*, 1988, 2/2/1092.

⁴³² İbrahim Kâfi Dönmez, “Niyet”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/169.

⁴³³ Muhammed Muhdi Gündüz, *Niyet Kavramının Din Eğitimi Açısından İncelenmesi (Gazzali Örneği)* (Mardin: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2019), 26..

Niyet ve irade arasında sıkı bir ilişki vardır. İslam terbiye geleneğinde niyet iradenin bir alt basamağı olarak görülmüş, irade kavramı niyet kavramını da kapsayacak şekilde kullanılmıştır.⁴³⁴ İmam Gazzâlî niyeti, “*Şu anda veya gelecekte faydalı olunduğuna inandığı şeye kişinin gönlünün (kalbinin) meyli ve rağbeti olan irade*” olarak tanımlamıştır.⁴³⁵ Kalbin bir meyli veya iradesi olan niyet davranışlardan önce verilen bir karar, kalbin bir davranışıdır.

Niyet kelimesi Kur'an-ı Kerim'de doğrudan geçmemektedir. Aynı kökten gelen “neva” (نواة) kelimesi sadece bir yerde çekirdek, öz⁴³⁶ anlamında kullanılmakla beraber dinî Allah'a has kılma veya doğru davranışta bulunma konu edildiğinde kullanılmıştır. Bunun dışında niyet kelimesi ile aynı anlamda *ihlas*, *irade*, *ibtîğa*, *şakile* ve *ameli salih* kavramlarının kullanıldığı görülmektedir.⁴³⁷

Hız. Peygamber (sav), meşhur olan bir hadislerinde şöyle buyurmuştur: “*Ameller ancak niyetlere göredir. Kim neyi niyet etti ise, eline geçecek olan şey odur. Kim, bir dünya malı veya evlenmek istediği bir kadın için hicret etmiş ise, onun hicreti, onadır.*”⁴³⁸ Niyetin davranıştan önce gelmesi onun belirleyiciliğine ve önemine dikkat çekmek içindir. Allah katında bir kimsenin bir davranışı niçin yaptığı o davranıştan daha önemli hale gelmektedir. Başka bir hadiste Hız. Peygamber (sav) Allah'ın insanların dış görünüşüne bakmayacağını kalplerine bakacağını ifade etmiştir.⁴³⁹ Burada kalbin bir ameli sayılan, davranışların başlatıcısı kabul edilen niyete vurgu yapılmıştır. Niyet olmadan ameller geçersiz kalmaktadır. Yine niyet halis (ihlaslı) olmadan gaye batıl veya geçersiz hale gelmektedir. Bundan ötürü kişinin niyetinin doğru ve yerinde olması çok önemlidir. Duyuşsal bir alana ait olan bu his sözel olarak ta ifade edildiği zaman kişi onu karmaşık içsel yaşantılardan ayırıp adını koymuş olmaktadır. Böylelikle onun bir meyil mi, bir istek mi yoksa bir irade mi olduğunu tayin etmek kolaylaşmaktadır.

⁴³⁴ Gündüz, *Niyet Kavramının Din Eğitimi Açısından İncelenmesi (Gazzalî Örneği)*, 30.

⁴³⁵ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İhya-i Ulûmi'd-Din*, çev. Ali Arslan (İstanbul: Arslan Yayınları, 1993), 4/365,371.; Gündüz, *Niyet Kavramının Din Eğitimi Açısından İncelenmesi (Gazzalî Örneği)*, 60.

⁴³⁶ el-En'âm 6/95.

⁴³⁷ Gündüz, *Niyet Kavramının Din Eğitimi Açısından İncelenmesi (Gazzalî Örneği)*, 60.

⁴³⁸ Buhari, *Sahih-i Buhari*, Vahiy, 1.

⁴³⁹ Müslim, *Sahih-i Muslim*, Kitabu'l Birr, 33, No:2564.

Bir kimsenin arzuları, malumatları veya meyilleri, niyetini olgunlaştıran veya bozan kalbi davranışlar arasında yer almaktadırlar. Gerek genel eğitim gerekse din eğitimi, insanın tüm kalbî amellerine mukabil, onları ihmal etmeyen bir eğitim modeli sunmalıdır. İnsan bir davranışı sergilerken sadece bilişsel süreçler ile eyleme geçmemektedir. Birbirlerini, tetikleyen hayal, arzu, meyil gibi onlarca his niyeti dolayısıyla davranışı etkilemektedir.

Tasavvuf geleneğinde kalpteki amellerin niyet aşamasına gelmesi için bazı aşamaları kat etmeleri gerektiği ifade edilmiştir. “*Havâtır*” adı verilen, insanın iradesi dışında kalbe gelen hisler, zihne gelen düşünceler, hayale gelen imajlar vardır. Bu hatıra, düşünce veya imajlar ikinci kez tekrarlandıklarında başka bir aşamaya gelirler. Bu ikinci aşama, davranışın sahibine davranışı gerçekleştirme konusunda yardımcı olan “*irade*” aşamasıdır. Üçüncü kez bu durum tekrarlanıp havatır, sahibinin kalbine döndüğü zaman bu hal “*gayret*” adını alır. Bu gayret hali dördüncü dönüşten sonra kalpte kesin bir karar haline gelmişse “*azim*” aşamasına gelir. Bu düşünceler, hisler ve imajlar beşinci kez kalbe dönerlerse davranışa kaynaklık eden “*niyet*” halini alırlar.⁴⁴⁰ Sırası ile *havatır*, *irade*, *gayret*, *azim* ve *niyet* adını alan bu kalbî haller, davranışın oluşumu hakkında bilgi veren içsel davranış süreçleridir. Bu içsel davranış süreçleri tamamlanmadan gözlemlenebilen davranışlar ortaya çıkmamaktadır.

İnsan çevresel birçok uyarıcının etkisinde kalarak tepki yani davranış göstermektedir. Farkında olunan veya olunmayan sayısız uyarıcı insanı kuşatıp etkisi altına alabilmektedir. İnsanın temiz bir hafızaya, müspet bir hayal yeteneğine, travmasız bir geçmişe sahip olması, kötülükten arınmış bir sosyal ortam içerisinde yaşıyor olması onun kalbine ve zihnine gelen çağrışımların temiz olmasını sağlar. Travmatik ve menfi olmayan bu faktörler insanın terbiyesine ciddi katkılar sağlar. Gündelik yaşantımızda edindiğimiz korkular, kaygılar, tutumlar ve kuruntular hem yaşantılarımızı hem de muhayyilemizi işgal eder. Bu işgal hali, hatıralarımızı, hayallerimizi, çağrışımlarımızı, meyillerimiz ve arzularımızı etkiler. Bu faktörlerin bir kısmı eğitim süreçleri ile ilgili iken bir kısmı da ihtiyarımızın dışında sosyal ve kültürel faktörler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bundan ötürü tek başına

⁴⁴⁰ Gündüz, *Niyet Kavramının Din Eğitimi Açısından İncelenmesi (Gazzali Örneği)*, 87.

bilgilenme süreçlerinin niyetlerimiz üzerinde büyük etkilerinin olduğunu söyleyemeyiz.

Eğitim faaliyetlerinin bu aşamaları kapsayan programlar dahilinde yürütülmesi gerekir. Niyet ile ilgili olarak her aşamanın kendi doğasına uygun bilgilenme ve öğrenme süreçleri olmalıdır.

Niyetin olgunlaşma sürecinde; ilk aşama, bilgi ve düşünce düzeyindeki bilgilenme aşamasıdır. Bu bilgilenmenin doğal neticesi bilinci kazanma halidir. Bütün ameller için geçerli olan “*bilinç*” niyet için de geçerlidir. Çünkü niyet bilinçli ve tasarımsal bir karar verme anıdır. Bu bir refleks veya çağrışım yolu ile oluşmuş arzu değil, bilinçli bir istek ve içsel bir davranıştır.

Niyetin oluşmasında, kişinin bilinç sahibi olması, davranışı niçin yaptığını bilmesi, yapacağı davranışa özgü bilgiyi edinmesi, artan davranış seçenekleri içerisinde birini seçebilme yeteneğine sahip olması gibi faktörler başta gelmektedir. Yine niyet sahibi olacak kimsede konu ile ilgili muhakeme yapabilme, muhtemel sonuçlarını hesaba katma gibi bir dizi donanımına da ihtiyacı vardır.⁴⁴¹

Hız. peygamber (sav) bir hadisi şeriflerinde şöyle buyurmuştur: “*Şeytan insana vesvese verebildiği gibi, melek te ilham edebilir. Şeytanın vesvesesi kötülöklere götürmek ve gerçekleri inkar ettirmektir. Meleğin ilhamı ise hayırlara götüreüp hakkı tasdik ettirmektir. Kim hayra yönelmeyi ve hakkı tasdik etmeyi içinde hissederse bunun Allah’tan olduğunu bilsin ve Allah’a hamd etsin. Kim de iç aleminde şeytanın vesvesesini fark ederse kovulmuş şeytandan Allah’a sığınsın.*” Ardından Hız. Peygamber (sav), Bakara suresi 268. ayetini okudu: “*Şeytan sizi fakirlik ile korkutur ve size cimriliği emreder.*”⁴⁴² diyerek gelen müspet ilhama ve menfi hatırate dikkat çekmiştir. Bu tür tanımlamalar ve izahlar insanın iç dünyasında meydana gelen meyillerin teşhisi açısından önemlidir.

Duyuşsal alana ait olan niyet olgusunun şekillenmesinde bilişsel öğrenmelerin olumlu veya olumsuz yönde yönlendirmesi vardır. Kalbe gelen her

⁴⁴¹ Muhammed Muhdi Gündüz, “Niyet Kavramı ve Din Eğitimi Açısından Anlam Katmanları”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (30 Aralık 2019), 315.

⁴⁴² et-Tirmizî, *Süneni’t-Tirmizî*, Tefsir, 3. No:2991.

ilhamın Allah'tan mı yoksa şeytandan mı olduğunu bilmek, onları tanımak, kategorize etmek değer muhtevalı dinî/ahlakî bilgiler sayesinde olacaktır.⁴⁴³ Kalbe gelen havadır veya imajların faydalarını veya zararlarını, onlara ehemmiyet vermenin onları olgunlaştıracağını ve onları irade seviyesine çıkaracağını bilmek, öznenin bilgi ve muhakeme düzeyine bağlıdır. Eğer özne kalbe ve zihne gelen uyarıcılar tanımazsa onları kontrol edebilme fırsatını bulmayacaktır. İnsanın kendisini tanıması, hangi düşüncelerinin hangi hisleri heyecana getireceğini, hangi hislerin hangi eylemleri tetikleyeceğini bilmesi insanın kendi öz denetimi açısından oldukça önemlidir.

Kişi yapmaya niyetlendiği veya irade ettiği amel hakkında bir bilgi sahibi olmalıdır. Yapacağı amelin ona nasıl bir fayda vereceğini ve ihtiyaçlarını nasıl gidereceğini bilmek zorundadır. Dinî metinlerde dünya ve ahiret dengesi gözetilerek mümine yüce idealler arz edilir. Dünya hayatının geçici, asıl yurdun ahiret yurdunun olduğu müminin önceliklerini buna göre düzenlemesi gerektiği, bu dünya hayatında kısa vadede faydası görülmeyen ve meşakkat barındıran bazı amellerin yapılma mantığının kavratılması müminin niyet eğitimi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu kavrama ve öğrenme faaliyeti öncelikli olarak bilişsel düzeyde bilgilenmeye bağlıdır. Niyet aşamasında teşvik edici ve aydınlatıcı bilgi niyeti netleştirmektedir. Özellikle iman etmiş, ahiretin varlığına hesap gününün geleceğine kati surette iman etmiş bir mümin, niyetini de inancına göre şekillendirecektir. Müspet manada bir niyete muvaffak olunmamış ise muhtemelen niyete götüren yollarda bazı aşamalar geçilememiş veya kişi daha baskın çıkan bazı menfi uyarıcıların tesirinde kalmıştır. Niyetin veya amelin gerçekleşmemesinde herhangi bir motivasyona, teşvike veya zorlamaya ihtiyaç olmamaktadır. Tembellik, isteksizlik heyecansızlık vb. hisler zaten negatif hislerdir. Müspet bir amelin meydana gelmesi birçok faktöre bağlı iken o ameli yapmamak sadece bir iki tane nefsanî faktöre bağlıdır.

3.1.3. İrade ve Bilgi İlişkisi

Sözlüklerde *istemek*, *dilemek* anlamına gelen irade, terim olarak “*Nefsin yapılması gerektiğine hükmettiği bir işi, bir amacı gerçekleştirmeyi istemesi, ona*

⁴⁴³ en-Nâs 114/1-6. “*De ki: Cinlerden ve insanlardan; insanların kalplerine vesvese veren sinsi vesvesecinin kötülüğünden, insanların Rabbine, insanların Melik'ine, insanların İlah'ına sığınırım.*”

yönelmesi” veya “Canlıyı, kendisinden değişik mahiyetteki fiillerin doğmasını sağlayacak bir duruma getiren nitelik” yahut “Bir fayda elde etme inancının ardından doğan eğilim” gibi değişik anlamlarda tanımlanmıştır.⁴⁴⁴ Kelam ve itikat kitapları, irade kelimesinin lügavî ve ıstılahî anlamaları üzerinde durmuş, kavramın insana ve Allah’a bakan yönünü işlemiş, yükümlülük doğuran bir tercih hürriyeti olarak değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

Biz bu başlıkta “irade” kavramının *amale muvaffakiyet* konusu üzerindeki tesirini, eğitilebilir yönünü, bilgi ve düşünce ile ilişkisini incelemeye çalışacağız. İnsanın terbiyeye konu olabilecek zahiri ve kalbi tüm amelleri birbirleri ile etkileşim halindedirler. Bu etkileşim, bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak öğretim süreçleri ile iç içe gerçekleşmektedir.

İrade, davranışların meydana gelişinde niyetten sonraki en önemli aşamadır. İrade sadece istemek değildir. Bu isteği yerine getirebilecek ceht halinin ortaya çıkışıdır. Bu meylin veya isteme gücünün azlığı ya da çokluğu amelin ortaya çıkışında büyük bir etkiye sahiptir. Bu ceht ve gayret yeterli bir seviyeye erişmedikçe organizmada bir hareket oluşmamaktadır.

Davranışların ortaya çıkmasında muhakkak ki en önemli faktör insanın kutsal bir varlığa iman etmiş olmasıdır. İmanın şiddetinin artıp tahkiki bir surete dönüşmesi müminin davranışı için önemli bir motivasyondur şüphesiz. Ancak iman ve bilgi olduğu halde organizma her zaman istenen davranış ortaya koyamamaktadır. Gerek ibadetlerde gerekse ahlakî davranışlarda ihmalkar davranabilmektedir. Böyle bir durumda organizmayı amele muvaffak olmaktan alıkoyan bazı faktörlerin varlığı söz konusudur. İrade gücünün azlığı da bu faktörlerin içerisinde önemli yer almaktadır. Davranışların işleyişinde insan iradesi zayıfladığı zaman organizmayı amele götüren çok önemli bir basamak eksik kalmaktadır.

Terbiyevî bir yapısı olması münasebeti ile irade kavramı, psikolojinin yanı sıra eğitimin de bir nesnesidir. İradenin kullanımına bakıldığı zaman kişiden kişiye farklılık arz ettiğini görürüz. İrade ile beraber dikkat edilecek bir başka alışkanlık ta

⁴⁴⁴ Mustafa Çağrı - Hayati Hökelekli, “İrade”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/380.; El-İsfahani, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an*, 2/282.; Ali b. Muhammed es-Seyyid el-Şerif Cürcani, *Kitâbu't-Ta'rifât*, çev. Arif Erkan (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), 16.

tembellik halidir. Gerek tembelliğin gerekse iradesizliğin arkasında yatan birçok faktörden biri de şevk eksikliğidir. Bir işi yapma hususunda şevk ve coşku eksildiği zaman o işin üstesinden gelmek için ihtiyaç duyulan enerji azalır. Azalan enerji iradenin müspet yönde kullanımını engelleyerek kişiyi tembelliğe sürükler.⁴⁴⁵

Odaklanma problemi de iradenin kullanımını zorlaştıran başka bir faktördür. Kişi bir eyleme odaklanamadığı zaman onu gerçekleştirecek gücü kendisinde bulamaz. Onu yapmaya muvaffak olamaz. Çünkü ihtiyaç duyulan enerjiyi bir noktaya toplayamamıştır. Bu problemi aşmanın bir yolu dikkat egzersizleri yapmak ve ceht göstermektir. Kişi bu şekilde zihinsel ve bedensel dinçliğini koruyarak iradeyi beslemektedir. Bu egzersizlerin temelinde fikirsel uyanıklık ile şuuru sürekli canlı tutmak vardır.⁴⁴⁶ Tefekkürün canlı tutulmasının yolu sürekli bilgi akışından geçmektedir. Buradaki bilgi türü alet bilgisi veya malumat nevinden bilgi değildir. Tefekkürü besleyen ve yüce idealler transfer eden bilgi türleri şevk ve coşku meydana getirerek iradeyi beslemekte ve onu müspet manada eğitmektedir.⁴⁴⁷

Bilişsel düzeyde edinilen tüm öğrenmeler bir bütünlük, tutarlılık içerisinde olmalı, çelişkiden ari ve sistematik olarak aynı gayeye matuf olmalıdır. Zihne akan tüm bilgiler, farklı temalar içerse de kişiye şevk verme amacı taşınmalıdır. Çelişkili, tutarsız ve herhangi bir ideal içermeyen bilgiler organizmanın duyuşsal dünyasında özellikle iradesinde istenen bir gelişme sağlayamazlar. Dolayısıyla iradeyi beslemeyen bilgilerin davranışa tesirleri de akim kalmaktadır. Davranışı oluşturan zincirin birçok halkası vardır. Bu halkalar arasında neden sonuç ilişkisinin sürekliliği davranışı meydana getirmektedir.

İradeyi harekete geçiren enerjinin azlığı veya çokluğu, işlenen amelin fayda veya zararının hemen görülememesinden kaynaklanabilir.⁴⁴⁸ Örneğin alkol tüketiminin vücuda verdiği zarar ilmen bilinse bile yol açabileceği hastalıklar hemen görülemediği/yaşanmadığı için, alkolü alan bir kimse bu davranışını hemen değiştirmeyebilir. İnsan, yaşadığı an itibari ile kendi doğasında bulunan konfor meylini, müstakbelde gelecek bir zarara veya daha faydalı bir durum ile değiştirme

⁴⁴⁵ Jules Payot, *İrade Eğitimi*, çev. Raşit Münir (Kanaat Kütüphanesi, 1932), 9.

⁴⁴⁶ Payot, *İrade Eğitimi*, 9.

⁴⁴⁷ Payot, *İrade Eğitimi*, 13.

⁴⁴⁸ Payot, *İrade Eğitimi*, 18.

eğilimine sahiptir.⁴⁴⁹ Bu eğilim geçici bir külfete sahip müspet herhangi bir amelin ertelenmesi veya işlenmemesi sonucunu da doğurur.⁴⁵⁰ Burada eğitim açısından yapılacak iş, yapılan veya yapılamayan amelin halihazırdaki ve gelecekteki muhtemel sonuçlarının bilişsel düzeyde iyi kavratılması, benzer vakaların gösterilerek konunun sürekli zihinde canlı tutulması gerekmektedir. Bu problemi çözecek bilgi türü işlenecek amelin tüm boyutlarını ve gelecekteki sonuçlarını açıklığa kavuşturacak özelliklerde olması gerekir. Bu şekilde bir öğretim, konu ile ilgili şevk verip iradeyi zinde tutabilir. Böylece zinde olan bir irade, gerekli olan duygusal enerjiyi harekete geçirip tembellik duygusunu yenebilir.

İnsanda yaratılıştan gelen meyiller ve hisler vardır. Bunlar potansiyel halde bulunurlar.⁴⁵¹ Eğitim süreçleri onları faydalı ya da zararlı bir alana yöneltirler. Bu hisler bir alet gibidirler onları olumlu bir alanda kullanabileceğiniz gibi bir kumaş gibi onlardan güzel giysiler elde edebilirsiniz. Önemli olan bu hamurun nasıl ve hangi amaçla yoğrulduğudur. Güzel fikirlerin ve doğru bilgilerin uygun olan hislerle buluşması halinde davranışın ihtiyaç duyduğu enerji ortaya çıkar. Bir mıknaşın demir tozlarını çekmesi gibi fikirler de hisleri kendisine çekerler. Eğer bilişsel düzeyde öğretilen bilgiler yalnız başlarına kalırlarsa tesirlerini kaybederler.⁴⁵² Hisler ve fitri heyecanlar, yüksek ideallere ve fikirlere yakıt olabilirler. Bu şekilde yüce idealler his ve coşkuyu arkalarına alarak amele dönüşürler. Nasıl ki oksijen ve temiz kan vücuda yayıldığı zaman beyni ve kalbi besler, bunu gibi yüksek idealler ve ulvi düşünceler de insanın ruh dünyasını besleyerek onu canlı tutar.⁴⁵³ Örneğin, infak fikrinin, paylaşma duygusundan enerji alması; adalet fikrinin, empati duygusundan destek alması, milliyetçilik ideolojisinin, dayanışma duygusundan beslenmesi, gibi birçok ahlakî davranış formunun hayat bulması onun insanda mevcut iyi veya kötü bir hisse dayanması ile gerçekleşir. Aksi takdirde öğretimi yapılan ahlakî davranış formları, güzel fikirler faydalı bilgiler anlamsız kalacaktır. Burada önemli olan güçlü

⁴⁴⁹ Nursi, *Lem'alar*, 102.

⁴⁵⁰ es-Secde 32/12. *"Suçlular Rablerinin huzurunda boyunlarını büküp, "Rabbimiz! (Gerçeği) gördük ve işittik. Artık şimdi bizi (dünyaya) döndür ki, salih amel işleyelim. Biz artık kesin olarak inanmaktayız" dedikleri vakit, (onları) bir görsen!"*

⁴⁵¹ eş-Şems 91/8. *"Sonra da ona iyilik ve kötülük kabiliyetini verene yemin olsun."*

⁴⁵² Payot, *İrade Eğitimi*, 20.

⁴⁵³ Payot, *İrade Eğitimi*, 86.

menfi hislerin müspet hisleri kovmamasıdır. Kibir duygusunun diğer asil ve güzel hisleri yok etmesi gibi.

İnsan psikolojisi, fikri çağrışımlar, bilgiler, gözlemler vb. birçok dış etkinin tesiri altında yaşamı boyunca adeta bir bombardıman yaşamaktadır. Farkında olarak veya olmayarak gösterilen her davranışın arkasında geçmiş bir yaşantı vardır. Bu konuda Jule Payot şunları söylemektedir: “*Tabiat müdekkik bir muhasiptir. Zahirde çok manasız görülen en küçük hareketlerimiz haftalarca, aylarca, senelerce yığıla yığıla büyük bir yekun teşkil ederler ve bu yekun uzvi hafızamızda sökülüp atılması kabil olmayan itiyatlar (alışkanlıklar) şeklinde kaydolur.*”⁴⁵⁴ Bundan dolayı insanın dış alem ile ilişkisini, dengeli ve güzel bir şekilde sürdürmesinin büyük bir önemi vardır. Kötü imajlar, düşünceler, tasvirler iradeye yönelik yapılan terbiye faaliyetini zaafa uğratmaktadır.⁴⁵⁵ İradenin menfi düşüncelerin tesirinden korunabilmesi, kişinin bu düşünceleri veya çağrışımları önemsememesi gerekir. Bir düşüncüyü önemsememenin yolu onu ciddiye almamaktan geçer. Ciddiye almamak o çağrışımın hakikatte olumsuz ve zararlı olduğunun katı bir şekilde öğrenilmiş olması ile mümkündür.⁴⁵⁶

İradenin güçlenmesine bilişsel düzeyde katkı sağlayan bilgilerin kuşatıcı bir özelliğe sahip olması ve duyuşsal alana baskın olması gerekmektedir. Tabi iradenin terbiye edilmesinin tek yolu bilişsel öğrenmeler değildir. En az onlar kadar önemli belki de onlardan daha fazla tesir gücüne sahip olan ibadetlerdir. İbadetler, insanın iradesini doğru alanda kullanmasına kolaylık sağladığı gibi zamanı doğru ve faydalı bir şekilde yönetmesine, planlı hareket etmesine yardımcı olmaktadır. İradenin başıboş kalmasına sebep olabilecek malayaniye engel olan ibadetler ister istemez ruhi bir disiplin sağlamaktadırlar. Bu ibadet iklimi kişi üzerinde bir otokontrol mekanizması geliştirerek iradi bazı davranışların otomatikleşmesini sağlar. Bu şekilde belli vakitlerde tekrarlanan bu ibadetler iradenin güçlenmesini sağlayarak insana bir meleke kazandırır.⁴⁵⁷

⁴⁵⁴ Payot, *İrade Eğitimi*, 71.

⁴⁵⁵ Nursi, *Mektubat*, 565.

⁴⁵⁶ Payot, *İrade Eğitimi*, 54.

⁴⁵⁷ Hakan Özkan, “Din Eğitimi Çerçevesinde İbadetlerin, İrade Eğitimi ve Zaman Yönetimiyle İlişkisi”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (30 Haziran 2022), 348.

Bu mekanik içerisinde sabır kuvvetinin kullanılmasının da büyük önemi vardır. Sabrın ne olduğu, neye, nasıl gösterileceği ile ilgili yapılacak ciddi bir öğretim, doğuştan gelen bu kuvvenin kullanılmasındaki zorlukları gidermeye yardımcı olacaktır. Kişinin kontrolü dışına çıkmış bir geçmişe veya gelip gelmeyeceği meçhul olan bir geleceğe odaklanıp enerjisini yitirmeden mevcut ana veya probleme odaklanması ona irade yönetimi konusunda büyük fayda verecektir.⁴⁵⁸ Israrla yapılan küçük gayretler ya da ibadetler ileriki zamanlarda daha zor durumlara karşı kişiyi idmanlı kılmakta ona mukavemet sağlamaktadır.⁴⁵⁹

Sonuç olarak davranışların ortaya çıkışında önemli bir role sahip olan iradenin güçlenmesi veya terbiye edilmesinde fikir ve tefekkür suretine girmiş bir bilginin önemli bir etkiye sahip olduğunu söyleyebiliriz.

3.1.4. İhlas ve Bilgi İlişkisi

İhlas kelimesi içindeki yabancı maddelerden arınmış, saf ve temizlenmiş manalarına gelen hulûs/halâs kelimesinden türemiştir.⁴⁶⁰ Terim olarak “İbadet ve iyilikleri riyadan ve çıkar kaygılarından arındırıp bunları sadece Allah için yapmak demektir. İslamî literatürde *ihlas*; “*daha geniş olarak şirk ve riyadan, batıl inançlardan, kötü duygulardan, çıkar hesaplarından ve genel manada gösteriş arzusundan kalbi temizlemeyi, her türlü hayırlı faaliyete iyi niyetle yönelmeyi ve her durumda yalnızca Allah’ın rızasını gözetmeyi*” ifade eder.⁴⁶¹

Niyet gibi ihlasın da mahalli insanın kalbidir. Bir müminin amellerinin kabul olması için ihlası elde etmesi gerekir. Bu çerçevede gerek Kur’an-ı Kerim’de gerekse Hz. Peygamberin sözlerinde, dini Allah’a has kılmak, sadece onu yaratıcı olarak kabul etmek, sadece ama sadece onun rızasına uygun hareket etmenin önemine vurgu yapılmıştır.⁴⁶²

⁴⁵⁸ Nursi, *Lem’alar*, 18.

⁴⁵⁹ Payot, *İrade Eğitimi*, 72.

⁴⁶⁰ El-İsfahani, *el-Müfredat fî Garibi’l-Kur’an*, 1/206. İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, 7/26.

⁴⁶¹ Süleyman Ateş, “İhlâs”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/535.

⁴⁶² el-Bakara 2/139.; Yûnus 10/22. Ayet; es-Sâffât 37/158-160.; Sâd 38/82-83.; el-Beyyine 98/5.; el-Maûn 107/4-6.

İhlasın içerisinde bulunduğu öğrenme alanı duyguların cereyan ettiği duyuşsal alandır. Bu alan hem bilişsel alanda cereyan eden etkileşimlerden hem de yakın olan his ve inançlardan etkilenir. İnanç temelinden uzak gerçekleşen öğrenmeler, ihlas özelliğini kişinin benliğine ve ameline kazandıramazlar. Bu öğrenmelerin temelinde inanç olgusu yer almalıdır. İnanç kişide başkalarının kısmen vakıf olduğu tam olarak çerçevesini tayin edemediği bir sır gibidir. Bu hususiyeti ile insanın özel yönünü oluşturur. Bu yönü ile insan amel işlediğinde imanın kazandırdığı bakış açısı veya iman nuru ile amellerinin ilk muhatabının yaratıcı olduğunu bilir ve buna inanır. Böylelikle yaratıcının her şeyi gördüğü, her şeyi işittiği, kalpten geçirilen en gizli bir hatırayı bildiği anlayışı ve inancı ihlası elde etmenin ön şartı olur.

İhlas kavramının öğrenilmesi, onun rıza-yı ilahiye kazanmadaki öneminin vurgulanması, ihlastan uzaklaşmanın doğurduğu tehlikeli sonuçların bilişsel düzeyde bilinmesi konu ile ilgili olarak müminde bir bilinç oluşturur. Bu bilinç işlenen amellerin, yapılan ibadetlerin ahirette zayi olmaması için müminin nazarını bu yöne çevirmesine yardımcı olur. İhlasın zıddı olan riyanın veya şirkin müminin inancı ve ibadetleri açısından ne kadar ifsat edici bir özelliğe sahip olduğunun bilinmesi mümini ihlaslı amele sevk eden teşvik edici başka bir faktör olur.

İhlas, ibadetlerde ve kulluk vazifesinde gösterişi, riyaıı terk etmektir. Kalbin saflığını korumak, onu bozacak duygu ve düşüncelere karşı onu temiz tutmaktır. Ayet-i Kerimede Allah (cc) şöyle buyuruyor. *“Sizin için sağmal hayvanlarda da kesin olarak ibret vardır. Nitekim size hayvanın karnında, besin artıklarıyla kan arasında (oluşan), içenlere lezzet veren halis (saf) süt içiriyoruz.”*⁴⁶³ Sütün halis/ihlas kelimesi ile ifade edilmiş olması onun içine pislik ve kan karışmadığını vurgulamaktadır. Fudayl İbn İyaz, ameli, insanlardan dolayı terk etmenin riya, onlardan dolayı amel işlemenin şirk olduğunu ifade ederek, ihlasın ise bu ikisinden kurtulmak olduğunu ifade etmiştir.⁴⁶⁴

İhlasın yokluğu onun zıddı olan riyanın veya şirkin varlığını göstermektedir. Şirk, Allah’tan başka yaratıcıların da var olduğunu kabul etmek Allah’a ortak

⁴⁶³ en-Nahl 16/66.

⁴⁶⁴ Cürcani, *Kitâbu’t-Ta’rifât*, 15.

koşmak manasına gelir.⁴⁶⁵ Şirk, tevhit akidesine zıt bir inançtır. Allah’a karşı ortak koşmak şirk olduğu gibi, riya, iki yüzlülük gibi hasletlerde küçük şirk⁴⁶⁶ veya gizli şirk⁴⁶⁷ olarak adlandırılmıştır. Bir insanın sadece bir tek yaratıcıya kulluk etmesi, ihtiyaçlarını gerçek manada ondan istemesi, dini ona has kılarak ona ibadet etmesi yaratıcıya tam bir şekilde iman ettiğinin bir göstergesidir.⁴⁶⁸ İhlasın olmadığı amellerde, amel sahibinin inanç ile ilgili bazı sorunlar vardır. İhlasın olmayışı amellerin yapılması ile ilgili tüm süreçleri anlamsız kılmaktadır. Müminin iman ettikten sonra yapması gereken şey işleyeceği amellerine ihlas sıfatını kazandırmasıdır. Sağlıklı bir ibadet ve davranış yaşantısı için bu elzemdır.

İhlas, duyuşsal alanda yaşanan içsel eylemlerin müspet manada bir değer ifade etmesi için temel bir dayanak noktasıdır. Aynı zamanda ihlas, içsel yaşantıların çalışma döngüsünde eksik kaldığı zaman tüm maddi ve manevi hayat anlamsızlaşabilmektedir.⁴⁶⁹ İhlas hem amelin kendisi için hem de ameli işleyen kimse için bir sıfat olduğu gibi Allah katında amellerinin kabul edilmesi için de gerekli bir sıfattır. Kötü amelin gerçekleşmemesine karşı kişinin bir direnç ve kararlılık edinmesini sağlar. İhlasın tersi olan riyada ise ibadetleri ve amelleri kabul noktasında Allah’ın dışında, insanlardan bir beklenti vardır. İnsanlar onay versin takdir etsin veya beğensin diye onların görüş menziline amel işlenir. Ameli gören, izleyen kimse yoksa o ameli işlemek için gerekli motivasyon sağlanmamaktadır. Fakat ihlas sahibi müminler için bu durum söz konusu değildir, onlar müspet manadaki amellerini gerek aşıkarak gerekse gizli hallerde de işlemeye devam ederler.

İhlaslı bir şekilde amel işlemek için, inanan kimsenin neye nasıl inandığını bilmesi yani tevhit akidesini doğru kavraması gerekir. Bunu yanı sıra başka öğrenme

⁴⁶⁵ Cürcani, *Kitâbu’t-Ta’rifât*, 133; Çelebi- Topaloğlu, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 296.

⁴⁶⁶ Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsnedü’l-İmam Ahmed b. Hanbel*, ed. Şuayb el-Arnaût - Adil Mürşid (Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 2001), 39/39 Hadis No:23630. “Resulallah (sav) şöyle buyurdu: Sizin için en çok korktuğum şey, küçük şirktir. Sahabe sordu: ya Resulallah! küçük şirk nedir? Resulullah (sav) Küçük şirk, riyadır (gösteriştir) diye cevap verdi. Muhakkak ki Allah, kullara amellerinin karşılığının verileceği günde şöyle buyuracaktır: Dünyada iken, görsün diye gösteriş yaptığınız kimselerin yanlarına gidin, bakın, onların yanında herhangi bir karşılık bulacak mısınız?” El-İsfahani, *el-Müfredat fî Garibi’l-Kur’an*, 1/241.

⁴⁶⁷ Nursi, *Lem’alar*, 205..

⁴⁶⁸ Ahmet Özdemir, “Kur’an’da İhlas”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (01 Aralık 2015), 162.

⁴⁶⁹ Emine Elif Çakmak İgalçı, “Amellerin Zahirî ve Batınî Yönlerini Etkileyen İki Kavram: Niyet ve İhlâs”, *Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/2 (31 Aralık 2020), 117.

süreçlerine de ihtiyaç vardır. Müminin, ahiretin varlığına, hesap gününe, tüm amellerin eksiksiz bir şekilde karşılıklarının verileceğine, amellerin kimin için yapılacağına, Allah'ın azametinin kudretinin sonsuz olduğuna, onun her şeye malik olduğuna, insanların ise aciz ve zayıf varlıklar olduğunu bilmesi ihlası kazanmasına bir vesile olur. Ahlakî davranışı sergileyecek kimse bu anlayışla sergileyeceği davranışı içselleştirir. Ayrıca bu vesile ile davranışı gerek aşıkâr veya gerekse gizli hallerde yapmaya devam ederek onu kişiliğinin bir parçası haline getirir. Böylelikle insanlardan onay veya takdir beklemenin yanlış olduğunu bilmesi, kişiye ahlakî davranışlarda bir olgunluk kazandırır.

Duyuşsal alandaki birçok hissin oluşumunda ve güçlenmesinde olduğu gibi ihlasın kazanılmasında da en önemli saik şüphesiz müminin tahkiki bir imana sahip olması gerçeği yatmaktadır. Bu çerçevede müminin amelinde sürekli rıza-yı ilahiyi esas alması,⁴⁷⁰ bu dünya hayatının ve onu takdir edecek olan insanların ölümlü olduğunu düşünmesi, tuli emel beslememesi⁴⁷¹ yani dünyada ebedi kalacakmış gibi emeller taşınamaması, hubb-u cah (makam sevgisi) a düşkün olmaması ve insanların teveccühünü dikkate almaması⁴⁷² gerektiğini bilmesi ihlaslı bir amel için öğrenilmesi gereken önemli hususlardır. Bu hususların bir programı dahilinde öğretilmesi ihlası elde etme sürecini kolaylaştırmaktadır.

Tüm öğretim ve bilgilenme süreçlerine rağmen kişi, bazen istenen düzeyde ihlası kazanamaya bilmektedir. İnsanın birçok tutumunda olduğu gibi ihlas meselesinde de çocukluk dönemlerinin veya kişinin önceki yaşantılarının tesiri bulunabilmektedir. Önceki yaşantılarla edinilmiş bir kısım tutumlar, sonradan bilişsel düzeyde meydana gelen öğrenmelerle değişmeyebilir. Değiştirilmesi büyük çabalar gerektiren bir takım kişilik özellikleri ihlası kazanmaya engel olduğu gibi, olumlu ahlakî ve kişilik özellikleri de ihlası elde etmeye yardımcı olabilmektedir.

İhlas anlayışı, insanın ben merkezci tavrını, kendisini beğenme ve yüceltme duygusunu ve narsist eğilimlerine karşı durarak dengeli bir kişilik kazanmasına yardımcı olur. İnsana samimiyeti ve iyi niyeti telkin ederek kendisi ile barışık bir ruh

⁴⁷⁰ Nursi, *Lem'alar*, 199.

⁴⁷¹ Nursi, *Lem'alar*, 202.

⁴⁷² Nursi, *Lem'alar*, 205.

hali kazanmasına vesile olur.⁴⁷³ Makam sevgisi, övülme arzusu, kendisini üstün görme eğilimi, şöhret düşkünlüğü gibi arzular ihlas ile terbiye edilmezlerse bu defa bu negatif duygular, dönüp var olan ihlasın sebep olduğu pozitif enerjiyi söndürmeye başlar.⁴⁷⁴ İhlas, kişiyi aşırı yücelten narsisizm tuzağını, tersi olan aşağılık duygusunu, yalnızlık, dışlanmışlık, bireysellik ve umutsuzluk hislerini ruhsal bünyeden uzaklaştırarak dengeli kişilik özelliklerini insana kazandırmaya yardımcı olur.⁴⁷⁵

Çocukluk döneminde takdir edilmekten yoksun yetiştirilen, özgüven kaybı yaşamış, aşağılanmış veya küçümsenmiş kimseler,⁴⁷⁶ başkaları tarafından takdir edilme hazzını ileriki yıllarda belirgin olarak yaşamak isteyebilir. Eğer kişi bu yoksunluğunu Cenabı Allah'ın telafi etmesi için kullanamazsa başka insanların takdir etmesi için kullanabilir veya bu duruma muhtaç kalabilir. Bu zaafi taşıyan bireyler gözle görünmeyen bir yaratıcıya karşı, henüz tahakkuk etmemiş bir cezadan sakınmak ya da istikbalde gelecek bir ödülü almak için ihlaslı bir ameli sergilemeleri zorlaşmaktadır. Bundan ötürü ihlası elde etmede yapılacak yeni öğrenmeler herkeste aynı düzeyde ve aynı zaman dilimi içerisinde meyvesini vermeyebilir.

Eğitime konu olan birçok duyguda olduğu gibi ihlas konusunda da insanın önceki yaşantıları ve deneyimleri karşımıza çıkmaktadır. Toplumdaki her bireyin sahip oldukları farklı yaşam hikayeleri, bu hikayelerin tüm detayları göz önüne alındığında hiçbir yaşantının bir diğerine benzemediği gerçeği her bireyi sahip olduğu parmak izi kadar özel kılmaktadır. Ortalama bir bireyi muhatap alarak genel çerçevede yapılan öğretimler ve bilgilendirmeler kişinin duygu dünyasında herkes için aynı neticeyi vermemektedir. Burada önemli olan kişinin ihlası elde etmede taşıyacağı olumlu niyet ile kendi zaafılarını veya güçlü yönlerini göz önüne alıp kendi iç dünyasında nefis muhasebesini yapması olacaktır. Çünkü kişinin her durum ve yaşantısı için asgari düzeyde rıza-yı ilahiye kazanacak pozisyonları mutlaka vardır.

⁴⁷³ Esma Sayın, “Tasavvuf Kültüründeki İhlâs Anlayışının Psikolojik ve Terapik Etkileri”, *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 9/17 (2014), 74..

⁴⁷⁴ Sayın, “Tasavvuf Kültüründeki İhlâs Anlayışının Psikolojik ve Terapik Etkileri”, 73.

⁴⁷⁵ Sayın, “Tasavvuf Kültüründeki İhlâs Anlayışının Psikolojik ve Terapik Etkileri”, 76.

⁴⁷⁶ Seyyar, *Davranış Bilimleri Terimleri*, 56.

3.1.5. Hazır Bulunuşluk ve Tedricilik İlkesi İle Bilgi İlişkisi

Yukarıda davranışları ortaya çıkaran birçok faktörden bahsetmiştik. Bu faktörlerden biri de organizmanın davranışı sergilemeye hazır hale gelmiş olması ve onun bu hazır bulunuşuna uygun bir öğretim faaliyeti yapılmış olmasıdır. Bilişsel düzeyde yapılan öğrenmeler tek başına davranışı ortaya çıkaramazlar. Kişinin öğrendiği bilgilerin ruhsal ve zihinsel gelişimine uygun olup olmaması, kendisi için bir değer ifade edip etmemesi, ihtiyaçlarını giderip gidermemesi, kişinin kendi istekleri, psikolojik ve fizyolojik güdüleri, davranışı yapıp yapmaması konusunda yönlendirici olurlar.

*“Hazırbulunuşluk (readiness), insanın belli bir gelişim görevini olgunlaşma ve öğrenme yolu ile yapabilecek düzeye gelmesidir.”*⁴⁷⁷ Organizma sağlıklı bir öğrenme için belli bir bedensel büyüme ve olgunlaşma düzeyine gelmelidir. Bilişsel alanda öğrenilecek bilgilerin organizmanın bilişsel gelişim düzeyine uygun olmasının yanı sıra, sosyal ve çevresel faktörlerin de öğrenmeye yardımcı olması büyük önem taşımaktadır. Organizmanın her gelişim düzeyinde bedensel ve ruhsal olarak geçirdiği bir kısım değişimler ve olgunlaşmalar vardır.⁴⁷⁸ Materyal geliştiren eğitimciler, insanın bu gelişim evrelerini, bilişsel, sosyal ve eğitsel alandaki hazır bulunuşluğunu⁴⁷⁹ göz önüne alıp eğitim materyali ve öğrenme programları geliştirmelidir.

Organizmanın öğrenmeye hazır olması ile ilgili gelişimsel basamaklar *hazırbulunuşluk* kavramı ile ifade edilirken uygulanan eğitim stratejisi ve istendik davranışların, gerçekleşme basamakları ise *tedricilik* kavramı ile ifade edilmiştir. *“Sözlükte derece kelimesinden türeyen tedric kelimesi, bir kimseyi bir şeye aşamalı biçimde yaklaştırmak ve alıştırmak”*⁴⁸⁰ anlamlarına gelir. Teşri’ yöntemi olarak, *“Hükümlerin ilahi irade tarafından bir defada ve bütün şeklinde değil tebliğ süreci boyunca beşerî ve sosyal olgular dikkate alınıp peyderpey konulmasını ifade*

⁴⁷⁷ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, 26..

⁴⁷⁸ Ongun, *Gelişim Psikolojisi Yetişkinlik Yaşlılık Ölüm*, 18-19.

⁴⁷⁹ Menderes Ünal, *Eğitim Fakültelerinde Ortak Ders Olarak Okutulan Yabancı Dil Derslerinde Öğrencilerin Bilişsel Hazırbulunuşluk Düzeylerinin Akademik Başarıya Etkisi* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005), 12-14.

⁴⁸⁰ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 2/267..

etmektedir.”⁴⁸¹ Hazırbulunuşluk, kişinin öğrenmeye hazır olduğu durumlar ile ilgili bir kavram iken, tedricilik kavramı ise, eğitim programını uygulama şekli ile ilgilidir. Öğrenme süreçlerinde kişinin gelişimsel basamakları ancak tedricilik prensibine uyumlu bir eğitim modeli ile tolere edilmektedir. Organizmanın gerek biyolojik yönden gerekse ruhsal yönden gelişim evrelerini dikkate almayan eğitim süreçleri beklenen öğrenmeyi yani davranışı ortaya çıkaramamaktadır.⁴⁸²

İslam nizamının gerek bireysel alanda gerekse sosyal alanda tesis süreci tedricilik prensibine dayanmaktadır. Kur'an-ı Kerim'in inişi 23 yıllık bir zaman dilimine yayılmıştır. Bu durum, çeşitli hükümlerin aşama aşama uygulanması anlamına gelmektedir.⁴⁸³ Aynı zamanda İslam'ın tebliğ ve eğitim süreci de tedrici prensiplere dikkat edilerek uygulanmıştır.⁴⁸⁴ Bireyin hayatında yeni bir anlayış inşa etmek ve toplumsal olarak yeni bir düzen kurmanın önündeki en büyük engel kuşkusuz insanların önceki yaşantıları ve alışkanlıklardır. Eski alışkanlıkları değiştirmek ve toplumsal yaşama yeniden yön vermek için uzun zamanlara ihtiyaç vardır. Bu zaman dilimleri bir taraftan eski alışkanlıkları izale ederken diğer taraftan da yeni yaşantılar kazandırmaya çalışırlar. İnsanın ruhsal dünyası ve psikolojik yapısı birbirine çok çeşitli yönlerden eklenmiş binlerce ilimden oluşmuş bir halı gibidir. Her ilmik bir hatıra, bir tecrübe ve bir yaşantı anlamına gelmektedir. Kişinin bilişsel ve duygusal dünyasında öğrenmeler birbirini olumlu ve olumsuz manada etkilemektedirler. Bazen, zamanlama olarak daha erken öğrenilen bir bilgi sonradan gerçekleşecek öğrenmelere bir kısım güçlükler çıkarabilmektedir. Duyuşsal alanda da insanın edindiği olumlu veya olumsuz tutumları farklı zamanlardaki duygusal kazanımlarının bir sonucudur. Mesela ön yargı, zamanlaması ayarlanmamış öğrenme şeklidir. Bu öğrenme sonraki öğrenmeleri zorlaştırmaktadır. Zamanlaması titizlikle seçilmiş bir öğrenme sürecinde tüm öğrenmeler birbirine olumlu manada destek sağlarlar. Bundan dolayı ilk öğrenmelerin konuları ile sonraki öğrenmelerin konuları nitelik açısından ayrı bir önem kazanmaktadır.

⁴⁸¹ Talip Türkan, “Tedric”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 2011), 40/265.

⁴⁸² Mualla Selçuk, “Çocuk Eğitiminde Dini Motifler (Okul Öncesi çağı)”, *Journal of Islamic Reserch* 4/2 (Nisan 1990), 106.

⁴⁸³ Necdet Ünal, “Kur'an-ın İçki Yasağı Tedriciliği Üzerine Bir Araştırma”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2011), 176.

⁴⁸⁴ Mustafa Hocaoglu, “Teşride Tedricilik Konusuna Farklı Bir Yaklaşım”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 9/2 (30 Ekim 2018), 283.

Zamanlamanın mantığı, öğrenilen materyalin mahiyeti ve öğrenecek kimseye, bu bilgilerin ne zaman verileceği ile ilgilidir. Hangi aşamada hangi bilgi programlanıp verilmesi gerekiyorsa bu bilgiler ayrılmış zaman süreçleri içerisinde hayata geçirilmelidir. Bir insanın hayatındaki çocukluk, gençlik ve yetişkinlik dönemlerinde verilen bilgilerin ve yapılan eğitimlerin niteliği muhakkak ki farklı olmaktadır. Hatta kişinin aynı gelişim dönemleri içerisinde yaşadığı ruhsal haller ve psiko-sosyal durumlar bile öğretimin niteliğini veya önceliklerini belirleyecek kadar önem taşımaktadırlar.

Yukarıda ifade edilen gelişim basamakları göz önüne alındığında bir kimsenin çocukluk döneminde öğreneceği dinî bilgiler ile yetişkinlik döneminde öğreneceği dinî bilgiler kuşkusuz aynı olmayacaktır. Bilişsel ve ahlakî gelişimde olduğu gibi inanç gelişimi de yaşa bağlı olarak değişmektedir. İnsandaki inanç gelişimi, yaşı yanı sıra psikolojik, toplumsal ve ahlakî gelişimlerden de büyük oranda etkilenmektedir.⁴⁸⁵

Gelişimin veya olgunlaşmanın her döneminde, öğrenilecek materyali tayin etmeye yardımcı olacak sorular vardır. “Bu basamaktaki bir çocuk için hangisi yahut ne tür bir dinî anlayış mümkündür? Bir sonraki basamak için ne tür tecrübe ve zihni yetenekler gerekir? Ne tür bir eğitim-öğretim yöntemi çocuğun içinde bulunduğu basamağa hitap eder ve bir sonraki basamağa geçiş sağlayabilir?” Hem çocuk hem de yetişkin eğitiminde bu tür sorulara yeterli cevaplar verilmeden hazırlanacak eğitim programlarının başarılı olması zordur. Bazen de zamansız ve plansız verilecek bilgiler çocukta veya yetişkinde olumlu davranışlar yerine kaygı düzeyini yükselten öğrenmelere ve tutumlara sebep olmaktadır.⁴⁸⁶ Örneğin ilk çocukluk döneminde çocuğa verilen Allah tasavvuru, çocuğun zihninde bir ömür boyu kalıcı izler bırakmaktadır. Daha sonra öğrenilecek dinî bilgiler bu temel üzerine bina edilmektedir. Allah’ın rahmetinin sürekli ön plana çıkarılması çocuğun dinî ve ahlakî davranışları sergilemesinde bir gevşeme meydana getirebileceği gibi, Allah’ın gazap sıfatının sürekli vurgulanması çocukta Allah’a karşı yersiz bir korku ve bir kısım

⁴⁸⁵ Cemil Osmanoğlu, “Din Eğitiminin Gelişimsel Temeli Olarak İnanç”, *Bilimname Düşünce Platformu* 2/17 (2014), 201.

⁴⁸⁶ Mustafa Köylü- Cemil Oruç, “Çocukluk Dönemi Din Eğitimine Gelişimsel Bir Bakış Açısı”, *Çocuk ve Medeniyet Dergisi* 6/12 (20 Aralık 2021), 38.

kaygılar meydana getirebilecektir. Tüm bunlarla beraber Allah'ın hak ve adalet sıfatlarının anlatılması çocuğun inanç dünyasında bir denge oluşturabilecektir. Çocukluk döneminde aktarılan bu bilgilerin ve veriliş tarzlarının titizlikle seçilmesi büyük önem taşımaktadır.

Burada inanç temeli üzerinde bilgilendirmeye bir örnek verilebilir. Küçük yaşlarda çocuğa Allah'ın rahmeti, şefkati ve varlık alemine karşı muhabbeti aktarılmalı, ahiret hayatındaki güzelliklerden ve cennetten bahsedilmelidir. Bu bilgiler verilirken konuya muvafık bir sevgi dili tercih edilmelidir. Bu dönemde çocuklar masum olarak kabul edilir. Kötülük veya taşkınlık yapma kabiliyetine haiz değildirler. Bireyin gençlik dönemlerinde ise meydana gelen fizyolojik ve ruhsal gelişmeler, kimlik arayışları, bedensel kuvvetin artışı, farklı rol modellere öykünme gibi özellikler genç bireyde taşkınlığa veya kötü alışkanlığa meyil oluşturabilmektedir. Bu yaşlarda daha önce anlatılan Allah'ın rahmet, şefkat ve merhamet özellikleri yanı sıra Allah'ın adalet ve gazap edici yönü vurgulanarak ceza ve ödül kavramları üzerinden ahlakî ödevler öğretilir. Yaşlılık dönemlerinde ise ölüm düşüncesi, kişinin önceki gelişim evrelerine oranla zihninde daha fazla yer işgal etmeye başlamaktadır. Yaşlılık dönemindeki akranların birer birer ölümü kişiyi her zamankinden daha fazla ölüm kavramı hakkında tefekküre itmektedir. İleriki yaşlarda yapılacak nefis muhasebesi gençlik dönemlerinde yapılan yanlışların veya doğruların daha net görülmesine imkan tanımaktadır. Bu muhasebeler sonucunda geçmişe yönelik olarak onarılmayacak günahların veya hataların varlığına şahit olunması kişide derin pişmanlıklar ve ahirete yönelik korkular meydana getirmektedir. Bu dönemde de Allah'ın tevvas isminin ve günahlardan istiğfarın önemi, Allah'ın affediciliği, ümitsizliğe kapılmanın yersiz oluşu ile ilgili bilgilerin eğitim programlarında işlenmesi hayati önem taşımaktadır. Yaşlıların ömürlerinin geri kalan kısmını ümitsizlik içerisinde geçirmemeleri ve yaşam şevklerini kaybetmemeleri için bu gereklidir.

Bazen ahiret hayatı hakkında bilgisi olmayan ya da ahiret inancı zayıf olan bir kimseyi ölümden sonra bir yok oluş korkusu sarmakta, bu korku onu ümitsizliğe ve karamsarlığa maruz bırakabilmektedir. Bu durumda da kişilere ölümün bir yok oluş olmadığı anlatılmalı ahiret inancı hakkında doğru bilgiye sahip olmaları

sağlanmalıdır. Mutlak yok oluşu kabul ettikleri ölümün aslında bir yok oluş olmadığı aksine daha güzel bir hayatın başlangıcı olduğu anlatılmalıdır.⁴⁸⁷ Her dönemin hazırbulunuşluk hali ve dinî bilgileri algılama biçimleri doğal olarak farklılık göstermektedir. Bilgileri öğretirken tedricilik prensibine uyulmaması istenen davranış modellerinin tersine, istenmeyen davranışlar ortaya çıkarabilmektedir.

Genel eğitim ve öğretim faaliyeti gibi din ve ahlak eğitimi de ömür boyu süren bir çabadır. Bu faaliyet, çocukluğun belli bir döneminde başlayıp biten bir süreç değildir. Çocukluk döneminde, inancı kapsayan gerek zihinsel gerekse duyuşsal alanda yapılan öğretilere ilave olarak yetişkinlik döneminde kişiye ibadet yükümlülüğü ve ahlakî görevler yüklenmektedir. Ödevler ve sorumluluklar açısından çocukluk dönemi yetişkinlik dönemi gibi değildir. Şüphesiz birçok dinî ve ahlakî davranışın yükümlülüğü yetişkinlik dönemlerine aittir.⁴⁸⁸ İlk çocukluk dönemlerinde alınan eğitim sonraki gençlik ve yetişkinlik dönemleri için bir temel olarak kabul edilmektedir. Bireyin bu dönemde alması gereken temel eğitimi ihmal etmesi sonraki yaşlarda planlanacak dinî ve ahlakî davranışlara karşı kendisinde bir lakaytlık tavrı meydana getirecektir. Bir merdivenin basamaklarını anımsatan eğitim süreçlerinin herhangi bir aşamasının atlanmadan ve ihmal edilmeden yapılması esas olmalıdır.

Kur'an-ı Kerim'in nüzul sürecine bakıldığında onun kategorik olarak iki dönemde, nazil olduğu görülmektedir. 13 yıllık Mekke dönemi ve daha sonraki 10 yıllık Medine dönemi. Bir insanın sahip olduğu gelişim aşamaları gibi toplumlar da bir kısım gelişim ve olgunlaşma aşamalarına sahiptirler. Bireyler ve toplumlar tekamül süreci açısından birbirine benzerler. Bilişsel ve sosyal gelişim aşamaları toplum için de söz konusudur. Mekke'de inen ayetlerin, çoğunlukla insanları imana davet etmesi ve tevhit akidesini anlatması, Medine döneminde inen ayetlerin ise daha çok ibadetler ve toplumsal uygulamalara yönelik olması, İslam'ın mesajına muhatap olan insanların bir bütün olarak toplumun inanç ve bilinç düzeylerinin dikkate

⁴⁸⁷ Bediüzzaman Said Nursi, *Şualar* (İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2005), 187-188.

⁴⁸⁸ Davut Işıkdogan, "Yetişkin Din Eğitimi Açısından Mevlana ve Mesnevi Kıssalarının Eğitsel Değeri", *Harran Üniv. İlahiyat Fak. Uluslararası Mevlâna ve Mevlevlik Sempozyumu, Bildiriler II* 2 (26 Ekim 2007), 26-28.

alındığını ve dinî tebliğin bir tedricilik prensibi çerçevesinde gerçekleştiğini göstermektedir.⁴⁸⁹

Hız. Peygamber (sav)'in Mekke döneminde yaptığı tebliğe muhatap olan müminler bilişsel ve duyuşsal alanda bir dönüşüm yaşarken, Medine döneminde ise daha çok, ahlakî, ticarî, ailevî ve toplumsal kuralların hayata geçirilmesi için bir çaba sarf edilmiştir. Nasıl ki toplumların eğitim süreçlerinde, hazırbulunuşluk üzerine bina edilen tedricilik prensibi varsa, o toplumu oluşturan bireylerin de kendi iç dünyalarında Mekke ve Medine dönemindeki sosyal yapıya benzer bir hazırbulunuşluk durumu vardır. Bu durum, söz konusu tebliğin filtrelenmiş ya da kategorize edilmiş bilgilerle gerçekleştiğini göstermektedir. Tedriciliği ihtiva eden İslam'ın tebliğ ve eğitim metodu bireyin ve toplumun eğitimde hazırbulunuşluk gerçeğini, tekamülünü ve gelişim aşamalarını kabul etmektedir.

Toplumların sosyal ve ahlakî dönüşümleri ve yeni alışkanlıklar kazanmaları birdenbire gerçekleşmemektedir. İslam toplumunda bazı ibadetler veya yasaklar son hallerini bir defada almamışlar. Nasıl ki her davranışın kendisine ait bilişsel bir arka planı varsa, aynı şekilde o davranışın farklı evrelerinde de farklı evrelere kaynaklık eden bilgiler söz konusudur. İlk dönem İslam toplumunda, iki rekât olarak kılınan namazın daha sonra dört rekâta çıkarılması,⁴⁹⁰ içki içme alışkanlığının kaldırılması için üç aşamalı bir sürecin uygulanması,⁴⁹¹ kabir ziyaretlerinin önce yasaklanıp sonradan serbest bırakılması⁴⁹² gibi bir kısım uygulamalar tedric prensibi çerçevesinde hayata geçirilmişlerdir. Sadece bilgi düzeyinde bu metot kullanılmamış, davranış ölçeğinde de bu metottan istifade edilmiştir.

İman etmiş olmak, dinî ve ahlakî tüm davranışların arka planında yer alan bir onay ve tasdik halidir. İnsan doğası gereği yabancı kabul ettiği şeylere mesafelidir. Hak veya doğru olduğuna inanmadığı davranışları sergilemez. İnsan, Allah'a tam bir inanç ile bağlanmadığı zaman ondan gelen emirleri benimsemesi ve uygulaması

⁴⁸⁹ Mesut Okumuş, "Kur'an-ın Tedrici Nüzül Süreci Bağlamında Mekki ve Medeni Ayetler Üzerine", *Eskiye* 27 (25 Kasım 2013), 20.

⁴⁹⁰ Ali Yüksek, "Namaz İbadetinin Tarihi Süreci", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/2 (01 Nisan 2018), 112.; Buhari, *Sahih-i Buhari*, Salât, 1.

⁴⁹¹ Ünal, "Kur'an-ın İçki Yasağı Tedriciliği Üzerine Bir Araştırma", 33.; en-Nahl 16/67.; el-Bakara 2/ 219.; en-Nisâ 4/43.

⁴⁹² Müslim, *Sahih-i Muslim*, Cenâiz, 106.

beklenemez. Bir kimse, bir davranışı aklen doğru kabul ettiği halde kalben kabullenmemişse o davranışı yapması oldukça zordur. Çünkü aklın doğru gördüğü bir davranış, bir külfet getirebilir veya elem verebilir. Aklın, doğru ve yerinde gördüğü davranışlar her zaman haz veya pratik fayda vermeyebilirler. Onun için söz konusu herhangi bir davranışı aklen doğru bulmadan öte o davranışın kaynağına inanmak, tasdik etmek ve bağlanmak gerekmektedir.

İnsanı bir davranışı yapmaya yönelten güdüler bilişsel alandan öte, duyuşsal alanda yer alan duygular, manevi hazlardır. Bundan dolayı İslam eğitiminin ilk merhalesi, kalbe sağlam bir şekilde tahkiki imanı yerleştirmektir. İbadetler ve ahlakî ödevler ile ilgili malumatlar sonraki aşamalarda anlamlı hale gelmektedir. Örneğin inanç ile ilgili şüpheleri olan bir kimseden ibadetlerini yerine getirmesini beklemek mantıklı değildir. Allah'ın varlığından şüphe duyan bir kimsenin nübüvvet kurumuna inanması beklenmemektedir. İslam'ın eğitim ve tebliğ müfredatında yer alacak bilgilerin bu gayeye yönelik olarak düzenlenmeleri gerekmektedir. Bir kimsenin iman etmiş olması, salih bir amele niyetlenmesi, irade göstermesi, uhrevi sorumluklarını yerine getirmedeki arzusu, davranışın ya da ibadetin nasıl gerçekleşeceği ile ilgili asgari düzeyde bir malumata sahip olması, bahse konu olan davranışı yapmak için onu bilişsel, duyuşsal ve eğitsel yönden hazır hale getirmektedir.

Günümüzde yaygınlaşan ve çeşitlenen bilgilenme süreçleri, öğretimi örgün eğitim kurumlarının dışına taşımış, bilgilerin basamaklı bir şekilde öğrenen kimsenin gelişim aşamalarına paralel olarak verilmesini zorlaştırmıştır.⁴⁹³ Çocukların, dijital ortamlarda gelişim basamaklarına uygun olmayan bilgileri edinmeleri veya bir yetişkinin İslam hakkında doğru bilgiye erişmeden önce yine bu tür ortamlarda konu ile ilgili dezenformasyona maruz kalması birbirine benzemektedir. Her iki durumda bilgiler gerek kötü niyetle gerekse iyi niyetle olsun bir tasnife ve derecelendirmeye tabi tutulmadan saf zihinlere boca edilmektedir.

Bu çağın önemli sorunlarından biri de kirli bilgi akışı ve buna maruz kalan çağımız insanının bu bilgi kirliliğine karşı makul bir şekilde muhakeme yapabilecek

⁴⁹³ Kerim Yatkın, “Çocuk ve Televizyon”, <https://kevkebi.wordpress.com/2008/05/27/>, (Erişim Tarihi: 25.09.2022)

donanımdan ve eğitimden mahrum olmasıdır. Bu durumda eğitimciler öncelikle yanlış öğrenmeleri düzeltmekte, sonradan da doğru bilgileri aktarmak durumunda kalmaktadır. Tabi bu durum ifade edildiği kadar kolay olmamaktadır. Bilgi çağı adı verilen bu yüzyılda yaşayan bir kısım insanlar veya toplumlar, belki de ömürlerinin sonuna kadar yanlış bilgilendirmelerden ve dezenformasyonlardan fırsat bulup doğru bilgiye erişemeyeceklerdir. Bu da düşünsel ve inançsal anlamda bir tür fetret döneminin yaşandığı düşüncesini çağrıştırmaktadır. Dolayısıyla insanların dinî ve ahlakî davranışlar ile ilgili hüküm verirken bu şartları göz önünde bulundurmalarında fayda vardır. Geleneksel toplumların maruz kaldığı bilgi karmaşası modern toplumlara oranla daha az da olsa, küresel bilgi ağlarında yaşanan hızlı entegrasyon, toplumları, yaşamaları gereken kültürel evreleri atlamalarına ve bir sonraki evreye hızlı bir şekilde geçişlerine olanak tanımaktadır. Her biri ayrı tarihsel, kültürel ve sosyal bir arka plana sahip toplumlar zamanla aynı algı ve değer yargılarına sahip hale gelebilmektedir.

3.1.6. Dinî Bilgi ve Benlik İlişkisi

İnsan davranışlarında etkili olan önemli merkezlerden biri insanın benliğidir. Felsefenin, psikolojinin ve eğitim biliminin alanı içerisinde mütalaa edilen bu soyut alan insanın hayata ve dış dünyaya bakışını belirlemektedir.⁴⁹⁴ Bilgi, tutum ve inançla şekillenen bu kavramın sınırları ağırlıklı olarak psikoloji bilimi tarafından tayin edilmiştir.

Gerek Kur'an'da ve hadislerde gerekse İslam kaynaklarında insan kişiliğiyle ilgili bazı kavramlar yer alır. Bunların en kapsamlısı olan nefis sözlükte *kişi*, *şahıs*, *zat*, *benlik* gibi anlamlarda kullanılmakta ⁴⁹⁵ “*terim halinde kişiliğin iç yapısını, bedenî ve ruhî boyutuyla insan benliğinin eğilimlerini, ruhsal hayatın bütünü ve beşerî kişiliği ifade etmektedir. Benlik ve kişiliği oluşturan bütün yapılar, yeti (meleke) ve yetenekler, fonksiyon ve süreçler nefis kavramına girer. Batı dillerinde şahsiyet kavramı “personality” (İng.), “personalité” (Fr.) kelimeleriyle ifade edilir.*

⁴⁹⁴ E. Funda Neslioğlu Serin, “Kurgu veya Olgu Oluş Bağlamında Benlik Sorunu”, *Kaygı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, (14 Mart 2022), 355; Murat Yıldız, “Benlik Kavramı ve Benliğin Gelişiminde Dinin Rolü”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (2006), 87.

⁴⁹⁵ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 12/416.

*Şahsiyet ve onunla ilgili benlik, kendilik, kimlik gibi kavramlar Türkçe’de ve modern Arapça’da kullanılmaktadır.”*⁴⁹⁶

Kötü eğilimleri ifade eden *nefis*, bir bütün olarak insanın kişiliğini, karakterini ifade eden *şahsiyet*, insanın kendisini ve dünyayı nasıl algıladığı ve manevi kimliğini ifade eden *benlik* gibi bir kısım kavramlar zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılmıştır. Bizim burada üzerinde duracağımız *benlik* kavramı yukarıda ifade edilen nefis ve şahsiyet kavramlarından biraz daha farklı olan özel bir bilinç alanını ifade etmektedir.

*“Benlik, bireyin ne olduğu ne olmak istediği ve çevresince nasıl tanındığı konularındaki bilinçli hali”*⁴⁹⁷ olarak da tanımlanmıştır. Benlik alanı beyinsel bir organ olmamakla beraber, değer üretme kabiliyetinden dolayı bir komuta merkezi gibi neyin, niçin yapılması gerektiğini, yapılacak davranışın ifade ettiği anlamı belirlemektedir. İnsandaki bir kısım ahlakî ve mizacî özellikler benliğin kabul gördüğü çerçevede faaliyet göstermektedir.

Kur’an-ı Kerim’de insanı diğer tüm varlıklardan ayıran temel bir özellikten bahsedilmektedir. Ahzâb suresinde Allah (cc) şöyle buyurmaktadır. *“Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmek istemediler, ondan çekindiler. Onu insan yükledi. Çünkü o çok zalimdir, çok cahildir.”*⁴⁹⁸ Ayette söz konusu olan emanet insana arz edilen bir *teklif* veya bir *emaneti yüklenebilme* kabiliyeti olarak tarif edilmiştir. Müfessirlerin çoğu buradaki emanet kelimesini, teklif ve feraiz olarak anlamlandırmışlardır.⁴⁹⁹ Burada kulluğun insan bilincine arz edilmesi netice itibari ile bu kulluğu yapabilme yeteneğini zorunlu kılmaktadır. İnsanda öyle bir özellik olmalı ki yaratıcıyı bilebilsin, onun emir yasaklarını, zatını, esmasını ve sıfatlarını tanıyabilsin. Göğlerin ve dağların yüklenmekten çekindiği emanet kelimesi *ene* yani *benlik* olarak ta tefsir edilmiştir. Benliğin, bir bilinç hali ile ve *“esmâ-i ilahiye”* ye ayna olup yaratıcının zatını tanıma kabiliyetine sahip olduğu kabul edilmektedir. Bu benlik tasavvuru ile insan,

⁴⁹⁶ Hayati Hökelekli, “Şahsiyet”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/297.

⁴⁹⁷ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 153.

⁴⁹⁸ el-Ahzâb 33/72.

⁴⁹⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır vd., *Hak Dini Kur’an Dili* (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2022), 4/594.

Yaratıcıyı tanıma, yaratılış serüvenini bilme ve ondaki hikmetleri anlama fırsatı elde edebilmektedir. ⁵⁰⁰ Bu yönü ile benliğin tayini ve tanımı, dinî terbiye ve dinî şahsiyetin oluşumu açısından büyük önem kazanmaktadır.

Benliğin şekillenmesinde etkili olan birçok faktör vardır. Dış dünyadan gelen bilgiler, inançlar, doğuştan getirilen yetenekler, kişinin kendisini ve yaşamı algılama biçimi, beklentileri ve varlık alemi ile ilgili tasavvurları gibi birçok faktör insanın kişiliğinin özel bir yanı olan “benlik” yapısını şekillendirmektedir. Davranış zinciri içerisinde hareketi başlatan ve temel bir saik olan bilginin, benlik kavramı ile olan doğrudan veya dolaylı bir ilişkisi vardır.

Öğrenmeler, tasavvurlar, yaşantılar dimağda bir terkip oluştururlar. Felsefî ve ahlakî temelde insanın varoluşunu ve kim olduğunu tanımlamaya çalışan bu bilgiler kişinin bütün eylemlerini etkilemektedir. Dimağa yerleşen bilgiler, insanın hislerinin merkezi olan kalbine oradan da duygulara tesir ederler. Davranış mekaniği içerisinde yer alan duygular da davranışlar üzerinde etkili olurlar. ⁵⁰¹ İnsanın hangi kaynaktan ne tür bilgiler elde ettiği, bu bilgilerin netice verdiği motivasyonlar, davranış ve eğitim bilimi açısından oldukça önemlidir. Dolayısıyla insan benliği öğrendiği, gördüğü, duyduğu ve tecrübe ettiği yaşantılarının bir sonucu olmaktadır.

Bilişsel süreçlerle inşa edilen insanın benliği, onun kim olduğunu, yaşamının gayesinin ne olduğunu, potansiyelinin nelere karşılık geldiğini, evrende yer alan konumunu ve varoluşsal mahiyetini aynı zamanda söz konusu süreçler ile ilgili algıları yönetmektedir. İnsanın karar verme mekanizmasında, tercihlerinde ve yapacağı davranışlarda insanın benliği aktif rol oynamaktadır. ⁵⁰² Adeta insanın sırrı bu alanda gizlenmekte, ekranda görünmeyen ancak arka planda çalışan bilgisayar programı gibi yaşamın her alanında belirleyici olmaktadır.

Benliğin oluşumuna etki eden sayısız yaşantının iletildiği taşıyıcı form bilgidir. Zihne akan sayısız bilgiler kişi için zihin dünyasında bir tutum inşa ederler. Sayısız bilgi çeşidinin insanın düşünce dünyasında şüphesiz farklı ağırlık noktaları

⁵⁰⁰ Nursi, *Sözler*, 574-575.

⁵⁰¹ Buhari, *Sahih-i Buhari*, İman, 52. “İnsan da bir organ vardır ki o iyi olduğu zaman tüm vücut iyi olur, o bozulduğu zaman tüm vücut bozulur. O organ kalptir.”

⁵⁰² Yıldız, “Benlik Kavramı ve Benliğin Gelişiminde Dinin Rolü”, 89.

vardır. Kaynağı, konusu ve inanç düzlemindeki farklı konumu ile dinî bir bilginin kişinin zihin dünyasında yapacağı etki ile bir alet bilgisinin veya bilimsel bir bilginin yapacağı tesir aynı olmamaktadır.

Bazı bilgi türleri, eşyayı tanıtırken bazı bilgi türleri ise eşyaya yaklaşımı ifade eden normlar ihdas etmektedirler. Dinî veya ahlakî bilgiler doğrudan kararlarımızı, tasavvurlarımızı veya tutumlarımızı etkilerken, felsefi veya bilimsel bilgiler merak duygumuzu gidermekte ya da teknolojiye dönüşerek tabiata karşı bize bir konfor sağlamaktadır. Bu yönü ile dinî ve ahlakî bilgiler diğer bilgi türlerinden farklı olarak benliğe bir kimlik kazandırma özellikleri ile ön plana çıkmaktadır.

Her insan kültürel ve sosyal şartların neticesinde şekillenmiş bir benlik algısı ile yaşamını devam ettirir. Burada benlik adeta insanın bir uzvu gibi işlev görmektedir. Fakat bu soyut organ diğer karar verici merkezlerden farklı olarak bir eğitim ve bilgilenme süreci ile yeni bir kimlik kazanma kabiliyetine sahiptir. Her insanın sahip olduğu *gerçek benliği* yanında, bir de elde etmek istediği, varmak istediği *ideal benlik* algısı vardır. Kişinin ruhsal açıdan sağlıklı ve kendi ile barışık olması için, gerçek benliği ile ideal benliği arasında bir uyumsuzluğun olmaması gerekir.⁵⁰³ İslam'a göre sosyo-kültürel şartlar ve biyolojik güdülerin etkisi altında şekillenen benlik ile doğuştan getirilen ve adına fitrat denilen benliğin içeriği aynı değildir.⁵⁰⁴ İnsanın özgün yaratılışını, doğuştan getirilen özelliklerini, benliğini ifade eden *fitrat kavramı* ⁵⁰⁵ ile ideal benlik arasında bir uyum ve paralellik olmalıdır. Zira İslam eğitiminde hedeflenen benlik tasavvuru ile fitrat olarak kabul edilip doğuştan getirilen özellikler arasında uygunluk vardır.

Eğitim süreçleri, kişinin davranışını sağlam ahlakî temellere oturtmak için benliğini, *ideal bir benlik* seviyesine çıkarmaya çalışır. Çünkü davranışın kalıcı hale gelmesinin şartlarından bir tanesi de istenen davranışın organizma tarafından içselleştirilmesidir.

⁵⁰³ Yıldız, “Benlik Kavramı ve Benliğin Gelişiminde Dinin Rolü”, 97.

⁵⁰⁴ Buhari, *Sahih-i Buhari*, Tefsir, 2. - Hz. Peygamber (asm.)'in, “Her doğan, İslâm fitratı üzerine doğar. Sonra, anne-babası onu Hristiyan, Yahudi veya Mecusi yapar.”; er-Rûm 30/30.; *Öyleyse sen yüzünü Allah'ı birleyen (bir hanîf) olarak dine, Allah'ın o fitratına çevir; ki insanları bunun üzerine yaratmıştır. Allah'ın yaratışı için hiçbir değiştirme yoktur. İşte dimdik ayakta duran din (budur). Ancak insanların çoğu bilmezler.*

⁵⁰⁵ Muhiddin Okumuşlar, *Fitrattan Dine* (Konya: Yediveren Kitap, 2002), 29.

Benlik, içerisinde yaşadığı sosyal ve kültürel ortamdan etkilenecek şekilde şekillenir. Burada ifade edilen kültürel ortam kavramı geniş bir etki alanını kapsamaktadır. Toplumda yaşanan sosyo-ekonomik hayat, eğitim süreçleri, dinî ve ahlakî değerler bir bütün olarak kültürün alt öğelerini oluşturmaktadırlar.⁵⁰⁶ Din olgusu, kültürü şekillendiren önemli kurumlardan bir tanesidir. Dolayısıyla psikolojik ve sosyolojik bir gerçeklik olan din kurumu, doğası gereği doğrudan kültür ve sosyal yaşantı üzerinde etkili olurken dolaylı olarak ta bireyin benliğini inşa etmektedir. Bireyin bu tür değerler sistemi üzerinden idealize ettiği bir benlik tasarımı vardır. Kendini gerçekleştirme güdüsü ile kişi, mevcut olan benliğini ideal benliğe dönüştürmek için çaba gösterir. İdeal benliğe kavuşması kişiyi mutlu eder. Kendisini veya potansiyelini gerçekleştirme imkanını elde eder. Carl Gustav Jung ifade ettiği kişinin *kendini gerçekleştirme* ⁵⁰⁷ süreci modern psikolojide ruhsal açıdan kişinin kemal ermesi anlamına gelir. İslam eğitim modelinde mevcut durumu anımsatan fakat içeriği farklı tabirler mevcuttur. Günümüzde yapılan çalışmalarda tasavvuftaki nefsin mertebeleri ile psikoloji bilimindeki bir kısım kavramlar birlikte ele alınmıştır. *Nefs* kavramına bakış açısında ve onu tanımlama hususunda bu iki alan arasında farklar vardır.⁵⁰⁸

Nefs kavramı çoğunlukla kötü anlamda kullanılmış olsa da olumlu anlamlar da ihtiva eden tanımlar da yapılmıştır.⁵⁰⁹ Nefs kavramı menfi anlamda ele alındığında kötüyü isteyen duyguların merkezi⁵¹⁰ olarak kabul edilirken, eğitilebilir ve yaratıcının isimlerinin tecelli alanı olması yönü ile de ele alındığında müspet anlamda kullanılmıştır.⁵¹¹ Bir hadiste Hz. Peygamber (sav) “*nefsini bilen Rabbini bilir*”⁵¹² buyurmuştur. Bu hadiste yaratıcıyı bulmanın ve onu tanımanın yolu insana

⁵⁰⁶ Yıldız, “Benlik Kavramı ve Benliğin Gelişiminde Dinin Rolü”, 104.

⁵⁰⁷ Yıldız, “Benlik Kavramı ve Benliğin Gelişiminde Dinin Rolü”, 106.

⁵⁰⁸ Mehmet Şirin Ayış, “Nefs Mertebelerinin Psikolojideki Karşılıkları Üzerine Bir Değerlendirme: Robert Frager Örneği”, *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/14 (18 Aralık 2019), 564.

⁵⁰⁹ Hasan Bulut, “Tasavvufî Bir Bakış Açısıyla Nefs”, *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/1 (Bahar 2020), 186.

⁵¹⁰ Yûsuf 12/ 53.

⁵¹¹ el-Ahzâb 33/72.; eş-Şems 91/8-10.

⁵¹² Yusuf Açikel, “‘Nefsini Bilen Rabb’ini Bilir’ Hadis mi, Kelam-ı Kibar mı?”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1998), 199. “Bu ifade, farklı lafızlarla Muhasibi’nin (243/857) er-Riaye adlı eserinde söylenmiş bir söz olarak geçmekte ancak tespitlerimize göre ilk defa “En iyi bileniniz Rabb’inizi de en iyi bileninizdir” ilavesiyle İhvan-ı Safa Risalelerinde senedine yer verilmeden Hz. Peygamber’in hadisi olarak kaydedilmiştir.”

verilen nefsi tanımaktan, benlik tasavvurunun farkına varmaktan geçtiği ifade edilmiştir. Bu yönü ile nefsin olumlu ve hakikate ulaştırıcı bir yönünü olduğuna dikkat çekilmiştir. “Ene” olarak adlandırılan insan *benliği*, yaratıcıyı ve ilahi benliği bilmede anahtar bir kavram, bir kıyas birimi olarak kabul edilmiştir.⁵¹³

Benlik kavramı, “*kişiliğin öznel yanı*” olarak tarif edilmiştir. Kişinin tutumları, dünyayı algılama biçimi, kendisini değerlendirme şekli benliğini ifade etmektedir. Benlik kavramı insanın davranışlarına, kişiliğine önemli ölçüde tesir etmektedir. Sonuçta kendisi de bir dizi öğrenme sonucunda oluşmuş olan benlik tasarımı, günümüzde psikologların ilgiyle inceledikleri bir kavram olmuştur. Benlik tasarımı insanda şu soruların cevabını bulmaya çalışır: Ben kimim? Ben ne yapabilirim? Benim için neler değerlidir? Hayattan beklentim nedir? Bu soruların cevabı kişinin sahip olduğu gerçek benliği ve erişmek istediği ideal benliği hakkında bilgiler vermektedir. İnsanın sahip olduğu *benlik*, gelişim sürecini tamamlamış bir kavram değildir. Aksine birçok çevresel faktörden etkilenerek oluşan ve gelişmeye devam eden edinilmiş bir yapıdır.⁵¹⁴

Yukarıdaki soruların cevaplarına yakından bakıldığında, bu cevapların genelde birçok din tarafından özelde de İslam dini tarafından cevaplandırıldığı görülecektir. İslam dini, mümine kendi benliği ve evren hakkında bir bakış açısı vermekte, bu dünyaya gönderiliş amacını, misyonunu öğretmektedir. Dolayısıyla organizmanın doğuştan gelen ve öğrenmeye açık fitri bir benliği olmasının yanı sıra inandığı dinden ötürü başka bir ideal benlik tasarımı da kazanmaktadır.

Evrenin varoluş sebebini, yaşamın amacını, insanlığın tanımını, iyiliğin veya kötülüğün mahiyetini, ahlakî olan ya da olmayan davranışların neler olduğunu din eğitimi üzerinden öğrenip kabul etmeyle oluşan algı, dindar bir benlik tasarımı meydana getirecektir. Benliğin niteliğini doğrudan etkileyen dindarlık, “*İnsanın kendi inanç alanı içindeki bireysel gerçeklik durumu hakkında da bir bilgiye sahip bulunduğu anlamına gelmektedir. İnancın ruhsal ve fiziksel işaretleri içinde birey, tanrısal gerçekliğe kendi sosyal konumu içinde bağlanmakta, gündelik hayatın bütün etkilerini koruyan bir realite içinde dini, kendi yaşamının bir göstergesi haline*

⁵¹³ Nursi, *Sözler*, 576.

⁵¹⁴ Baymur, *Genel Psikoloji*, 29.

*getirmektedir. Nitekim günlük yaşam stratejileri içinde dine atfedilen emir ve yasaklara bireysel düzlemde uyulmakta, öte yandan da din, toplumsal yaşamın merkezine konularak gündelik hayat denetlenmektedir.”*⁵¹⁵

Yaşama ilişkin soruların cevapları seküler karakterli bir bilgi üzerinden verildiğinde oluşacak benlik, inanç noktasında herhangi bir kabul ve tutum geliştirmeyecektir. Davranışların yönlendirildiği benlik merkezinin dindar bir mahiyette veya dinî referanslı tutumlara meyilli olması, davranışlara da bu yönde bir etkisinin bulunması kaçınılmazdır. Dinî bilgileri öğrenen bir organizmada, her zaman dinî duygu veya dindar benlik algısı oluşmayabilir. Burada belirleyici olan organizmanın dinî bilgilerin içeriğini kabul etmesi ve yaratıcının bütün mesajlarını severek, isteyerek benimsemiş olmasıdır. Kalben benimsenemeyen bilgiler, zihinsel alanda bir öğrenmeyi ya da bilişte bir değişimi meydana getirebilir.⁵¹⁶ Fakat duyuşsal alanda bir davranışı, bir tutumu meydana getirmesi güçleşmektedir.

Dindar kişilik yapısı, başka bir aktarıcıdan gelen inanç transferi ile oluştuğu kadar öğrenilen dinî bilgiler ile de meydana gelebilmektedir. Burada konumuz açısından önemli olan detay, dinî bilginin dindar bir benlik yapısını inşa etmedeki tesiridir. Dinî bilgiler dindar bir benlik tasavvuruna etki ederken, geliştirilen dindar tutumlar da davranışları etkilemektedirler.⁵¹⁷ Dindar benliğin göstereceği tutumlardaki ahlakî özellikler ve öğrenilen dinî bilgilerin ahlakî değer yargısı taşıması, benlik alanında, ahlakî kimliği harekete geçirmektedir.⁵¹⁸ Çalışmamızın başında psikomotor, zihinsel veya duygusal alanda meydana gelen, doğrudan gözlenebilen veya gözlenemeyen istedik her türlü değişimi davranış veya öğrenme olarak değerlendirmiştik. Gözlemlenebilen davranışlardan önce geliştirilen dinî benlik tasarımı da zihinsel ve kalbi bir davranış değişikliği olarak kabul edilmektedir.

⁵¹⁵Necdet Subaşı, “Gündelik Hayat ve Dinsellik”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/236-267 (2001), 254; Yahya Turan, *Kişilik ve Dindarlık* (Ensar Neşriyat, 2017), 110-113.

⁵¹⁶ İmam-ı Gazali, *Büyük İslam Dini: İman Prensipleri İslam Düşüncesi ve Ahlak*, çev. Abdullah Aydın (İstanbul: Dilek Matbaası, ts.), 150.

⁵¹⁷ Abdurrahman Kurt, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 1.

⁵¹⁸ Oya ONAT Kocabıyık, “Benlik ve Ahlaki Kimlik”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 12/27 (01 Haziran 2014), 263.

Büyük ölçüde gelişimini tamamlayan benlik algısı, gelen uyarıcıları yani bilgileri alarak kendi onay süzgecinden geçirmektedir. Bu onay süzgecinin kıstasları, tutumları büyük ölçüde inanç düzleminde transfer edilen bilgiler ile gerçekleşmektedir. Organizma, eylemde bulunmadan önce o eylem ile ilgili gelen bilgiyi bilişsel ve duyuşsal süreçlerden geçirmektedir. Daha sonra onayladığı bilgileri, bazen gözlenebilen davranışa bazen de zihinsel veya kalbi bir davranışa dönüştürmektedir. Gelen uyarıcıların ya da zihne akan bilgilerin, organizmanın benlik tasarımına paralel ve uygun olması, planlanan davranışın ortaya çıkma olasılığını artıracaktır. Dindar bir benlik algısına sahip organizmanın, dinî bilgilere göstereceği tepkiler ile dindar bir tutum taşımayan benliğin aynı bilgilere göstereceği tepkiler farklı olacaktır. Çünkü davranışların çoğu benlik algısının çatısı altında meydana gelmektedirler. Dinî bilgilerin, duyuşsal boyuttan arınmış bir şekilde organizmaya ulaşmaları veya bu öğrenme sürecinde iman faktörünün göz ardı edilmesi, müspet manada beklenen davranışın ortaya çıkışını zorlaştıracaktır.

3.2. İNSAN FITRATI VE ERDEMLİ DAVRANIŞLAR

İnsan için gerek doğuştan gelen gerekse çocukluk dönemlerinde alınan eğitimin etkisi ile şekillenen birçok erdemli davranışlar vardır. Bu davranışlar belli bazı noktalarda kendilerine özgü bir mekaniğe sahiptirler. Davranışların bir başka davranışı tetiklemesi ya da bir davranışın başka bir davranışa sebep olması eğitim bilimi açısından incelenmesi gereken bir durumdur. Bu yönü ile davranışın oluş önceliklerini kavrama ve mahiyetini tespit etme, o davranışın kişiye kazandırılması sürecinde gösterilecek yaklaşım açısından oldukça önemlidir.

İnsanın kişiliğinin veya benliğinin doğuştan gelen özelliklerle mi yoksa daha sonra çevresel faktörlerden edinilen tutumlarla mı şekillendiği tartışması bir yana, herhangi bir davranışın oluşum anını, yüzde yüz açıklayıcı, deneysel bilgilerin söz konusu olmadığını ifade edebiliriz. İnsanın karmaşık duygusal yaşantısı, her bireyin yaşadığı pedagojik ve çevresel uyarıcıların öznelliği ve insan unsuru üzerinde deneysel çalışmaların yapılmasının zorluğu konu ile ilgili nesnel ve nihai bilgilerin ortaya çıkışını zorlaştırmaktadır. Fakat buna rağmen davranışların ortaya çıkış süreçlerine inilerek, arka planda bulunan tutumları, tutumları oluşturan bilgilerin ve yaşantıların izleri takip edilerek bazı kanaatlere varılabilir. Örneğin içsel bir davranış

olan imanın orta çıkışı veya iman etmiş olma sürecinin nasıl başlayıp sonlandığı konusu birçok yönden tartışılabilir. Fakat bu tartışmalardan elde edilen bulguların başka bir insanın üzerinde tecrübe edilmesi oldukça zordur. Bir bilginin veya yaşantının bir insan üzerinde yaptığı etki ile başka bir insan üzerinde yapacağı etki her zaman aynı değildir. Yerdeki ve gökteki her varlığın bir yaratıcı tarafından yaratıldığı bilgisi, bir peygamberin mesajı ile birlikte mucizeler göstermesi, argümanlarını en güçlü bir şekilde ortaya koyması da her zaman karşıdaki muhatabının iman etmesi sonucunu doğurmadığı gibi her zaman inkar etme sonucunu dahi doğurmamaktadır.⁵¹⁹ İman etmek ya da inkar etmek nasıl bir davranış ise, saygılı olmak, cömert olmak, merhametli olmak, trafik kurallarına uymak gibi gündelik hayatta gösterdiğimiz yaşantılarımız da birer davranış kabul edilmektedirler. Gözlemlenen davranışların sebepleri, ortaya çıkış süreçleri anlaşılır iken, içsel yani kalbi davranışların gelişim süreçleri daha karmaşık bir içeriğe sahiptirler.

Bediüzzaman Said Nursi, kısa zaman içerisinde iman motivasyonu ile bedevî Araplarda meydana gelen olumlu davranışları şöyle ifade etmiştir. *“Bedevî bir kavim ve ümmi bir muhitte, hayat-ı içtimaiyeden ve efkâr-ı siyasiyeden hâlî ve kitapsız ve fetret asrının karanlıklarında bulunan ve pek az bir zamanda en medeni ve malûmatlı ve hayat-ı içtimaiyede ve siyasiyede en ileri olan milletlere ve hükûmetlere üstad ve rehber ve diplomat ve hâkim-i âdil olarak, şarktan garba kadar cihan-pesendane idare eden ve sahabe namıyla dünyada namdar olan cemaat-i meşhurenin ittifak ile; can ve mallarını, peder ve aşiretlerini feda ettiren bir kuvvetli iman ile tasdikleridir.”*⁵²⁰

İnsanın davranış örgüsü içerisinde ön plana çıkan bazı önemli ve belirleyici davranışlar vardır. Cömertlik, cesaret, sıdk, vefa gibi daha da artırılabilir bir kısım hasletler insanın karakterini oluşturan çok önemli davranış formlarıdır. Özellikle ibadetlere devam edilmesinde veya dinî davranışların kazanılmasında yukarıda sayılan hasletlerin doğrudan veya dolaylı olarak büyük bir etkiye sahip olduğunu ifade edebiliriz. Bu davranışlar birçok davranışa olumlu anlamda öncülük

⁵¹⁹ Nurullah Altaş- İsmail Arıcı, *Din Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü- Nurullah Altaş (İstanbul: Ensar, 2019), 67.

⁵²⁰ Nursi, *Mektubat*, 255.

etmektedirler. Davranış zincirinin bilinebilmesi için konunun bu yönde irdelenmesinin faydalı olacağını düşünüyoruz. Özellikle İslam'ın ortaya çıkıp, geliştiği Arap toplumunda İslamî ahlakın kısa sürede nasıl hayat bulduğu, bu vesile ile İslam'ın hızlı bir şekilde yayılmasının sebeplerini, ilk dönem Müslümanlarının bu erdemli davranışları nasıl kazandıklarını bilgi ve öğrenme bağlamında analiz etmeye çalışacağız. İslam ahlakının oluşum sürecini, Hz. Peygamberin mesajları ve telkinleri ile beraber cahiliye dönemi⁵²¹ Araplarında bulunan hasletlerin kısa sürede nasıl sentezlendiğini anlamaya çalışacağız.

3.2.1. Dinî Bilgi ve Cömertlik İlişkisi

Cömertlik, toplumsal dayanışma, yardımlaşma ve bireyler arasındaki ikili ilişkiler açısından oldukça önemli bir haslettir. İnsanlar arasındaki anlaşmazlıkların ve husumetlerin birçok sebepleri vardır. Bu sebeplerin arasında maddi menfaat ve tamahkarlık gibi sebepler önemli bir yer tutarlar. Maddi anlamda aç gözlülük ve mala düşkünlük insan onuru açısından birçok sıkıntıyı beraberinde getirmektedir. Hem toplumda hem de aile bireyleri arasında maddi beklentilerin sebep olduğu küskünlükler, fitneye ve kavgaya yol açmaktadır. İnsanların hukuken sahip oldukları haklarının baki kalması şartı ile gerektiğinde bireysel haklarından gönül rızaları ile vazgeçmeleri, ahlakî açıdan faziletli ve yüce bir haslet olarak kabul edilmektedir.⁵²²

Cömertlik hasleti İslam terbiyesinin insana kazandırmayı hedeflediği önemli bir davranış ve ibadet kabul edilmektedir. Cömertlik vesilesi ile insanlar arası sevgi ve hürmet artar. Kıskançlık ve haset gibi duygular asgari düzeye iner. Bu hasletin yaygınlaştığı toplumda kaygı ve gelecek korkusu azalır. Bunun yanı sıra cömertlik, bireylerin şahsi bir kısım mali özellik taşıyan ibadetlerini yapabilmeleri için zaruri olarak kendilerinde bulunması gereken bir haslettir. İslam bir taraftan ahlakî ve ibadî bir davranış sayılan cömertlik ahlakını inşa etmeye çalışırken öte taraftan diğer bir kısım güzel hasletleri bu güzel ahlakî özellik üzerine bina etmeye çalışır.

⁵²¹ Mustafa Fayda, "Câhiliye", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/17. Cahiliye kelimesi, İslamiyet'ten önceki dönemi ifade etmek için kullanılan bir isimlendirmedir. İlmin zıttı olan bilgisizlik, barbarlık ve gayri İslami ahlak anlamlarına gelir. Bu kavramsallaştırma Kur'an-ı Kerim'de Âl-i İmrân 3/154, el-Ahzâb 33/ 33. el-Feth 48/ 26. el-Mâide 5/50. ayetlerinde kullanılmıştır.

⁵²² "Eğer borçlu darlık içindeyse ona eli genişleyinceye kadar mühlet verin. Eğer bilerseniz, (borcu) sadaka olarak bağışlamanız, sizin için daha hayırlıdır." el-Bakara 2/ 280.

Kur'an-ı Kerim'de cömertlik ve fedakarlık için îsar kavramı kullanılmıştır.⁵²³ Îsar, bir fayda veya zararı def etme konusunda bir başkasını kendisine tercih etme ona öncelik verme anlamlarına gelmektedir. Bu fedakarlık din kardeşliği söz konusu olduğunda ulaşılabilecek son aşama kabul edilmektedir.⁵²⁴ Sözlükte “*Bir şeyi veya bir kimseyi diğerine üstün tutma, tercih etme*” manasına gelen îsâr ahlâk terimi olarak “*Bir kimsenin, kendisi ihtiyaç içinde bulunsan bile sahip olduğu imkanları başkalarının ihtiyacını karşılamak üzere kullanması, başkasının yararı için fedakârlıkta bulunması*” anlamına gelmektedir.⁵²⁵

İslam'ın en önemli ibadetlerinden biri de zekattır. Zekâtın⁵²⁶ yanı sıra sadaka,⁵²⁷ infak,⁵²⁸ karz-ı hasen⁵²⁹ vb. birçok mali ibadetler insanın cömertlik vasfı üzerine bina edilmiştir. Her ne kadar bu ibadetler gerek cimri olsun gerekse cömert olsun tüm müminlere farz olsa da, ilgili ilahi emirlerin mümin tarafından ideal düzeyde yerine getirilmesi o müminin cömertliği veya cimriliği ile de yakından ilgilidir. Bencilliğin veya aç gözlülüğün baskısı altında bulunan bir insandan talep edilen bu ibadetlerin zorluğu ortadadır. Bu tür ibadetlerin inanç düzeyinden amel sahasına geçmesi için bir kısım teşvik edici bilgilerin yeterli, psikolojik ve sosyal şartların da uygun olması gerekmektedir.

İslam dini birçok ayet ve hadiste îsârın, cömertliğin, infakın vb. mali yükümlülüklerin, önemine dikkat çekmiş, bu davranışı teşvik etmiştir. İslam toplumunun ilk inşa dönemlerinde bu konuda önemli yol alınmıştır. Bazen bir ayet bazen de Hz. Peygamberin bir sözü ile müminler cömertlik ile ilgili çok güzel davranışlar ortaya koymuşlardır. İman etmiş olma ile beraber infak eden kimsenin ahiretteki mükafatının ne kadar büyük olduğu bilgisi, müminleri cömert olmaya sürekli sevk etmiştir.

⁵²³ “Onlardan önce bu yurda yerleşmiş ve gönülden inanmış olanlar, kendilerine göç edip gelenleri severler, onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar; ihtiyaç içinde olsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarırsa işte kurtuluşa erecekler onlardır.” (Haşr suresi, 9. Ayet)

⁵²⁴ Cürçani, *Kitâbu't-Ta'rifât*, 46.

⁵²⁵ Mustafa Çağrı, “Îsar”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, ts.), 22/490.

⁵²⁶ el-Bakara 2/ 43, 110.

⁵²⁷ el-Bakara 2/ 271, 276.

⁵²⁸ el-Bakara 2/ 3, 195.

⁵²⁹ el-Bakara 2/ 245.; el-Hadîd 57/11.; el-Müzzemmil 73/20.

Kur'an-ı Kerim'de *"Kim bir iyilikle gelirse ona bundan daha hayırlı karşılık vardır; kim de bir kötülükle gelirse o kötülükleri işleyenler yalnızca yaptıklarının karşılığını görürler."*⁵³⁰ Bir başka ayette de *"Kim iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı vardır; kim de kötülükle gelirse o sadece getirdiğinin dengiyle cezalandırılır. Onlar haksızlığa uğratılmazlar."*⁵³¹ Buyrulmuştur.

"Sadakaları açık olarak verirsiniz bu ne güzel! Şayet onu yoksullara verirken gizlerseniz bu sizin için daha da hayırlıdır ve sizin bir kısım günahlarınıza kefâret olur. Allah yaptıklarınızdan haberdardır."⁵³² Ayeti kerimesi ile de hayrın gizli yapılması, infak edilen kimsenin onurunun korunması gerektiğine dikkat çekmiştir.

H. Peygamber (sav), *"Yarım hurma ile de olsa cehennemden korunun."* buyurarak cömertliğin ve infak etmenin zenginlikle ilgili olmadığına önemli bir vurgu yapmıştır.⁵³³ Yine başka bir hadislerinde şöyle buyurmuştur. *"Her sabah iki melek iner. Onlardan biri: ya Rabbi! İyilik edene malının karşılığını ver, der. Diğer melek de ya Rabbi! Cimrilik edenin malını telef et, diye dua eder."*⁵³⁴ İsrâf yapmaksızın cömertliğin sınırının geniş tutulduğu bir diğer hadiste de H. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur. *"Ey insanoğlu! İhtiyacından fazla olan malını sadaka olarak vermen senin için iyidir, bunu vermemen ise kötüdür. İhtiyacını karşılayacak kadarını elinde bulundurmandan ötürü ayıplanmazsın. İyilik yapmada önceliğin, geçimini sağlamakta sorumlu olduğun kimseler olsun. Veren el, alan elden üstündür."*⁵³⁵

İslam tarihi içerisinde cömertlik ve yardımlaşma ilgili birçok örneğe şahit oluyoruz. H. Ömer (ra) şöyle anlatır: *"H. Peygamber (sav) bir gün bizlere sadaka vermemizi emretti. O esnada mal varlığım oldukça fazla idi ve zengin sayılırdım. Kendi kendime "H. Ebu Bekir'i hayır konusunda ondan daha fazla infak ederek ancak bugün geçebilirim." dedim ve servetimin yarısını getirdim. H. Peygamber (sav) "Ailene bir şey bıraktın mı?" diye sordu. "Evet, onlara da bir miktar bıraktım"*

⁵³⁰ el-Kasas 28/84.

⁵³¹ el-En'âm 6/160.

⁵³² el-Bakara 2/272.

⁵³³ Buhârî, Zekât 9, 10, Menâkıb 25, Rikak 49, 51, Edeb 34, Tevhîd 36; Müslim, Zekât 66-68. Ayrıca bkz. Tirmizî, Kıyâmet 1, Zühd 37; Nesâî, Zekât 63, 64; İbni Mâce, Mukaddime 13; Zekât 28

⁵³⁴ Buhârî, Zekât 27; Müslim, Zekât 57

⁵³⁵ Müslim, Zekât 97. Ayrıca bk. Tirmizî, Zühd 32

*dedim. Ne kadar bıraktığımı sorduğunda da “İnfak ettiğim bu servetim kadar da onlara bıraktım.” cevabını verdim. Biraz sonra da Ebu Bekir geldi. Hz. Peygamber (sav) ona da “Ey Ebu Bekir! Sen aile fertlerine ne bıraktın?” O da “Onlara Allah’ı ve onun resulünü bıraktım” dedi. Bunun üzerine onu hiçbir zaman geçemeyeceğimi anladım.”*⁵³⁶ Bunun gibi yaşanan örnekler Müslümanların infak konusunda ne kadar cesur ve cömert davrandıklarını ortaya koymaktadır.

Cömertliğin önemli teşvik edici motivlerinden biri de hiç kuşkusuz cömertlik hakkında verilen bilgilerdir. Ancak bu bilgilerin, insanın davranış örgüsü içerisinde yeni bir davranışa dönüşmesi hemen beklenmemelidir. Tamahkar veya bencil duygulara sahip bir insanın, cömertliğin çok faziletli bir davranış olduğunu bilişsel düzeyde öğrenmesi her zaman yeni bir davranış geliştireceği sonucunu doğurmaz. Organizma tarafından alınan bilgiler doğru kabul edildikleri halde eyleme dönüşmeyebilirler. Organizmanın davranış bütünlüğü içerisinde diğer davranışlarla bir eşgüdümünün olması gerekir. Paraya ve mala aşırı düşkün bir insanın, bu zaafına yönelik bir bilgilendirme veya düzeltme yapmadan salt cömertlik eylemi üzerinden yapılacak bilişsel bir öğrenme o eylemi meydana getirmeyecektir. Organizmanın davranış örgüsü içerisinde yer alan davranışların birbirleri ile girift ilişkileri vardır.

Cömertlik hasletini ortaya çıkaran birçok sebep olduğu gibi cömertliğin zıddı olan cimrilik davranışının arka planında dahi birçok farklı öğrenme süreçleri yatmaktadır. Konu ile ilgili olarak yapılacak bir eğitim programında öğretilecek bu davranışın kendisi ile ilintili olan irili ufaklı bütün yan dallarının göz önünde bulundurulması gerekiyor. Örneğin mala aşırı düşkünlük, uzun yaşama tasavvuru, ahiret hayatını önemsemeyerek dünya hayatına aşırı düşkünlük,⁵³⁷ kazancının tamamı ile kendi bilgi ve becerisi dahilinde gerçekleştirdiğini varsaymak,⁵³⁸ bencillik, elindeki malın azalacağını veya biteceğini düşünmek, dolayısıyla konforunun azalacağını düşünmek, Allah’ın Rezzak sıfatını bilmemek gibi çoğaltılabilecek birçok sebep bu erdemli davranışı doğrudan veya dolaylı olarak etkilemektedir.

⁵³⁶ Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebî Davud*, Zekât, 40/1678; et-Tirmizî, *Süneni’t-Tirmizî*, Menâkıb, 16/3675.

⁵³⁷ Ebu Abdurrahman Es-Sülemi, *Nefis Kusurları ve Tedavileri*, çev. Abdullah Suat Demirtaş (Semerkand Yayıncılık, 2021), 79.

⁵³⁸ el-Kasas 28/78.; “*Karûn, "Bu serveti sahip olduğum bilgi sayesinde elde ettim" diye karşılık verdi. Bilmiyor muydu ki Allah ondan önceki kuşaklardan, ondan daha güçlü ve daha çok servet biriktirmiş kimseleri helâk etmişti. Ama suçluluğu kesinleşmiş olanlara artık günahları sorulmaz!"*

Davranışa yönelik verilen bilgilerin organizmanın diğer zaafalarını gözetmesi gerekmektedir. Kazandırılmak istenen davranış destekleyen veya ortaya çıkmasını zorlaştıran diğer davranışlar ile ilgili de bir bilgi aktarımı ve öğretim yapılması gerekmektedir. Kişinin kazandığı malın gerçekte kendisinin kazanmadığı kendisine Allah tarafından ihsan edildiğini öğrenmesi faydalı olacaktır. Aksi durumda kendisinden istenen infakı yapması zorlaşmaktadır. Aktarılabilecek bilgiler tek yönlü olmamalıdır. İnsan, inancı ile ilgili bir zaaf taşıdığı zaman bencil davranabilmektedir. Aynı şekilde gelecek ile ilgili güven kaybı yaşadığı zaman da kendisinde kaygı ve korku meydana gelebilmektedir. Allah'ın ihsan sıfatına inanıp inanmamak, ahiretin varlığına duyulan inancın azlığı veya çokluğu cömertliğe/cimriliğe dolaylı olarak etki etmektedir. Ayeti kerimede Allah (cc) (وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ) “Size verdiğimiz rızıktan infak ediniz”⁵³⁹ buyurmuştur. Burada مِمَّا nın takdimi, önce gelmesi sadakanın Allah'ın kendi malı olduğunu, رَزَقْنَا (biz rızık verdik) kelimesi ile rızık verenin Allah olduğu, minnet olmaması gerektiği, rızıkın نَا ya yani biz zamirine isnat edilmesi, fakirlikten korkulmaması gerektiğini ifade etmektedir.⁵⁴⁰ İnfak edilmesini emreden ayeti kerime tek cümle olmasına rağmen içerisinde insanın muhtemel birkaç zaafına mukabil gelebilecek bilgilendirmeleri de yapılmıştır. Sadece infak ediniz veya cömert olunuz denmemiş, Allah'ın size verdiği maldan, yani hakikatte size ait olmayan maldan gerçek mal sahibi size infak etmeyi emrediyor. Bu ayeti kerimede fakirlik korkusu ve minnet edilmemesi, başa kakılmaması gerektiğine dikkat çekilerek, müminin kalbine gelebilecek muhtemel tereddütler izale edilmiştir.

Toplumsal hayatta yüceltilen ve idealize edilen davranışların kalıcı şekilde öğrenilmesi daha kolaydır. İlk dönem İslam toplumunda erdemli bir davranış öğretmek amacı ile yapılan bilgi aktarımı yalnız başına yeterli olmamıştır. Nitekim cahiliye dönemi olarak adlandırılan İslam'dan önceki dönemde cömertlik ahlakı yüceltilen ve övülen bir ahlaktı. İslam'ın cömertlik ahlakının sosyal hayat içerisinde kısa sürede ideal bir seviyeye gelmesinde, cahiliye dönemindeki cömertlik ve şeref algısının önemli etkisi olmuştur.

⁵³⁹ el-Bakara 2/ 3.

⁵⁴⁰ Nursi, *İşaratül İcaz*, 55.

Arap toplumunda yönetim şura meclisi ile gerçekleştirdi. Kabilelerden özel hasletleriyle öne çıkan kişiler bu şura meclisine seçilirdi. Her kabilenin güçlü, tecrübeli ve yaşlı insanları tarafından oluşturulan bu şura meclisi kendisi için bir lider yani bir şeyh seçerdi. Lider anlamına gelen şeyh kelimesinin bir diğer anlamı yaşlı kimse demekti. Bu şeyhte bulunması gereken sıfatlar cesaret, yumuşak huyluluk, ağırbaşlılık gibi özelliklerdi. Bunu yanı sıra dikkat çekilen bir başka husus özellikle bu şeyhin cömertlik vasfına sahip olmasıydı. O dönemde cömertlik vasfı kişiyi Arap toplumunda lider yapacak kadar önemli bir ahlaktı.⁵⁴¹

Cahiliye döneminde cömertlik, şeref vesilesi sayılıyordu. Çünkü temel gereksinimlerin bile zor karşılandığı çöl ortamında yardımseverlik ve misafire ikramın ne kadar büyük fedakarlık örneği olduğu aşıkardı. Sahip olduğu kıt imkanlara rağmen bir başkasına yardımda bulunmanın arka planında şeref kazanma motivasyonu yatıyordu. İnsanların nezdinde itibar kazanmak ve asil görünmek cömert olan kişiye manevi doyum sağlıyordu. Bu vasıflarla şöhret olmuş kişinin şöhreti bazen kendi kavminin sınırlarını aşip civar yerleşim yerlerine kadar ulaşıyordu.⁵⁴² Arap örfüne göre cesur kişi yarının geçim kaygısını taşımazdı, sahip olduğu yiyeceği, içeceği veya malı misafire cömertçe ikram ederdi.⁵⁴³ Şeref peşinde koşan kimse, muhtaç duruma düşme riskine rağmen böyle davranmaktan çekinmezdi. Arap toplumu içerisinde cömertliğin zirvesine ulaşmış önemli şahsiyetler bu cömertlikleri ile yaşadıkları dönemde ve daha sonraki tarihlerde büyük şöhret elde etmişlerdir. Hikayeleri, dilden dile destanlaşmış bu şahsiyetler, tarihte kendi toplumlarına rol model olmuşlardır.

Bedevi Arap kültüründe cömertliği ile tanınan rol modellerden biri de Hatemi Tâi adlı kimsedir. Hikayelerde, menkıbelerde kendisinden bahsedilen bu tarihi şahsiyet aynı zamanda kerim sıfatı ile de tavsif edilmiştir. Herkesin imrendiği bu kahraman hem cömert hem de kerim bir kimse idi. Kerim sıfatı Arapça sınırsız cömertliği ve asaleti ifade eden bir anlama sahiptir. Kerim sıfatına sahip kimse asaletini, soyluluğunu sınırsız cömert davranışları ile kanıtlamış ve herkes tarafından

⁵⁴¹ Hamza Al, “Erken Dönem İslam Devleti: Politik Birliğin Sağlanmasında Seçkin Sahabelerine Rolü”, *Fırat Üniversitesi. İİBF Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 4/2 (2020), 46.

⁵⁴² İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 111.

⁵⁴³ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 112.

adeta asaleti tescillenmiştir. Kur'an-ı Kerim daha sonra, bu önemli sıfatı, Allah korkusu ve alçakgönüllülük ile yeniden tanımlayarak ona yeni bir boyut getirecektir.⁵⁴⁴

Cahiliye döneminde olduğu kadar İslam'da da cömertlik övülen bir davranıştı. İslam dini, bir kısım hükümlerini ve ahlakî erdemlerini toplum hayatında hali hazırda yaşanan bu davranıştan destek alarak oturtmuştur.⁵⁴⁵ Hz. Peygamberin konu ile ilgili mesajlarının hemen yaşama geçmiş olmasının arka planında kuşkusuz cahiliye dönemindeki bu ahlak anlayışının büyük bir etkisi vardır. Meseleyi sadece bilişsel düzeyde bir öğretim ile açıklamak yeterli olmamaktadır. Fakat iki durumu birbirinden ayıran temel motivasyonlar farklı olmuştur. Davranışın toplumdaki tezahürü aynı olmakla beraber, İslam'ın cömertlikten beklediği amaç ile cahiliye döneminin beklediği amaç aynı olmamıştır. İslamiyet bu erdemli ve özverili davranışı Allah'ın rızasını kazanmak için yapılmasını isterken, cahiliye dönemi, şahsi asalet ve şöhrat için bu davranışı yüceltmıştır. Ölçsüz davranışlarla cömert davranan kimselerin sonradan muhtaç duruma düşmemeleri ile ilgili uyarılar yapılmıştır. Davranışın yönü dünyevi beklentilerden ilahî rızaya çevrilmiş, savurganlık ve cimrilik dışında bir denge tesis edilmiştir. Arap cömertliği ile înfak prensibi ortak bir zeminde buluşmuş, ideal bir dinî davranış formu ortaya çıkmıştır.⁵⁴⁶

İslam'ın yeniden dizayn ettiği cömertlik hasleti ile, insanların gönülleri fethedilmiş, toplumun baskısı altında ezilen zayıf insanlar, yoksullar İslam'a teveccüh etmiş, kısa sürede İslam bütün Arap yarımadasında yayılmıştır. İlahi mesajlar, Hz. Peygamberin telkinleri ve Cahiliye dönemi Araplarında cömertlik hasleti makul bir düzeye gelmiştir. Dinî bilgi ve öğretim faaliyeti ile önceki davranış formu birbirini beslemiştir.

3.2.2. Dinî Bilgi ve Cesaret İlişkisi

“Cesaret (şecaat) kelimesi, ahlak literatüründe öfke (gazap) duygusunun akla itaat etmek suretiyle kazandığı itidal hali için kullanılmakta ve bazen saldırganlıkla

⁵⁴⁴ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 112.

⁵⁴⁵ Mâlik, *Muvattaü'l-İmâm Mâlik*, Husnû'l Halk, 8. “Ben güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderildim.” Hz. Peygamber (sav)' in peygamberliğinden önce bazı güzel ahlakî özelliklerin toplumda bulunduğu anlaşıyor.

⁵⁴⁶ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 113.; el-İsrâ 17/29-30.; el-Furkân 25/67.

*korkaklığın orta noktası, bazen da korkaklığın karşıtı olarak gösterilmektedir.”*⁵⁴⁷ Cesaret toplumlar da kabul gören evrensel bir erdemdir. Kişinin kendisini topluma veya inandığı değerler uğruna feda etmesidir.

Günümüzde savaşları inceleyen disiplinler, psikoloji veya edebiyat gibi ilim ve sanat dalları cesaret erdeminin ortaya çıkışı ve gelişimi üzerinde çalışmalar yapmaya devam etmektedirler.⁵⁴⁸ Cesaretin toplumsal rollerle, tarih şuuru ile, izzet ve şeref algısı ile yakından ilgisi vardır. Atalardan tevarüs yolu ile edinildiği gibi, öğrenilen yüce ideallerle beraber ortaya çıkabilmektedir.

Psikolojik açıdan incelendiğinde *cesaret*, insanda bulunan gazap duygusunun ifrat ve tefritten arınmış denge halini ifade eder. İnsanın hayatını devam ettirip tehlikelerden korunmasını ve zararlı şeyleri defetmesini sağlayan bu duygu ifrat halinde bulunursa kişinin maddi ve manevi hiçbir şeyden korkmamasına sebep olurken, tefrit halinde bulunursa korkulmaması gereken şeylerden bile korkmaya sevk eder.⁵⁴⁹ Gazap duygusunun eğitilmesi ve kontrol altına alınması cesaret gibi bir erdemle beraber adalet ve hilm duygusunun da ortaya çıkmasını sağlar. Aksi durumda gazap duygusu kişinin saldırgan, zalim ve despot olmasına sebep olabilir.⁵⁵⁰

Sosyolojik açıdan bakıldığında cesaret erdeminin toplumsal değişimlerin temel saiklerinden biri olduğu söylenebilir. İslam dininin Arap toplumunda kısa sürede yaşam bulmasının ve özellikle de yayılışının temelinde Cahiliye dönemi Araplarının sahip oldukları cesarettin büyük payı vardı. Arapların siyasî ve dinî hayatları ile yeni yayılmaya başlayan İslam dininin dünya tasavvuru arasında büyük anlayış farkları vardı. Asırlardan beridir süregelen içtimai, iktisadî ve ahlakî bir anlayışa muhalif olarak ortaya çıkmış yeni bir dinin tesisi kolay değildi. Bu yeni dinin müntesiplerinin muhalif tavırları onları birçok zorlukla karşı karşıya getirecekti. İslam dinini benimseyenler ile yerleşik düzeni, statükoyu savunan

⁵⁴⁷ Mustafa Çağrı, “Şecaat”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/402.

⁵⁴⁸ İbrahim Sani Mert, “Cesareti Modellemek: Cesareti Anlamada ve Uygulamada Kullanılabilecek Bazı Modeller”, *Antalya Bilim Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (01 Temmuz 2021), 61.

⁵⁴⁹ Şadi Eren, “Kur’an Işığında Milli ve Manevi Bir Değer: Cesaret”, *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2017), 88.

⁵⁵⁰ Yahya İbn Adî, *Tehzîbü’l-Ahlâk Ahlak Eğitimi*, çev. Harun Kuşlu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 13, 2013), 20.

Arapların kısa bir sürede yeni dinin inananları ile çatışmaya girmeleri kaçınılmazdı. Bu çatışmayı göze almak cesaret gerektiriyordu. Mekke yönetiminin bu yeni dine karşı düşmanca bir tavır içerisine girmesinden dolayı İslam dinini kabul edenler, işkencelere, sürgünlere, toplumdan dışlanmaya, hatta ölümlere maruz kalıyorlardı.

Cahiliye dönemi Araplarında cesaret yüceltilen bir davranıştı. Arap töresine göre bir insanın şöhreti, toplumda kabul görmesi, şerefi onun gösterdiği cesarete bağlıydı.⁵⁵¹ Yapılan iyiliklerin karşılıklarının alınacağı bir ahiret inancı belirsizdi. Övülme, takdir görme, kendi kabilesini diğer kabilelerden üstün görme bir kısım ahlakî davranışlar için önemli bir motivasyon kaynağı idi. Güzel hasletlerin bu dünyadaki mükafatı yine dünyevi bir takdir ve övgü olarak alınıyordu. Sonucu ölüm bile olsa, cesaretin getireceği şöhretten vazgeçilmiyordu.⁵⁵² Bu davranışın arka planında yatan ana faktör, kibir, gösteriş ve kabile taassubuydu. İslam, toplumda var olan cesaretin gayesini; insanların beğenisini kazanma yerine “*Allah rızasını kazanma*” gayesine dönüştürmüştür.⁵⁵³

Cahiliye Araplarının davranış formları hakkında en sağlıklı bilgileri veren kuşkusuz Arap edebiyatıdır. Geçmiş tarihlerde gösterilen kahramanlık tabloları özellikle şiirlerde tasvir edilip, yüceltiliyor, cesareti öven bu manzum eserler nesilden nesile yayılıyordu. Ezberlenen bu şiirler Arapların ruh dünyaları üzerinde büyük etkiler bırakıyordu. Zulme karşı hakkı söylemek, herhangi bir otoriteden korkmadan düşüncelerini ortaya koyabilmek, bir melikin veya kralın karşısında istifini, bozmadan davranabilmek bir şeref göstergesiydi. Bu şiirlerde övülen cesaret sadece savaşta veya kavgada gösterilen yiğitlik değildi, cömertlik, hükümrانlık, atılganlık, misafire hürmet ve onun önünde ayağa kalkmayı da ifade ediyordu.⁵⁵⁴ Bu cesur tavırlar yalan söylemeyi de hoş görmezdi. Çünkü yalan söylemek cesaretin zıddı olan korkaklıktan kaynaklanıyordu. Korkaklık aşağılandığı gibi, yalan söylemek de aşağılanıyordu.

⁵⁵¹ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlakî Kavramlar*, 122.

⁵⁵² Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 124.

⁵⁵³ Fethullah Zengin, “Cahiliye Araplarında Bazı İyi Ahlak Örnekleri ve Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2016), 56.

⁵⁵⁴ İsmail Ekinci, “Arap Dili ve Şiirinde Şecâat (Courage in Arabic Language and Poetry)”, *Turkish Studies-Social Sciences* 15/7 (2020), 108.

Cahiliye döneminde oluşturulan Hilfu'l Füdul diğer ismi ile Erdemliler Cemiyeti dönemin şartları içerisinde haksızlığa karşı hakkı savunan bir damarın varlığını göstermektedir. Mekke döneminde zaman zaman çatışmalar olur, kimi zaman zayıflara karşı haksız muameleler olurdu. Bazen de ticaret veya hac ibadeti için Mekke'ye gelen güçsüz kimselere karşı eziyetler yapılırdı. Bu yapılanların yanlış olduğunu ve izzet ve şerefe yakışmadığını düşünen insaf ehli kişiler, bu haksızlıkların karşısına dikilip mağdurun hakkını zalimden almak için bir araya gelerek böyle bir cemiyet kurmuşlardı.⁵⁵⁵ Bu tür örgütlü sosyal yapılar bir bütün olarak toplumun bozuk olmadığını, toplum içerisinde bazı güzel hasletlere sahip kimselerin de bulunduğunu göstermektedirler. Günün şartlarında hak arama kültürünün kısmen de olsa varlığı cesaret ve şecaat davranışlarının varlığını zorunlu kılmaktaydı.

İslamiyet'i kabul eden ilk Müslümanlar büyük eziyet ve işkencelere uğradılar. Mekkeli müşrikler, korku salarak onları dinlerinden geri çevirmek için büyük çabalar harcadılar. Fakat ilk Müslümanlar bütün zayıflıklarına ve fakirliklerine rağmen inançlarından vazgeçmediler, kararlılık ve cesaretle inandıkları değerler uğruna ölümü göze alarak direnmeye devam ettiler.

Sabır,⁵⁵⁶ metanet,⁵⁵⁷ cesaret⁵⁵⁸ hicret veya cihat⁵⁵⁹ hakkında inen ayetler, Hz. Peygamber (sav)'in konu ile ilgili telkinlerinin yeni iman etmiş müminler arasında kısa sürede karşılık bulmasının arka planında cahiliye Araplarında bulunan bu fitri cesaretin ve hazırbulunuşluk halinin önemli bir etkisi vardır.⁵⁶⁰

İslam, müminlerden Allah'tan başkasını otorite kabul etmeme, başkalarından korkmama, sadece Allah'tan korkmayı istemektedir. Allah müminlerden çekilen çilelere ve maruz kalınan işkencelere karşı sabırlı olmaya, gerektiğinde savaşp ölecek kadar cesur olmayı talep etmiştir. Dinin temel esasları, dünya hayatının geçici olduğunu, asıl baki olan yurdun Ahiret yurdu olduğunu vurgular. İslam inancında ölümün yokluk olmadığı, daha güzel bir hayatın başlangıcı olduğu, Allah'ın

⁵⁵⁵ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (Ankara, 2003), 1/52-54.

⁵⁵⁶ el-Bakara 2/155.

⁵⁵⁷ Âl-i İmrân 3/200.

⁵⁵⁸ el-Ahzâb 3/39.

⁵⁵⁹ el-Bakara 2/218.

⁵⁶⁰ İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, 126.

müminlerin canlarını ve mallarını cennet karşılığında satın aldığı ifade edilir.⁵⁶¹ Mekkeli Araplar, daha önce sahip oldukları fitrî cesaretlerini iman ettikten sonra da kutsal değerler yolunda savaş için kullanmışlardı. Araplarda hem potansiyel olarak bir cesaret bulunmakta hem de ilahî mesajlar bu hasleti yüceltmekteydiler. Arapların Müslüman olduktan sonra yaptıkları ibadet ve işledikleri salih amellerde cesaret önemli bir vesile olmuştur.

İslam ahlakı inşa edilirken Hz. Peygamber gerek cahiliye döneminden kalan güzel hasletleri gerekse sonradan edinilen güzel davranışları kabul edilebilir bir standarda getirmiş, insan davranışlarını ve ahlakını bir bütün olarak terbiye etmiştir. Cesur olma ile yumuşak huylu olmayı birlikte öğretirken, merhametli olup adaletten ayrılmamayı, hakkı koruyabilmeyi de beraberinde öğretmişti. Normal şartlarda insan karakterinde bir davranışın lehine gelişen ahlakî bir tavır başka bir ahlakî tavrın aleyhine gelişmeye sebep olabilir. Örneğin iktisatlı bir adamın cömert olması nasıl zor ise, cömert bir insanın da tutumlu olması da zordur. Hilm sahibi bir insanın cesur, cesur bir insanın da hilm sahibi olması bir o kadar zordur. İslam ahlakının istediği denge tavrı bireysel yaşamda tutumlu ve kanaatkar toplumsal yaşamda ise cömert olmaktır. Yani hem cesur hem hilm sahibi olup taşkınlık etmemek nebevi terbiye ve öğretinin bir neticesidir.⁵⁶²

Hz. Peygamber (sav) bir muallim olarak İslam'ın temel ahlakî değerlerini müminlere aktarırken örnek olması için kendi davranışları ile de bunları ortaya koymuştur. Değer ifade eden bilgilerin aktarımı için onları anlatmak veya tebliğ etmek yeterli olmamakta aynı zamanda onları yaşamak ta gerekmektedir.

Cahiliye Araplarında cesaret, çoğunlukla saldırganlık şeklinde tezahür ediyordu. Başkasının hakkını çiğneyerek, müstakbelde uğrayacağı haksızlığın önlemine almak şeklinde bir anlayış hakimdi. Bu anlayışa göre eğer bir kimse gücü ve cesareti ile bir başka kimseyi kendi kontrolüne alamaz ise kendisi ileride acınacak duruma düşebilirdi. Şair Züheyr'in dediği gibi «Çeşmesini kılıcıyla korumayanın çeşmesinin kurutulduğu, başkalarına haksızlık etmeyen kendisine haksızlık

⁵⁶¹ et-Tevbe 9/111.

⁵⁶² Nursi, *İçtimâî Dersler*, Şuaat, 376.

edileceği» çölde, cesaret sadece kişinin kendisinin savunma amaçlı değildi; o daha çok aktif ve saldırgan bir davranış şekliydi.⁵⁶³

Ahret yaşamının varlığı hakkında elde edilen bilgiler bilişsel öğrenim aşamasından duyuşsal öğrenmeye aşamasına geçince imana dönüşmekteydi. İman etmenin ön şartlarından bir tanesi kuşkusuz iman edilen varlık hakkında sahip olunan bilgilerdir. Beş duyu organı ile elde edilen bilgiler kalpten gelen bir tasdik ile kabul edildikten sonra Allah'ın hidayeti yaratması ile iman ortaya çıkmaktaydı.⁵⁶⁴ Varlık hakkında tefekküre sevk eden bilgilerin inanca dönüşmesi, mümine ilahi rızayı öğütlüyor, batıl bir gayeden kaynaklanan cesaret erdemini ulvi bir gayeye yöneltiyordu. Dünyevi bir şöret için gözünü kırpmadan savaş meydanına atılan bedeviler, artık Ahiret yurdu ve Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için kendilerini feda ediyorlardı. Bu yönelim mucizevi bir hızda gerçekleşmekteydi. Bireysel ve toplumsal değişmelerde uzun zaman alan terbiye süreçleri çok kısa sürede yaşam buluyordu. Ahiret yurduna tereddütsüz bir şekilde duyulan iman ve Hz. Peygamber (sav)' in eğitici vasfı, Araplarda fitri bir tarzda bulunan cesareti yeniden şekillendirip olması gereken denge haline getirmekteydi. Bu durum ahlakî olarak güzel olan cesaretin gerçek kaynağının iman olduğunu göstermektedir.⁵⁶⁵

Ahret bilgisi ve beraberinde duyulan inanç, öte dünyada mükafat alma ve Allah'ın verdiği canı veya malı onun uğrunda harcıyıp bakileştirme anlayışı mümine ölüme ve ahiret hayatına karşı bir şevk kazandırmaktadır. Bu bilgi, inançtan soyutlandığı zaman bir değer ifade etmeyen bir hal alır. Salt bilişsel düzeyde kalan bir öğrenme zihni bir değişim meydana getirse de değer anlamında bir sonuç doğurmamaktadır. Ahlakî davranışların edinilmesi için bilişsel düzeyde bir öğrenme yeterli olmamaktadır. Allah ve ahiret hakkında sahip olunan bilgiler kişide bir tasdike dönüşmedikçe söz konusu edilecek olan inanç şeytanın Allah'a duyduğu inanç seviyesinde kalacaktır.⁵⁶⁶ Şeytan da Allah hakkında yeterli bilgiye sahipti fakat bu bilgiler onun için iman etmeyi netice vermiyor ve Allah (cc) tarafından kendisi

⁵⁶³ İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, 122.

⁵⁶⁴ Ramazan Bıçer, "İmanın Bilişsel Yapısının Ana Dinamikleri ve Etkileri", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* 8/18 (2004), 21.

⁵⁶⁵ Nursi, *Sözler*, 26.

⁵⁶⁶ Alvin Plantinga, *"Is Belief in God Exist" Rationality and Religious Belief* (London, 1979), 7. Akt.: Bıçer, "İmanın Bilişsel Yapısının Ana Dinamikleri ve Etkileri", 21.

için hidayetın yaratılmasına vesile olmuyordu. Bilginin değeri üretmesi için duygusal alanda öğrenmenin gerçekleşmesi ve kalben samimi bir inancın oluşması gerekmektedir. Cesaretin insanda önceden bulunması organizmanın konu hakkında hazır bulunuşluğunu ifade etmektedir. Korkaklığı karakter haline gelmiş bir bireyin dinin temel hükümlerini kabul edip yaşaması zordur. Çünkü her dinî hükmün maddi veya manevi bir bedeli olabilmektedir. Bundan dolayı İslam'ın temel nasları içerisinde cesareti artıracak vurgular önemli bir yer tutarlar.⁵⁶⁷ Konu hakkındaki öğretilen dinî bilgiler insan fıtratında önceden bulunan cesaret ile sonradan revize edilerek öğrenilen cesaret arasındaki ilişkiyi düzenlemekte, bu önemli hasleti bir dengede tutmaktadır.

3.2.3. Dinî Bilgi ve Vefa İlişkisi

İnsanın ahlakî davranışlarını şekillendiren kalbi amellerinden biri de vefa duygusudur. Dinî inancın veya birçok ahlakî davranışın oluşmasında edinilmiş kalbî hasletlerin büyük bir önemi vardır. Ahlakî davranışların oluşması çoğu zaman maddi menfaat ve çıkarın göz ardı edilmesi ile gerçekleşmektedir. Vefa duygusu da maddi beklentiden sarfı nazar ederek kendisini gösteren bir erdemdir.

Ahlakî davranışların oluşmasında rol oynayan birçok duygunun içerisinde bazıları tetikleyici bir göreve sahiptirler. Söze veya ahde bağlılık konusunda irade ortaya konmadığı zaman ahlakî davranışın ortaya çıkma ihtimali azalmaktadır. Sözünde durmak, inancının gereğini yapmak, verilen nimetlere karşı ibadet vesilesi ile şükür dileyerek getirmek gibi gözlenebilen birçok davranışın arka planında kalbe yerleşmiş olan vefa duygusunun etkisi vardır. Vefa duygusunun dinî ve ahlakî bilgi ile ilişkisi ortaya konmadan, bu duygunun tezahürü anlaşılmadan diğer temel ahlakî davranışların ortaya çıkış süreçlerinin anlaşılması zor olacaktır.

Vefa duygusunun bilgi ile etkileşimini cahiliye dönemi örnekliğinden hareketle betimlemeye çalışacağız. Geleneksel olarak kökenleri asırlar öncesine dayanan bu tür erdemler dinî bilgilerin aktarımı ile değişim geçirmişlerdir. Cahiliye dönemi toplum yapısında şekillenmiş vefa duygusu, İslamiyet öğretisinin yayılması ile başka bir aşamaya evrilmiştir. Bundan dolayı vefa duygusunun dönüşüm

⁵⁶⁷ Âl-i İmrân 3/173; el-Ahzâb 33/ 22, 39.

sürecinin bilinmesi, konunun anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Bu kapsam içerisinde vefa duygusunun dinsel bilgi ile mi edinildiği yoksa başka edinimlerle mi kazanıldığını, dinî bilginin ilk dönem İslam toplumunda vefa duygusu üzerinden ne tür bir değişim meydana getirdiğini din eğitimi çerçevesinde tartışmaya çalışacağız.

Vefa duygusu sözlükte tam olmak, eksiksiz olmak tam seviyesine ulaşmış olmak, ölçüyü düzgün yapmak, sözünde durmak, yaptığı antlaşmaya sadık kalmak, dostlukta sebat etmek, yardım yolunu gözetmek gibi anlamlara gelmektedir.⁵⁶⁸ Vefa İslamiyet'ten önce Cahiliye dönemi Arapları içerisinde yaygın olan hasletlerden biri idi. Bu hasletin varlığı İslam ahlakının kazanılmasında önemli bir etkiye sahipti. Vefa olmadan İslam ahlakının ortaya konması mümkün olmamaktadır. Çünkü çoğu ahlakî davranış başta iman olmak üzere kabul ve bağlılıktan geçiyordu. Bağlılık noktasında zayıf vefa duygusuna sahip bir müminin inanç söz konusu olduğunda da irade ortaya koyma ihtimali düşük olmaktadır.

Hız. Peygamber (sav)'in tebliği döneminde Mekkeliler, İslam'ın mesajlarını bilişsel ve duyuşsal düzeyde algılıyor, kısa süre sonra da onları onaylıyorlardı. Yapılan bu onay bir bakıma bir ahit şekliydi ve kendilerine bir kısım ödevler yüklüyordu. Tebliğe muhatap olan Arapların önemli bir kısmında vefa hasleti bulunuyordu. Özellikle İslam'ı kabul edenlerde bulunan bu haslet onların tam bir bağlılıkla Hız. Peygamber (sav)'e ve onun davasına bağlanmalarına vesile oluyordu. Zayıf iradeli kimseler hariç Müslüman olanların çoğu inançları gereği yaptıkları ahde vefa gösterip büyük bedeller ödüyorlardı. Verilen bir söz, yapılan bir ahit çok önemli kabul ediliyor bundan dönmek büyük bir ayıp sayılıyordu.

Hız. Peygamber (sav) ve Hız. Ebubekir'e Mekke'den Medine'ye hicreti esnasında kılavuzluk yapan Abdullah b. Üreykıt bir müşrikti. Hız. Peygamber (sav)'in inancı üzerine değildi ama ahde vefa duygusuna sahipti. Hız. Peygamber (sav)'e ücret mukabili kılavuzluk yapmak üzere bir antlaşma yapmıştı. Alacağı ücret Mekke'li müşriklerin Hız. Peygamberin yerinin bildirilmesi karşılığında vaat ettikleri ücretin onda biri bile değilken o yaptığı antlaşmaya bağlı kalarak Mekkelilerin ödöl olarak

⁵⁶⁸ El-İsfahani, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an*, 685.; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 15/398. Cürçani, *Kitâbu't-Ta'rifât*, 246.

ortaya koyduğu yüz deve ödülüne itibar etmemişti. Onu bu şekilde davranmaya sevk eden günün toplumunda yüceltilmiş vefa duygusuydu.⁵⁶⁹

Hicaz bölgesinde emanete verdiği değer ve ahde vefası ile meşhur olan Semev'el b. Âdiyâ (öl. 570)'nın yaşam öyküsü Arap edebiyatında darbı mesel hükmüne geçmiştir. Kendisinde bulunan ve başkalarına ait olan emanetleri düşmanlarına teslim etmediği takdirde oğlunun öldürüleceği tehdidini almasına rağmen sözünden dönmemiş, ahde vefaya verdiği önemden dolayı oğlunun gözlerinin önünde öldürülmesine engel olamamıştır.⁵⁷⁰ Semev'el adı bedeviler arasında vefa erdemi ile tecessüm etmişti. Hicaz bölgesinde güvenilirlik ve bağlılık en yüksek erdemdi. Bir kısım insanlar hayatları pahasına da olsa bu faziletli davranışı ortaya koyabiliyorlardı. Dönemin Arap şii vefa duygusunu yüceltmış ve bu erdemi nesilden nesile aktarmayı başarabilmiştir.⁵⁷¹

İslam mesajının geldiği Arap toplumunda birçok menfi hasletin yanında müsbet hasletler de bulunuyordu. Bu müsbet hasletlerden bir kısmı İslam ahlakının yerleşmesi için büyük kolaylık sağlıyordu. İslam toplumunun kısa sürede teşekkül etmesinin arka planında bu hazır bulunuşluluk hali önemli rol oynuyordu. İslam, bedevilik kültüründen devralmış olduğu vefa erdemini kendi öğretisi ile harmanlamış, ona yeni bir boyut kazandırmıştır. Bütün nimetleri bahşeden yaratıcıya karşı vefalı olmayı merkeze koyarak tevhit akidesi ile bu erdemi olgunlaştırmıştır. Onu kavmiyetçi ve asabiyetçi duyguların tesirinden kurtararak geniş bir hayat alana yaymış, toplumda itici bir ahlakî güç haline getirmiştir.⁵⁷²

⁵⁶⁹ Ebü'l-Hasen 'İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebu'l-Fida Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1407), 2/5; Ebu'l Fida el Hafız ed-Dimeşki İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrut: Mektebetü'l-Me'ârif, 1410), 3/178,188,189; Ebu Muhammed Abdulmelik İbn Hişam, *Siretü'n-Nebeviyye*, thk. Ömer Abdusselam Tedmuri (Darü'l-Kütübi'l Arabi, 1410), 2/125; Muhammed b. Sa'd b. Menî'ez- Zühri İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, thk. Ali Muhammed Dr. Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, ts.), 3/159; A. Lütfi Kazancı, "Cahiliyye Devrinde Müsbet Davranışlar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (01 Ocak 1986), 107; Cuma Karan, "İlk Dönem İslam Kaynakları Işığında Hz. peygamberin Hicreti", *Hicret*, ed. Cuma Karan (İstanbul: Siyer Akademi, 2022), 48.

⁵⁷⁰ Şehabeddin Ahmed b. Abdülvehhab b. Muhammed En-Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb fi Fünuni'l-Edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1342), 240; Kazancı, "Cahiliyye Devrinde Müsbet Davranışlar", 107.

⁵⁷¹ İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, 126.

⁵⁷² İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, 128.

İslam'dan önceki dinlerde de yaratıcı ile insan arasında bir ahit her zaman vardı. Bu durum din mefhumunun doğasının bir sonucu idi. Bir yaratıcının insanı yoktan yarattığı, onu karanlıktan gün ışığına çıkardığı, ona nimetlerini bahşettiği, ölümden sonra da ebedi bir hayatı ona vereceği inancı ve buna karşılık olarak da insanın da yüklenmeyi kabul ettiği sorumluluk bir sözleşme olarak kabul edilebilir.

Eski Ahit'e göre Yahova ile İsrail topluluğu arasında bir antlaşma vardı. Bu inanca göre Tanrı Yahova İsrailoğullarının tanrısı, İsrailoğulları da onun kulları sayılıyordu. Yahova bu kavmi Mısırdan çıkarıp kurtarmış, lütuf ve keremi ile muamele etmiştir.⁵⁷³ Bu konuya Kur'an'da dikkat çekilmiş, Bakara sûresi 49 ve 50. ayetlerinde *"Hatırlayın ki sizi Firavun'un adamlarından kurtardık. Onlar size işkencenin en kötüsünü reva görüyorlar, erkek çocuklarınızı boğazlıyorlar, kızlarınızı sağ bırakıyorlardı. Bu size reva görülenlerde rabbinizden büyük bir imtihan vardı. Bir zamanlar biz sizin için denizi yarıdık, sizi kurtardık; Firavun'un adamlarını da gözünüzün önünde denizde boğduk."* buyrulmuştur. Maide suresi 14. ayette de şöyle denmiştir: *"Biz hristiyanız" diyenlerden de sağlam ahitlerini almıştık, ama onlar da kendilerine bildirilenlerden (İncil) önemli bir kısmını unuttular. Bu sebeple aralarına kıyamet gününe kadar sürüp gidecek olan kini ve düşmanlığı soktuk. Allah onlara yapıp ettiklerini ileride haber verecektir."* Yahudiler gibi Hristiyanlarla da bir ahit yapıldığı ve onlarında bu ahde vefa göstermedikleri ve sonuçlarına katlanmak zorunda kalacakları anlatılmıştır. Ahit veya antlaşma kavramı, yaratıcı inancına sahip inanç sistemlerinde zorunlu olarak yer edinmiştir. Bir müminin inancının gücü yapılan antlaşmaya bağlı olma ile çok yakından ilgilidir. İnanan bir mümin ve inanılan tanrı söz konusu olduğunda doğal olarak bir ahit ortaya çıkmaktadır. Dolayısı ile dinin bu temel boyutunun ahde vefa hasletine dayandığı söylenebilir.

İslam inancı da nihayetinde bir misak (söz verme) ile başlamıştır. Araf suresi 172. ayette *"Rabbin "Âdemoğullarından -onların sırtlarından- zürriyetlerini alıp bunları kendileri hakkındaki şu sözleşmeye şahit tutmuştu: Ben sizin rabbiniz değil miyim? "Elbette öyle! Tanıklık ederiz" dediler. Böyle yaptık ki kıyamet gününde, "Bizim bundan haberimiz yoktu" demeyesiniz"* buyrulmuştur. Burada ifade edilen

⁵⁷³ İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, 128.

mana üzerinde iki farklı değerlendirme yapılmıştır. Birinci değerlendirmeye göre ayetin zahiri manası olduğu gibi kabul edilmiş, yaratılış anında Allah insanlardan söz almış, onların kul oldukları kendisinin de Rab olduğunu ifade etmiş, insanlardan bir misak alınmıştır. Diğer değerlendirmeye göre ise gerçekleşmiş bir olaydan öte temsili/sembolik bir anlatım tarzının kullanıldığı, Allah'ın varlığının insan tarafından kabul edileceği ile ilgili bir meylin insan fitratına yerleştirildiğinin kastedildiği ifade edilmiştir.⁵⁷⁴ Değerlendirmeler farklı olsa da bir misakın varlığı veya yokluğu yerine mahiyeti tartışılmıştır. Yine Hadîd sûresi 8.ayette “*Peygamber, rabbinize iman etmeniz için çağrıda bulunup dururken, O da sizden kesin söz almışken -bir şeye inanmaktaysanız- ne diye O’na iman etmezsiniz?*” buyrulmuş ve bu ayette de geçen yani kesin söz anlamına gelen “misak” sözcüğü için de yukarıdaki değerlendirmenin benzeri yapılmıştır. Misak sözcüğünün Allah’a verilen bir söz yani fitri bir misak (kalıplaşmış) anlamına gelebileceği gibi Hz. Peygamber (sav)’e verilen biat da olabileceği yorumcular tarafından dile getirilmiştir.⁵⁷⁵

İslam inancına göre dinî hükümlerin tesisinde otorite olan Hz. Peygambere bağlılık sözü verenler, gerçekte Allah’a söz vermiş oluyorlar. Hz. Peygambere verdikleri sözü bozanlar Allah’a verdikleri ahdi bozmuş olurlar. Ahde vefa gösterip bağlılık gösterip verdikleri sözleri yerine getirenler ise büyük bir ödül ile ödüllendirileceklerdir.⁵⁷⁶

Hz. Peygamberin ümmetinden alınan söz veya misakın önceki ümmetlerden alınan ahitlerden farklı olduğu ifade edilmiştir.⁵⁷⁷ Hz. Peygamber (sav)’e tabi olmak onun emir ve yasaklarına uymak, getirdiği şeriati kabul etmek, ona verilen söze bağlı kalmak övülmüş, sözünden dönülmesini de yermiştir. Ahde vefa gösterenlerin ödüllendirileceği aksi davranışların ise kaybedenlerden olacağı belirtilmiştir.

Vefa duygusu İslam tebliği ile beraber ortaya çıkmış bir haslet değildi. Arap toplumunda önceden var olan erdemdi. O günün şartlarında şimdiki örgün eğitim

⁵⁷⁴ Zülfikar Durmuş, “Kur’ân’a Göre İnsanın İlişkilerinde Sorumlu Olduğu Temel Ahlâkî İlke: Ahde Vefa”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/2 (01 Nisan 2002), 79.

⁵⁷⁵ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dinî Kur’an Dili* (İstanbul: Zehraveyn, 2015), 4/460.

⁵⁷⁶ el-feth, 48/10

⁵⁷⁷ Abdurrahman Küçük, “Ahid”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/535.

benzeri bir faaliyetten bahsedilemeyeceğine göre çöl yaşamına ait özel şartların bu erdemi ortaya çıkardığı söylenebilir.

Vefa duygusu birlikte yaşama, ortak hafıza, hatıra sevgi, paylaşım, gibi bilişsel öğrenme süreçleri ile yakından ilişkilidir.⁵⁷⁸ Vefa duygusu gibi ahlakî bir erdem olarak kabul edilen her davranışın oluşumunda bu tür zihinsel arka planların önemli etkisi vardır. Örneğin, eğer hatırlama olmazsa yapılan iyilik unutulur, eğer toplumsal hafızayı taşıyan bellek süreçleri olmazsa toplumsal ilişkiler zarar görür, bencillik başlar. Öğrenme ile ilgili bu süreçlerin işlemesi için her zaman örgün eğitim kurumlarına ihtiyaç yoktur. Aile içinde veya kabile kültüründe konu ile ilgili bir hikaye, bir şiir, bir şarkı veya bir masal zihinsel düzeyde bilgi aktarımı için geçerli olabilmektedir. Sadece bilgi düzeyinde bir bilgi aktarımı bu erdemin yaşam bulması için yeterli değildir. Bunun yanı sıra yaşamı devam ettirmek için duyulan ihtiyaçlar, rol model alınan ve yüceltilen davranışlar, kültürel aktarımlar da bilgi aktarımı kadar önemlidir.

Vefa hasleti, insanlar arası etkili iletişimin ve minnet duygusunun doğurduğu bir erdendir. Bu erdemin oluşumu temelde kendisini kavramsallaştırması ile başlamaktadır. Değerler eğitiminde geçerli olan bilişsel süreçler burada da geçerli olmaktadır. Vefa duygusu ile ilgili tanımlamalar, yapılan iyiliği unutmamak verilen söze bağlılık toplumsal ilişkilerde bu erdemin öneminin kavranması ile yakından ilişkilidir. Vefa erdemi ile ilgili tahşidatlar, İslamiyet'ten önce Arap şiirinde ve bedevi kültüründe işlenmiştir. Bu güzel erdemi kazanan şahsiyetin göreceği itibarın ve edineceği şöhretin bilgi düzeyinde aktarımı popüler bir söylemdi. Bu davranışı doğrudan öğretmeyi hedef edinen bilgilendirme süreci aynı zamanda tecrübî bir boyuta da sahipti. Yapılan öğretim bilişsel ve duyuşsal alanla birlikte davranışsal alanda da kendisini göstermek zorundaydı. Aksi takdirde tam bir öğrenme gerçekleşmemiş olacaktı. Bu erdemin sözlü edebiyatla, bu hasleti gösteren kahramanların rol model alınması, kültürel tevarüs yolu ile edinildiği ifade edilebilir. İnsani değerlerin aktarılması ve öğrenilmesinin arka planda bilişsel ve duygusal hazır bulunuşluk bulunsa da sonuçta bu değerler taklit edilerek, yaşanarak elde edilirler.

⁵⁷⁸ M. Bekir Gültekin, "Modernleşen Toplumun Vefa Duygusuna Yabancılaşması ve Bazı Çözüm Önerileri", *Journal of Analytic Divinity* 5/3 (15 Aralık 2021), 64.

Sonuç olarak bedevi Arap toplumundaki kültürün kendisine has özellikleri, yaşam şartlarının zorlukları ve hayatta kalmak için insanların birbirlerine duyduğu güvenin neticelerinden biri de ahde vefa erdemi olmuştur. Yüzlerce yıllık birikimle inşa edilmiş kültürel algının oluşturduğu bilgi kodlarının yanı sıra tecrübî olarak aktarılan davranış kalıplarının ahde vefa hasleti üzerinde etkisi vardır.

İslam, birçok hükmünü üzerine bina ettiği ahde vefa hasletini cahiliye döneminden devralmış, onu kendi referansları ile yeniden düzenlemiş ve ahlakî açıdan bir adım daha ileri taşımıştır.⁵⁷⁹ Ahde vefa hasletinin amaçlarını, sosyal hayattaki fonksiyonlarını yeniden belirlemiştir.

Bir müminin karakterinde bu hasleti inşa etmek için Kur'an ve Sünnet yeterli zihinsel ve tecrübî bilgi birikimine sahiptir. Fakat hazır bulunuşluk açısından bireyde ve toplumda bu cevherin daha önce bulunması İslam'ın öngördüğü ahlakî davranışların hızlı bir şekilde kendisini göstermesinde etkili olmaktadır. Toplum içerisinde davranışsal düzeyde bu erdem zayıfladığı zaman dinî bilgilerin müspet davranışları ortaya çıkarması uzun zaman alabilmektedir. Modernizmin berberinde getirdiği yabancılaşma olgusu ahde vefa duygusunu aşındırmış,⁵⁸⁰ ahde vefa erdeminin yeterli bilgi aktarımına rağmen istenen düzeyde bireyde kendisini gösterememesine sebep olabilmektedir. Bu çerçevede ahde vefa erdeminin edinilmesini sağlayan eğitim süreçleri açısından cahiliye devrinin, modern döneme oranla daha avantajlı konumda olduğu söylenebilir.

3.2.4. Dinî Bilgi ve Doğruluk İlişkisi

İslam ahlakının temeli olarak kabul edilen “sıdk” diğer bir ifade ile “doğruluk” hasleti evrensel bir ahlakî değer olarak görülmüştür. İslam dini birçok hükmünü sıdk prensibine dayandırmış aynı zamanda onu terbiye sisteminin esas bir prensibi yapmış, inanç sisteminin merkezine yerleştirmiştir. Bu hasletin bireyde ve toplumda ikamesi için Kur'an'da çok sayıda ayeti kerime yer aldığı gibi Hz. Peygamber (sav)'in sünnetinde de birçok hadis rivayet edilmiştir.

⁵⁷⁹ İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, 127.

⁵⁸⁰ Gültekin, “Modernleşen Toplumun Vefa Duygusuna Yabancılaşması ve Bazı Çözüm Önerileri”, 81.

Dinin öngördüğü ibadetlerde, kişinin niyetinde, iradesinde, ameline, söylenen sözde kısacası terbiye sürecine odak olan tüm bilişsel ve duyuşsal alanlardaki davranışlarda sıdkın çok büyük bir etkisi söz konusudur.⁵⁸¹ Bu temel ahlakî değer olmadığı zaman kalbî amellerden başlamak üzere kişinin birçok davranışında bir bozulma kendisini gösterebilmektedir.

Bir insan sözünde ve özünde niye doğru olur? Onu bu şekilde davranmaya sevk eden temel saik nedir? Öğrenilen bilgilerin bu davranışın ortaya çıkmasında nasıl bir etkisi vardır? Bu tür sorulara verilecek cevaplar dinî bilgi ile sıdk gibi bir kısım davranışların ilişkisini açıklamaya yardımcı olacaktır.

Kelime anlamı olarak sıdk “*Verilen bir hükmün vakaya uygun olması, yalan olmaması, gerçeği ifade etmesidir. İnsanın hallerinde aldatma, inancında şüphe, amellerinde kusur olmamasıdır.*”⁵⁸² Söylenen sözün kalpten geçen mana ile uygunluk taşıması da sıdk olarak tarif edilmiştir.⁵⁸³ Doğruluk sadece söylenen sözle değil aynı zamanda insanın kalbî amellerinde de samimi olması, içten pazarlıklı olmaması, inandığı değerlerle hayata geçirdiği eylemleri arasındaki tutarlılığı da ifade etmektedir. Bu şekilde davranan kişi sıddık olarak vasıflandırılmıştır.⁵⁸⁴ Zaman zaman *sıdk*; sadakat anlamında tam bir bağlılığı ve inancı da ifade etmektedir. İnanılan inanca tam bir bağlılık gerçekleştiği zaman dürüstlük kendisini inanç ve amel bütünlüğü içinde göstermektedir.

Sıdk hasletinin toplum içerisinde hayat bulmasını, cahiliye dönemi örnekliğinden hareketle incelemeye çalışacağız. İslam toplumunun teşekkülünden önce var olan Cahiliye toplumu birçok kötü hasletin yanı sıra bazı iyi hasletleri de bünyesinde barındırıyordu. Bu hasletler içerisinde yer alan “sıdk” İslam inancının yayılışında ve ahlakının kabul edilişinde önemli bir işleve sahip olmuştur.

İslam öncesi sosyal hayatta şöhretleri ve yiğitlikleri bedevilerin yaşam motivasyonu hükmündeydi. Kendilerinden olumlu bir şekilde bahsedilmesi kahramanlıklarının anlatılması onlar için gurur verici bir durumdu. Kendileri ölse

⁵⁸¹ el-Gazzâlî, *İhya-i Ulûmi'd-Din*, 4/760-768.

⁵⁸² Cürcani, *Kitâbu't-Ta'rifât*, 138.

⁵⁸³ El-İsfahani, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'an*, 363.

⁵⁸⁴ Cürcani, *Kitâbu't-Ta'rifât*, 138.

bile ölümlerinden sonra kendi haklarında anlatılacak darbı meseller, menkıbeleri düşünmeleri bile onlara bir haz veriyordu. Sıdk erdemi de cesaret ve yiğitlik gerektiren bir erdemdi. Bedevi kültürde yüceltilmiş, onurlandırılmış bir davranış şekliydi. Sıdk sadece sözün gerçeklikle uyumu değildi, konuşan kişinin kafasındaki hakikat düşüncesi ile uyum içinde olması, doğruyu yansıtması ve bu doğruyu yansıtırken gösterilen çabanın içinde niyet ve kararlılığın da bulunması gerekmektedir. Hakikate bağlı kalmak, samimiyet, güvenilirlik gibi manalar da ön plana çıkmaktadır.⁵⁸⁵

Öte taraftan Haniflik olarak adlandırılan ve İslam'dan önce Arap yarımadasında yaşanan inanç sistemi de kendi içerisinde gerek tevhit inancının bir kısım özelliklerini gerekse bir kısım ahlakî prensipleri taşıyordu. Mahiyeti ve menşei hakkında farklı tarihsel değerlendirmeler yapılsa da Haniflik inancının; Hristiyanlıktan, Yahudilikten ve şirk anlayışından farklı bir inancı taşıdığı anlaşılmaktadır.⁵⁸⁶ Bu inancı taşıyan kişiler, müşriklere oranla ahlakî erdemleri daha fazla gösteriyorlardı. Putları reddetmek, ait olunan kavmin yanlış adetlerine karşı çıkmak, ahlakî yozlaşmaya karşı toplumdan soyutlanmak, inzivaya çekilmek, doğru ve gerçek olan inancı araştırmak, putlar için kesilen kurbanların etlerinden yememek, içki içmemek Hristiyanlık veya Yahudilik yerine Hz. İbrahim (as)'ın dinine mensubiyet duygusu taşımak gibi bir kısım ahlakî ve itikadî özelliklere sahiptiler.⁵⁸⁷

Cebrâil (as), Alak suresinin ilk beş ayetini Hz. Peygamber (sav)'e vahyettiği zaman Hz. Peygamber (sav) büyük bir heyecan ve şok hali yaşamıştı, böyle bir durumla ilk defa karşılaştığı için büyük bir endişeye kapılmıştı. Hızlı bir şekilde eve gelerek eşi Hz. Hatice'ye başından geçenleri anlatmıştı. Hz. Hatice, Peygamberliğin ilk mesajlarını alan eşini teskin etmek ve korkusunu gidermek için ona şunları söylemiştir. *“Yemin ederim ki Allah hiçbir zaman seni üzmez, çünkü sen yakınlarına yardım edersin, doğru konuşursun, işini göremeyecek kadar zor durumda olanların*

⁵⁸⁵ İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, 131.

⁵⁸⁶ Şaban Kuzgun, “Hanîf”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1997), 16/33-39.

⁵⁸⁷ Kuzgun, “Hanîf”, 16/38-39.

*elinden tutarsın, fakirleri gözetirsin, misafır ağırlarsın haksızlığa uğramış insanlara yardım edersin”*⁵⁸⁸

Hız. Peygamber (sav) ve eşı Hız. Hatice arasında geçen bu diyalogdan da anlaşıldığına göre İslam öncesi bedevi kültürde, akrabaya yardım etmenin, doğru konuşmanın, misafır ağırlamanın, haksızlığa uğrayan kimselere yardımcı olmanın sosyal hayat içerisinde şeref vesilesi birer davranış olduğu anlaşılıyor. Böyle bir ahlaka sahip kimsenin taşıdığı erdemlerin kendisini tehlikelerden koruyabileceğı, onu mahcup edip utandırmayacağına duyulan bir inancın varlığını anlıyoruz. Bedevi Arap toplumunda yaşayan tüm bireylerin bu güzel erdemlere sahip olduğunu iddia edemeyiz. Ancak bu güzel hasletlerin yüceltildiğini söyleyebiliriz. Bir erdemın yaşatılması büyük oranda onun sosyal ve kültürel hayat içerisinde yüceltilmesi ile ilgilidir.

Hız. Peygamber (sav)’in davet mektubu Bizans imparatoru Herakliyus’e ulaşınca, Herakliyus Hız. Peygamber (sav)’i iyi tanıyan birisine sorup kendisi hakkında bilgi almak istedi. O sırada Şam bölgesinde ticaret için bulunan Ebu Süfyan ve arkadaşları getirilip imparatorun huzuruna çıkarılırlar. Hız. Peygamber (sav)’e ve davasına düşman olan Ebu Süfyan, Hız. Peygambere iftira atıp aleyhine konuşma imkânına sahipken yalan söylemekten çekindiğini ifade ederek doğruyu söyleyeceğini beyan etmiş, imparatorun Hız. Peygamber (sav) ile ilgili sorduğı tüm soruları dürüst bir şekilde cevap vermiştir. Ebu Süfyan’ı yalan söylemekten alıkoyan saik yalancı olarak anılmaktan şiddetle kaçınmak istemesiydi. Çünkü bu çok aşağılayıcı bir durumdur.⁵⁸⁹

Arapların geçim kaynakları çoğunlukla ticari faaliyetlerdi. Ticaret, borç almak ve alış-veriş gibi faaliyetler dürüst olmayı, kimseyi aldatmamayı, yalan söylememeyi gerektiriyordu. Bu konuda bir kimsenin kötü bir şöhrete sahip olması onun ticari sicilinin bozuk olması anlamına geliyordu. Ticaretle uğraşıyor olmaları, Arapların doğruluk faziletini edinmelerini sağlıyordu.⁵⁹⁰

⁵⁸⁸ Buhari, *Sahih-i Buhari*, “Bed’ü’l-Vahy”, 3; Müslim, *Sahih-i Muslim*, “İmân”, 252.

⁵⁸⁹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 2/95-96.

⁵⁹⁰ Zengin, “Cahiliye Araplarında Bazı İyi Ahlâk Örnekleri ve Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme”, 66.

Yalan söylemenin veya doğru sözlü olmanın eğitim süreçleri yanında ahlakî ve toplumsal bir arka planı da vardır. Dinî bilgilerin kısa sürede bireylerin bilişsel süreçlerinde işlenip davranışlara yansımada bu hazır bulunuşluk halinin etkisi vardır. Bireyler arası kontrolü üst seviyede sağlayan kabile yaşamının kendisine ait bir kısım denetleme mekanizmaları vardır. Büyük bir aileye benzeyen kabile yaşamında bireylerin yargılanmaları, kınanmaları veya dışlanmaları daha muhtemeldir. Topluluk aleyhine kurgulanmış bireyselliğin meydana getirdiği modern toplumlar kabile yaşamının yukarıda bahsettiğimiz avantajlarına sahip değiller. Küçük topluluklarda doğruluk, toplumsal bağları güçlendiren bir unsurdur. Kabile yaşamının devamı bu bağ ile olurdu. Sahip olunan bu farkındalık doğruluğu besleyen bir bilinç oluşturunuyordu.⁵⁹¹ Modern çağ insanı zihinsel alanda yeterli dinî bilgiye sahip olmasına rağmen, bedevi Arap toplumunda yapılan dinî tebliğ sonucunda bedevilerin edindikleri kazanımları elde edememektedir. Bunun elbetteki birçok sebebi vardır. Kabile yaşamı ve sıkı grup bağı bu sebeplerden bir tanesi sayılabilir. Bu noktada doğruluk erdeminin dinî bilginin tebliğinden önce de bir değer olarak kabul edildiği ifade edilebilir. Sıdkın diğer tabir ile doğruluğun, toplumda nicelik olarak ne kadar yaşandığı tartışmasından öte sosyal hayatın şartları arasında nasıl bir davranış mekaniğine sahip olduğu bizim için önem kazanmaktadır.

İnsan doğar doğmaz bulunduğu çevre içerisinde doğruluk erdemi ile ilgili tutumlarını geliştirmeye başlar. Yeni doğan çocuk ilk fiziksel temasını annesi ile sağlar, aralarında bir bağ oluşur ve bu fiziksel temas ile birlikte çocuk annesine güven duymaya başlar. Anneden sonra yakınlık durumuna göre diğer aile bireyleri ile ilişki kurar. Temelde güven hissine dayanan bu ilişki çocukta duyuşsal alandan sonra bilişsel alanda da güven algısı meydana getirir. Çocuk tam olarak ailesine güvenmekte, her halükarda kendisine iyi davranıldığında tam bir teslimiyet iklimi oluşmaktadır. Aksi bir durum, sevgi veya güven konusunda yaşanacak bir hayal kırıklığı güveni dolayısı ile doğruluğu yaralayabilir. Bu erdemin küçük yaşlarda kazanılmasında insanlara güvenmek, onlara inanmak onların dürüst olduklarını kabul etmek, önemli rol oynamaktadır.

⁵⁹¹ Ralph Keyes, *The Post-Truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary Life* (New York: St. Martin's Press, 2004), 33.

Ebeveynin sözleri davranışları ve duyguları arasındaki paralellik çocukta dürüstlüğün yaşam bulmasını sağlar. Daha sonraki aşamalarda toplum içinde veya grup üyeleri arasında bu etkileşim ve öğrenme süreci devam eder. Çocukluk aşamasından yetişkinlik aşamasına doğru bireyin öğrendiği benzer davranışlar da dürüstlük erdemini beslemekte veya aşındırabilmektedir. Sır tutmak, yardımseverlik, açık sözlü olmak, grup kurallarını önemsemek, grubun diğer üyelerini kabullenmek, onlara değer vermek gibi edinilmiş diğer davranışlar kuşatıcı bir şemsiye gibi olan doğruluk erdemini beslemektedirler.⁵⁹² Hayal kırıklığı, aldatmak, söz ve davranışlar arasında tutarsızlık, çıkarıcılık gibi menfi davranışlar da doğrudan veya dolaylı olarak doğruluğu hasletini olumsuz yönde etkilemektedir. Ebeveynin anlattıklarından, bilgilendirmelerinden daha çok onların tutumları ve davranışları çocuklara sirayet etmektedir.

Erdemlerin önemli oranda tevarüs yolu ile aktarıldığı göz önünde bulundurulduğunda İslam'ın ahlakî davranışlarının uzun zaman dilimleri boyunca aile ve toplum içerisinde yaşanarak, kendilerini üretip beslediklerini ifade edebiliriz. Dolayısı ile olumlu bir davranışı bireye kazandırmak uzun zaman ve emek gerektirirken kötü bir davranışın edinilmesi çok daha kısa sürede ve kolaylıkla olabilmektedir. Yukarıda bedevi Arap toplumunda bahse konu edilen bir kısım erdemlerde olduğu gibi bazen bir ahlakî erdemin toplumda yerleşebilmesi ve terbiye edici güce kavuşması yüzyılları alabilmektedir.

İnsanlar doğuştan yalancı olarak doğmazlar. Yalanı veya dürüstlüğü sonradan öğrenirler. İnsan büyüdükçe dürüst davranma veya yalan söyleme becerilerini kazanır.⁵⁹³ Kişinin menfaatini koruması, korkması, otoriteden çekinmesi, kişinin ruhsal veya duygusal hastalıkları, karşıdakini yanıltmak, kendisini başka şekilde tanıtmak istemesi gibi yalan söylemenin birçok sebepleri vardır. Bu sebeplerin ağırlık noktaları kişiden kişiye değişebilmekle beraber genel kanaat yalan söyleme davranışının sonradan ve taklit yolu ile öğrenildiği şeklindedir.⁵⁹⁴

⁵⁹² Deniz Elber Börü vd., “Güvenilir ve Güvenilmez İnsan Özellikleri Karşılaştırması”, *Global Journal of Economics and Business Studies* 9/18 (04 Ocak 2021), 156.

⁵⁹³ Bozkurt Koç, “Çatışma Bağlamında Yalan ve Din İlişkisi”, *Dinî Araştırmalar* 10/30 (01 Haziran 2008), 219.

⁵⁹⁴ Koç, “Çatışma Bağlamında Yalan ve Din İlişkisi”, 220.

Gerek İslam dini gerekse diğer yaşayan dinler genel manada yalanı sakınılması gereken davranışlardan saymış, müntesiplerini bu konuda şiddetle uyarılmışlardır.⁵⁹⁵ Konu ile ilgili birçok ayet ve hadisi buraya alıp malumu ilam etme yerine Kur'an'da ve Hz. Peygamber (sav)'in sünnetinde bu konu hakkında sayısız uyarı ve hüküm bulunduğunu söylemek yeterli olacaktır. Bu bilgilerin yapacakları veya yapmayacakları muhtemel sonuçları tartışmak daha doğru olacaktır. Hz. Peygamber (sav) yaptığı davetin bütün aşamalarında, tebliğ ettiği ve getirdiği vahiy hükümleri ile sürekli dürüstlüğe ve sıdkı vurgu yapmıştır. Bu vurgu tevhit inancından sonra İslam'ın özü ve davetin temelini oluşturmuştur. Hud Suresi 112. Ayette Allah şöyle buyurmuştur. *“Öyle ise emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Beraberindeki tövbe edenler de dosdoğru olsunlar. Hak ve adalet ölçülerini aşmayın. Şüphesiz O yaptıklarınızı hakkıyla görür.”* Bu ayet o kadar önemsenmiş ki Hz. peygamber bu ayete işaretle *“Hud suresi beni ihtiyarlattı”*⁵⁹⁶ demiştir. Doğruluk ile ilgili hükmün önemine dikkat çekilmiş doğru sözlü ve dürüst olmanın bir bedelinin olacağı, kolayca elde edilebilen ve kolayca sürdürülebilecek bir erdem olmadığına dikkat çekilmiştir. Kur'an da sıdk ve doğruluk kelimeleri 15 defa ⁵⁹⁷ yalan ve bu manalara yakın içerikler taşıyan kelimeler ise 280 defa geçmiştir.⁵⁹⁸ Konu ile ilgili hadis literatüründe sayısız rivayet vardır. Burada önemli olan konu ilgili bu nasların, bilgilerin Müslümanlara öğretilmesi veya ezberletilmesinden öte bu tür erdemlerin uzun süreli formel veya informal terbiye programları ile ailede ve toplumda yeşerip hayat bulmasına yönelik faaliyetlerin yapılmasıdır.

Hz. Peygamber (sav), erdemli davranışları göstermenin ne kadar faziletli, mükafatının ne kadar büyük olduğunu, yalan söylemenin ahirette cezalandırılacak çirkin bir davranış olacağını, cemiyet içerisinde güvenin, sıdkın vb. hasletlerin önemini vurgulayarak ⁵⁹⁹ tebliğ görevini yapmıştı. İslam'ın davetine muhatap olan toplumun önemli bir bölümünde bu erdemlerin önceden bulunması büyük bir avantaj sunuyordu. Tebliğ ve terbiye gayreti, avantaj sayılan bu durumların da vesilesi ile

⁵⁹⁵ Osman Cilacı, *Günümüz Dünya Dinleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995), 137,156,161.

⁵⁹⁶ et-Tirmizî, *Süneni't-Tirmizî*, Tefsir, 56.

⁵⁹⁷ Mustafa Çağrı, “Sıdk”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 98.

⁵⁹⁸ Mustafa Çağrı, “Yalan”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 2013), 43/297.

⁵⁹⁹ İlhan - Işıkdoğan, “Din Eğitimi Açısından Ahiret İnancının İnsan Davranışları Üzerindeki Etkisi”, 32-33.

İslam toplumunun kısa sürede belli bir olgunluğa gelmesini sağlamıştır. Bazen insanların çıkarlarının aleyhine olan, bazen kendi hayatlarına mal olan bu erdemli davranışın toplumsal ve geleneksel bağlamından koparılıp sadece bilişsel öğretimlerin sonucunda ortaya çıktığını iddia edemeyiz. Bir kısım faziletli davranışların yaşandığı bir toplumda benzer diğer erdemler tevhit akidesi içerisinde verilmiştir. İslam dini, kendi davetini kabul edip ahlakını yaşayacağını taahhüt eden kimseyi kendi değerler ortamından soyutlamamıştır. Kabile taassubu, şöhret vb. bir kısım motivasyonlar dışında, iman etmiş olması da kişi için yepyeni ve etkili bir motivasyon kaynağı olmuştur.

İman etmek iman edilen bilgilere tereddütsüz teslimiyeti ve onları içselleştirmeyi gerektirir. İmanın bireysel farklılıklardan kaynaklanan farklı tezahürleri olabilir. Her mümin iman etmiştir, ama duygusal kombinasyon açısından, her insan özeldir. Dolayısı ile her müminin farklı davranışlar sergileyebilmesi, daha doğrusu aynı uyarıcı karşısında vereceği tepkinin farklılığı normal sayılabilmektedir. İman etmiş olmak, insanların hayatlarında ve davranışlarında bazen keskin dönüşler ve ani değişimler de meydana getirebilir. Muhakkak ki bu dönüşümlerin arka planında uzun yıllara yayılmış duygusal ve zihinsel izler vardır. Burada anlaşılması zor olan, imanın bir insanın kalbinin derinliklerinde yaptığı tesirlerin doğrudan ölçülememesi, duygusal ve değerler dünyasında tam olarak neyin neye mukabil geldiğinin tam olarak bilinilmemesi sayılabilir. Ayrıca dinî bilginin kutsî, metafizik ve beşer üstü özellikler taşıması, onu aktaran nebilerin üstün öğreticilik kabiliyetlerine ve karizmaya⁶⁰⁰ sahip olması ortaya çıkan davranışların komplike olmasına, sebep olmaktadır.

Said Nursi, bu konu ile ilgili şunları söylemektedir. *“Bilirsin ki, sigara gibi küçük bir âdeti, küçük bir kavimde, büyük bir hâkim, büyük bir himmetle, ancak daimî kaldırabilir. Halbuki, bak: Bu zat, büyük ve çok âdetleri, hem inatçı, mutaassıp, büyük kavimlerden, zahirî küçük bir kuvvetle, küçük bir himmetle, az bir zamanda ref edip, yerlerine öyle secâyâ-yı âliyeyi ki dem ve damarlarına karışmış*

⁶⁰⁰ “İslam öncesi dinlerin literatüründen Sosyal bilimlere geçmiş “karizma” terimi bir insanın olağanüstü yeteneklere sahip olması anlamına gelmektedir. Tanrıdan veya metafizik güçlerden alınmış kişilik özelliğine sahip kimselere “karizmatik” lider ismi verilmiştir. Dolayısı ile karizma sahibi kimse aynı zamanda ilahi misyona da sahiptir.” Seyyar, Davranış Bilimleri Terimleri, 405.

derecede sabit olarak vaz ve tesbit eyliyor. Bunun gibi daha pek çok harika icraatı yapıyor. İşte, şu Asr-ı Saadeti görmeyenlere, Ceziretü'l-Arabı gözlerine sokuyoruz. Haydi, yüzer feylesofu alsınlar, oraya gitsinler, yüz sene çalışsınlar! O zâtın o zamana nisbeten bir senede yaptığığının yüzden birisini acaba yapabilirler mi?”⁶⁰¹

Pozitivist bilim anlayışından beslenmiş olan bir kısım eğitim yaklaşımları, bazı metafizik alanlara nüfuz edememektedirler. Kişisel olarak yaşanan dinî tecrübeler öznelidir. Konu katı bir nedensellik çerçevesinde ele alındığında, eğitim süreçlerinin nasıl gerçekleştiğinin anlaşılmasını güçleştirmektedir.

Bir köle için özgürlüğün ifade ettiği mana, bir hasta için sağlıklı olmanın önemi, yoksul bir insan için verilen bir yardımın ifade ettiği mana muhakkak ki farklı olabilmektedir. Bu anlaşılabilir bir durumken ani ve köklü davranış değişiklikleri biraz daha zor anlaşılabilirlerdir. Fakat İnsanın değer algısındaki, duygusal ve bilişsel dünyasındaki öncelikleri veya daha önceki öğrenmeleri tebliğ konu olan dinî bilgiye vereceği reaksiyonda önemli bir rol oynamaktadır.

Bir kısım ahlakî erdemlerin yüceltiği toplumlarda yaşayan bireyler doğal olarak önceden belirli ahlakî tutumlara ve algılara sahip olmaktadır. Böyle bir toplumun üyeleri tereddütsüz bir şekilde iman ettiklerinde onlara bilişsel düzeyde yapılan bilgilendirmeler, verilen nasihatler veya yapılan tebliğ anlamlı hale gelecektir.⁶⁰² Bu etkileşim sürecinde dinî veya ahlakî bilginin duyuşsal alana, oradan da gözlemlenebilen davranışlara etki etmesi daha hızlı ve kolay olabilmektedir. Burada tam manası ile iman edip teslimiyet göstermenin ve yaşanan sosyal ortamın teşvik edici etkisinin insan davranışları üzerindeki etkisini vurgulamakta fayda var. Bu bireysel ve sosyal şartlardan yoksun bir insan için dinî bilginin ahlakî etkisinin olabileceğini söylemek oldukça zordur.

⁶⁰¹ Nursi, *Sözler*, 288.

⁶⁰² Ez-Zâriyât 51/55, “*Sen yine de öğüt ver. Çünkü öğüt müminlere fayda verir.*” Ayeti kerimede, öğüt vermenin iman edenlere fayda sağlayacağı ifade edilerek öğüdün, iman etmiş olma hali ile yakın ilişkisi vurgulanmıştır. Dolayısı ile inanılan, kabul edilen davranışların kişiler için daha anlamlı olduğu söylenebilir.

3.2.5. Dinî Bilgi ve Günah İlişkisi

Davranış kavramı, nitelik açısından iyi ve kötü ahlakî davranışları kapsadığı gibi, dinî açıdan günah olarak kabul edilen eylemleri de kapsamaktadır. İyi ve güzel davranışların arka planında organize olmuş birçok unsur yattığı gibi dinen günah veya ahlaken kötü sayılabilecek davranışların da temelinde birçok etken yatmaktadır. Sosyal bilimlerde bir olgunun veya bir olayın bir tek nedenle izah edilemeyip birçok sebebin beraber değerlendirilerek açıklanması prensibi günah sayılan davranışlar için de geçerlidir. Günah kabul edilen bir davranış da diğer normal davranışlar gibi tek bir sebeple izah edilememektedir. Ahlakî, dinî veya felsefî açıdan hangi davranışın iyi hangisinin kötü olduğundan öte günah kabul edilen davranış ile dinî bilgi arasındaki etkileşimi, günah eyleminin hangi yaşantılardan sonra, nasıl meydana geldiğini betimlemeye çalışacağız.

Olumlu, diğer ifade ile müsbet davranış, toplum içerisinde genel kabul görmüş o toplumun standartlarına veya normallerine uygun sayılan davranış iken olumsuz davranış ise toplumda kabul görmeyen, hoş karşılanmayan ve normallere uymayan davranışlardır.⁶⁰³ Bu davranışların doğruluklarını, yanlışlıklarını niteliklerini ya da sevap günah sıfatlarını belirleyen, dinsel, ahlakî kabuller veya o toplumun normlarıdır. Ağırlıkları yer ve zamana göre değişse de tarihin, kültürün ve geleneğin oluşturduğu toplum içerisinde sosyal bir vasat vardır. Bu vasat, insanın bilincini, algısını, hazır bulunuşluğunu etkilemektedir. Modern veya post modern yaklaşımlar; aile, din, gelenek ve kültür gibi sosyal kurumların kişiler üzerindeki ağırlıklarını değiştirse de sonuç itibarı ile birey her zaman bir sosyal ortam içerisinde ve dış etkilere açık bir şekilde varlığını sürdürmektedir.

İnsanların, toplumun genel geçer normallerine aykırı davranışları *anormal* bir tavır olarak kabul edilmektedir. Doğru sözlü olmak benimsenmiş ve genel ahlak açısından kabul edilmiş bir normal ise yalan söylemek bu değere zıt bir davranış olarak görülmektedir.

Bir insan niçin yalan söyler? Elbette ki bu davranışı açıklayan bazı gerekçeler vardır. Ya da bir insan niçin bencil davranır? Bazen güvenlik bazen korku bazen de

⁶⁰³ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 83.

kişisel çıkar kişiyi yalan söylemeye, bencilce davranmaya itebilir. Yalan söylemek bütün kültürlerde ve dinlerde hoş karşılanmayan bir davranış olduğu halde, çoğunlukla bu davranışı gösteren kişi yalan söylemenin kınanan ve yanlış bir eylem olduğunu bilir. Bu eylemi bilinçli yapar. Dinde kesinlikle haram kılınan bir davranışı işleyen dindar da bu davranışı işlerken çeşitli saikler altındadır. Biyolojik ihtiyaçlar, içerisinde bulunulan psikolojik ve sosyal ortam, işlenen haram davranış ile ilgili farklı teolojik yaklaşımlar söz konusu davranışın yapılmasında etkili olmaktadır.

İstenen bir davranışın organizmada ortaya çıkmasında kendisine aktarılmış veya tebliğ edilmiş bilgiden daha fazla koşula ihtiyaç vardır. Dinî bilgi edinme süreci tek başına her zaman istenen davranışı meydana getirmeyebilir. Üçüncü bölümde, Bazı Müslüman toplumlarda haram kılınan bir kısım davranışların belirli bir oranda yaygınlaştığı, anket verileri üzerinden ifade edilmişti. Dinî olmayan gündelik bir bilgi için de durum çok farklı değildir. Örneğin “*Gençlerin beslenme alışkanlıkları, davranışları ve beden kütle indeksleri arasındaki ilişkiyi tespit etmek amacıyla, toplam 1340 öğrenciye anket formu uygulanarak*” yapılan bir araştırmada gençlerin sağlıklı beslenmeleri ile sağlıklı beslenme hakkında sahip oldukları bilgiler arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Yani dinî veya ahlakî olmayan gündelik bir davranış ile konu hakkında aktarılmış veya öğrenilmiş bilgilerle ulaşılmak istenen davranış arasında paralel bir sonuca ulaşılamamıştır. Bir davranışın ortaya çıkması bilginin yanı sıra tutum ve davranışlarla da ilişkisi olduğu, eğitimin bilgi edinmeden daha fazla bir etkiye sahip olduğu kanaatine varılmıştır.⁶⁰⁴ Bir konuda eğitilmiş olmak, o konuyu öğrenmekten daha fazlasını ifade etmektedir. Bilgi gerek dinî gerekse gündelik vasfını taşıyan davranış için başka saikler gerekli olmaktadır.

Bilgiyi aktarmak, bildirmek veya tebliğ etmek tam manası ile bir öğrenme gerçekleştirilmemektedir. Bunlarla beraber birçok koşulun bilgiye eşlik etmesi kaçınılmazdır. Günah ya da olumsuz bir davranışın sadece bilişsel düzeyde bir dinî bilgi ile ıslahı mümkün olmayabilmektedir. Beşerî olan birçok şart ve sosyal çevre faktörünün tesiri dikkate alınmadan, bilginin doğrudan doğruya menfî davranışı niçin engellemediği anlaşılmayacaktır. Tarih boyunca yalan söylemek, cinayet işlemek,

⁶⁰⁴ Nevin Şanlıer vd., “Gençlerin Beslenme Bilgi, Alışkanlık ve Davranışları ile Beden Kütle İndeksleri Arasındaki İlişki”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 29/2 (01 Haziran 2009), 291.

zina yapmak, hırsızlık yapmak, bir başkasına haksızlık yapmak gibi birçok davranışın kötü olduğu konusunda dinler ve kültürler ittifak etmişlerdir. Kutsal metinlerde, şiirde, edebiyatta, terbiye sistemlerinde, değer ifade eden tüm yargılarda, ahlak metinlerinde yukarıdaki menfi davranışlar yerilmiş, zıttı olan olumlu davranışlar yüceltilmiş, rol model yapılmıştır.⁶⁰⁵ Konu ile ilgili politik mülahazalar ve marjinal yaklaşımlar hariç tutulmak koşulu ile güzel ahlak hakkında insanlık tarihi boyunca bir bilgi birikimi olduğu söylenebilir.⁶⁰⁶ Buna rağmen insanlığın gerek dinî gerekse kültürel anlamda ürettiği bu değer yargılarının toplum içerisinde her zaman istenen düzeyde yaşam bulduğunu söylemek büyük bir iddia olur.

İnsanoğlu, temel ihtiyaçlarını karşılamak ve onlara erişmek için yaşam mücadelesi verir. Bu mücadele süresince ilahi kanunlar, toplumsal kurallar, biyolojik ve sosyal ihtiyaçları arasında bir gerilim yaşar. Bu gerilim içerisinde ya ilahî sınırları ya da toplumsal normları ihlal eder. Bazen de onlara riayet eder. Dengeyi sonuç vermesi gereken bu gerilim hali bitip sonlanan bir süreç değil, hayat sürdükçe sürekli dairesel bir hareket olarak devam eder.

Arapça “cünah” olarak kullanılan “günah” kelimesi lügatte suç anlamına gelmektedir. Bu kavram dinî bir terim olup tabiatüstü varlıklalarla ilişkili olarak kullanılmaktadır. Tabiatüstü özelliklerinden dolayı dinlerin temel kavramları arasında yer almıştır. Kutsalın bulunduğu inanç sisteminde emirler ve yasaklar bulunmaktadır. Günah, bir kutsal sistem içerisinde yasakları, suçları ahlakî ve vicdanî açıdan sorumluluk gerektiren durumları ifade etmek için kullanılır. Beşerî alanda kuralların veya kanunların çiğnenmesinden dolayı meydana gelen davranış suç olarak değerlendirilirken, dinî alandaki hatalar, kusurlar, aşırılıklar veya ihlaller günah olarak adlandırılmaktadır.⁶⁰⁷

Gerek Kur’ân-ı Kerîm’de gerekse hadis metinlerinde günah kavramına karşılık gelen birçok kelime kullanılmıştır. Bunlar “ism”, “zenb”, “vizr”, “cünâh” ve “hûb” kelimeleridir. İsm, *“işleyene ceza gerektiren, insanı hayır ve sevaptan alıkoyan fiil veya bundan doğan sorumluluk”* anlamında kullanılmıştır. Kur’ân-ı

⁶⁰⁵Halil İbrahim Bulut, “Semavi Dinlerin Ortak Ahlak Değerleri ya da Evrensel Değerler”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (01 Mayıs 2015), 67.

⁶⁰⁶Bulut, “Semavi Dinlerin Ortak Ahlak Değerleri ya da Evrensel Değerler”, 79.

⁶⁰⁷Ömer Faruk Harman, “Günah”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1996), 14/278.

Kerîm’de otuz beş yerde geçen “ism” kelimesi ayrıca küfür, inkar, düşmanlık, yalan söylemek, sarhoş edici içkileri içmek, kumar oynamak, faizli işlemler yapmak gibi günahları tanımlamaktadır.⁶⁰⁸ Bu kavram sosyal hayatta ahlakî bir boyut taşımasının yanı sıra kelamcılar arasında itikadi bir mesele olarak da tartışma konusu olmuştur. Sonuçta inanan kimseyi günahkâr veya kafir yapabilme potansiyeline sahip bu eylem dindarlığın veya makbul bir imanın önemli bir göstergesi olmuştur.⁶⁰⁹

Ortaya çıkan davranışın günah olarak tanımlanması için onu işleyen kimsenin o eylemin hükmü hakkında asgari bir bilgiye sahip olması gerekmektedir. Dinin talep ettiği emirlerin veya yasakladığı davranışların mükellef tarafından bilinmemesi, ferdi dinî hüküm açısından sorumluluktan kurtarmaktadır. Bilmemek bir özür sayılmakta, kişi mazur olmaktadır. Bu durumda bilgi ve sorumluluk arasında bir paralellik ortaya çıkmaktadır. Bilgiye ve inanca rağmen, ortaya çıkan aykırı eylemler günah olabilmektedir. Bilmeden yapılan bir davranış sonuç itibari ile günah olarak nitelense de özür durumu onun cezasını ortadan kaldırabilmektedir. Günahın ortaya çıkması için söz konusu eylemden önce organizma belli bir inanca ve söz konusu eylem hakkında asgari bir bilgiye sahip olmalıdır.⁶¹⁰

Günah, insan fitratına ait ya da insan fitratının zorunlu bir sonucu değildir. Yaratılış itibari ile insan saf bir şekilde kendi varlık türünün temel özelliklerini taşıyarak dünyaya gelmiştir. Dış tesirlerden uzak bu yaratılış özellikleri fitrat olarak tanımlanmıştır.⁶¹¹ Değişme veya bozulma sonradan meydana gelen bir durumdur.⁶¹² Yaratılış ile getirilen ilk özelliklerin günahlar aracılığı ile menfi yönde değişmesi bir sapma olarak görülmektedir. Hz. Peygamber (sav) bir hadislerinde şöyle buyurmuştur: “İnsan bir günah işlediğinde kalbinde bir siyah nokta belirir eğer bu siyah noktayı tövbe ve istiğfar ile temizlemez ise ve günaha devam ederse siyah noktalar artar ve kalbi tamamen kaplar.”⁶¹³ Duyguların manevi merkezi olan kalp

⁶⁰⁸ Bebek Adil, “Günah”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1996), 14/282; Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu‘cemü’l-Müfehres li-Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Kahire: Dârü’l-Kütübî’l-Mısriyye, 1364), 12.

⁶⁰⁹ es-Sabuni, *Matüridiyye Akaidi*, 161.

⁶¹⁰ Muharrem Önder, “İslam Hukukunda Bilgisizlik (cehl) ve Hukuki Etkileri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (15 Aralık 2010), 305.

⁶¹¹ İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, 5/55.

⁶¹² Buhari, *Sahih-i Buhari*, Tefsir, 2. “Her doğan fitrat üzerine doğar. Sonradan anne babası onu Yahudi, Hristiyan ya da Mecusi yapar”

⁶¹³ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, Kitabu’z-Zühd, 29.

işlenen günahlarla birlikte, kişiyi fitratından, inancından, öğrendiklerinden uzaklaştırabilmektedir. Duyguların merkezi olan kalpte meydana gelecek pişmanlık, endişe korku, öfke duyarsızlaşma vb. tepkiler, duygularımızı olumsuz yönde etkileyebilmekte, bütün duyuşsal alana zarar verebilmektedir.

Günah eylemine yakından bakıldığında ortaya çıkış sürecinde birçok unsurun rol oynadığı görülmektedir. Günahı işleyen kimsenin işlediği günahın uhrevi sonuçları hakkında yeterli bilgi sahibi olmaması onu günaha yöneltebilmektedir. Kişinin ahiret gününe, cennet ve cehennem varlığına karşı zayıf olan inancı onu kötü davranışlardan alıkoymamaktadır. Günaha konu olan fiili işledikten sonra bu fiilin kendisi açısından ölümden sonraki akibeti ya da ahirette neyle karşılaşacağını bilmemesi alabileceği cezaya tam olarak inanmamış olması onu bu suça ya da günaha teşvik edebilmektedir.

Kişinin içerisinde bulunduğu sosyal ortam da onun günahlardan uzak kalmasında önemli unsurlardan biri olmaktadır. İnsan çevresinden etkilenebilen sosyal bir varlıktır. İçerisinde yaşadığı aile, eğitim aldığı kurum, sosyal ilişki ağı onun tutum ve davranışlarını büyük oranda etkilemektedir.⁶¹⁴

Günah davranışı, bazen bir ihmalden veya bir görevi yerine getirmemekten kaynaklanabilir. Bir ihmal veya görevi yerine getirmemek sorumluluktan kaçma anlamında organizma açısından daha kolay bir davranış olarak görülmektedir. Yine insan psikolojisi hazır bir zevki veya konforu, ileri bir zamanda ortaya çıkacak bir sıkıntıya ve zorluğa tercih edebilmektedir.⁶¹⁵ İnsanın aceleci yapısı⁶¹⁶ sabır gerektiren bir mükafatı elde etmede zorlanmakta, hisleri ve zevk algısı uzun vadede plan yapma ya da ileriye görme kabiliyetini azaltabilmektedir. Dolayısı ile günah işlemek bir insanın imansızlığından veya günah hakkındaki bilgisizliğinden de ileri gelmeyeabilmektedir. İnanç ve müspet davranış bilgisine rağmen günah eylemi gerçekleşiyorsa burada organizmanın sahip olduğu his, heves ve vehim süreçlerinin akıl, kalbe ve sağduyuya baskın gelmesi ile bilişsel süreçlerin geçici olarak devre dışı kalmasından ileri gelebilmektedir. Biyolojik güdüler, insanın günah sayılan bir

⁶¹⁴ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, 222,240.

⁶¹⁵ Nursi, *Sözler*, 159.

⁶¹⁶ el-İsrâ 17/11.

eylemin akıbetini görebilmesini güçleştirip ondan geçici bir haz almasını sağlamaktadır. Bu geçici haz insanın bu eylemden kendisini uzaklaştırmasını güçleştirmektedir. Dolayısıyla bir müminin günah eylemi hakkında bilgi sahibi olması ondan her zaman korunacağı anlamına gelmemektedir.⁶¹⁷

Haram kabul edilen davranışların vasıflarını tanımak, onları işlemenin akıbetlerini bilmek onlardan sakınmada tek başına yeterli olmamaktadır. Haramlardan sakınmada kişinin sahip olduğu psikolojik yapının ve içerisinde yaşadığı sosyal çevrenin etkisi de göz ardı edilemez. Bundan dolayı müminlerin Allah'ın ipine topluca sarılmaları,⁶¹⁸ sadıklarla beraber bulunmaları,⁶¹⁹ iyilik üzerine yardımlaşmaları ve kötülük üzerine yardımlaşmamaları⁶²⁰ kolektif bir hayatı yaşamalarının tavsiye edilmesi bunu göstermektedir. İnsanın kendisini gerek dinî gerekse ahlakî yasaklardan koruması grup içerisinde kolaylaşmaktadır. Grubun otokontrolü ve denetleme özelliği kişiyi olumlu yönde yönlendirebilmektedir.⁶²¹ Ayrıca Hz. Peygamber (sav)'in sünnetinin bir program, bir model olarak kabul edilip ona uygun yaşanması da kişiyi olumsuz davranışlardan koruma konusunda bir koruma kalkanı görevi yapabilmektedir.⁶²²

Hz. Yusuf'un haram kılınmış bir davranışa meyiletmesini Allah bir "bürhan" (delil) göstererek engellemiştir. Burada Allah tarafından "bürhan" yani delil Hz. Yusuf' bildirilirken "rea/görme" fiili kullanılmıştır. Çünkü Hz. Yusuf söz konusu eylemin haram olduğunu zaten biliyordu. Burada bilgiden öte bir saik söz konusu olmuştur. Bilişsel düzeyde bir bilgiden öte daha güçlü caydırıcı bir özelliğe sahip bir "gösterimden" bahsedilmiştir.⁶²³ Günah kavramı bilişsel düzeyde kavram olması yanı sıra ortaya çıkmasında veya engellenmesinde bilişsel süreçlerden daha çok haz veya duygu motiveleri devreye girmektedirler. Organizmadaki hislerin ve hazların aktifliği

⁶¹⁷ Nursi, *Lem'alar*, 102.lemalar

⁶¹⁸ Âl-i İmrân 3/103.

⁶¹⁹ et-Tevbe 9/119.

⁶²⁰ el-Mâide 5/2.

⁶²¹ Keyes, *The Post-Truth Era*, 33.

⁶²² el-Ahzâb 33/21. "İçinizden Allah'ın lutfuna ve âhiret gününe umut bağlayanlar, Allah'ı çokça ananlar için hiç şüphe yok ki, Resûlullah'ta güzel bir örneklik vardır." Nursi, *Lem'alar*, 79. "Şeriat-ı Muhammediye ve Sünnet-i Ahmediyede hiçbir mesele yoktur ki, müteaddit hikmetleri bulunmasın."

⁶²³ Yusuf 24

veya kontrol edilebilirlik düzeyleri çoğu zaman bilginin aktarılmasından daha önemli bir hale gelmektedir.

SONUÇ

Kutsal bir kaynaktan gelen dinî bilgi, diğer bilgi türlerinden farklı olarak ahlakî bir *değer* taşır. Aynı zamanda bu bilgi türü yüklediği bir *değeri* muhatabına aktarabilme özelliğine de sahiptir.

Dinî bilginin, kişide davranış değişikliği meydana getirmesinin bazı şartları vardır. Bu şartlar oluşmadan bilişsel düzeyde bir öğrenme ile davranış meydana gelememektedir. İnançlar, toplumda yaygın olan tutumlar, kişinin duygu dünyası, ailesi ve sosyal çevresi de en az bilgi kadar davranışın oluşmasında etkilidir.

Bilgi, toplumun kolektif hafızasını, tutumlarını, ahlakî anlayışlarını da etkilemektedir. Davranışı oluşturan, onu etkileyen her yaşantı da aynı şekilde bilgiden etkilenmiştir. Davranışları meydana getiren faktörlerin ağırlıkları kişiden kişiye, toplumdan topluma farklılık göstermektedir. İnançlı toplumların davranış kalıplarını dinî bilgi şekillendirirken, nispeten inancı daha zayıf toplulukların tavır ve tutumlarını da tarih boyunca devredilen kültürel ve ahlakî miras şekillendirmektedir.

Yaptırım gücü açısından dinî bilgi diğer bilgi türlerinden daha etkilidir. Dinî bilgilerin ahiret inancını taşıması, inanan kişi için ölümden sonra bir yaşam tasavvuru oluşturmaktadır. Yaşamın sadece bu dünya hayatından ibaret olmadığının bilinmesi, ahirette bir cezanın veya mükafatın olacağı beklentisi, ahlakî davranışlara yönelik olarak inanan kimse üzerinde manevi bir yaptırım oluşturmaktadır. Bu manevi yaptırım, kutsal bir varlığa bağlılıktan gelen bir coşku, minnet duygusu ya da istikbalde gelecek bir ceza düşüncesi olabilir.

Ahlakî davranışı tetikleyen ve onun ortaya çıkmasında etkili olan ilk motivasyon *imandan* kaynaklanmaktadır. İman ile bilgi arasında bir ilişki vardır. Bilimsel bilgiler ya da bir kısım felsefi sorgulamalar, kişide bilişsel düzeyde bazı öğrenmeler meydana getirir. Bilişsel düzeyde, zihinde meydana gelen bu değişim; vicdan, minnet ve adalet duygusu gibi bir kısım fitri hasletlerin yardımı ile kalpte duyuşsal bir değişimi tetikleyebilmekte, böylelikle kişiyi iman etme veya inandığını tasdik etme aşamasına getirebilmektedir.

Zihinsel düzeyde edinilen bilgiler doğrudan bir davranışı netice vermez. Davranışın oluşma sürecinde aktif rol oynayan birçok faktör dahi önceden öğrenmeler sonucunda oluşmuştur. Bilginin oluşturduğu ahlakî tutumlar dönüp yine bilginin yardımı ile *kalbî bir amel* olan imanın oluşmasına vesile olmaktadır.

İnsan davranışları, birbirlerini tetikleyen aşamalardan oluşmuş katmanlı bir yapıya sahiptir. Her bir katman bir davranış sayılır ve her katmanın bilgi ile etkileşimi ayrı bir özelliğe sahiptir. İnsanın kalbinde taşıdığı iman ve sahip olduğu içsel yaşantılarının zenginliği, bilgiyi filtrelemede etkilidir. Uyarıcı olarak organizma tarafından karşılanan bilgiler çeşitli algı süzgeçlerinden geçirilir. Değer yargılarına, ahlakî kriterlere göre değerlendirilir. Eğer bu bilgiler organizmanın tutumlarına, kanaatlerine, dünya görüşüne uygun ise istenen davranışın meydana gelme olasılığı artmaktadır. İncanın zayıflığı veya gücü bu etkiyi azaltıp artırabilmektedir. Dinî bilgi, inanan kimse için anlamlıdır. İnanmayan ya da inancı zayıf olan kimseye dinî bilgi bir anlam ifade etmediği için bu yönü ile o kişiden ahlaki bir davranış beklemek gerçekçi olmamaktadır.

Ahlakî davranışların kazanılmasında bilgi kadar belki de ondan daha önemli faktör, bilgiyi edinen kimsenin bilginin kaynağına inanması, iman etmiş olmasıdır. Bilgi, insana ahlakî veya ibadî davranışları nasıl yapması gerektiğini anlatırken, iman ve inanç o davranışları niçin yapması gerektiğini vurgular. Dinî bilgi inançtan soyutlandığı zaman asli özelliğini kaybetmektedir. Burada inançtan soyutlanan veya uzaklaşan aslında bilgiden öte insanın kendisi olmaktadır. İncacı olmayan, şüpheler veya tereddütler taşıyan kimse için dinî bilgi kutsal olma özelliğini kaybetmektedir. Kutsallığı bilgiye yükleyen, insanın kendi inancı ve algısı olmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'den, Hz. Peygamber (sav)'in sünnetinden ve gelenek içerisinde oluşmuş yorumlardan meydana gelen dinî bilgilerin de çeşitli formları vardır. İlmihal bilgileri, ahlakî öğütler içeren bilgiler ve nefisî istekleri terbiye etmeye yönelik öğütlerden oluşmuş bilgilerden bahsedilebilir. Hükümleri farklı olan bu bilgilerin eğitim ve öğretim süreçlerinde farklı ağırlıkları vardır. Örneğin, inanç problemleri olan bir insana, ilmihal bilgilerini öğretmek ibadetleri yaptırma konusunda bir davranış kazandıramazsınız. Günümüzdeki ahlaki davranış sorunlarının altında ilmihal veya vaaz formundaki bilgilerin öğretimindeki

eksiklikten öte inandığını iddia eden kimsenin inancının zayıf olması problemi yatmaktadır.

Tarih boyunca her devrin bir ruhu olduğu gibi, *pozitivizmin* ve *modernizmin* tüm algılarını değiştirdiği çağımızın da nev'i şahsına münhasır bir ruhu vardır. Bu ideolojik kabullerden dolayı günümüz dünyasında inanç problemlerinin olması kaçınılmazdır. Geleneksel bilgi formları ile söz konusu inanç krizleri aşılamamaktadır. Klasik dinî bilgilerden öte kevnî, kozmolojik veya bir kısım *ideolojik olmayan* bilimsel bilgilerin öncelikle Allah'ın varlığına ve birliğine imanı daha sonra ahiret inancını takviye etmesi gerekmektedir. Aksi durumda dinî bilgi, inançlı olduğunu varsayan kimseye bir davranış kazandıramayacaktır. Dinî bilgiler ancak tahkiki imana sahip bir mümine gerçek manada tesir edebilmektedir. Dindar olmakla ahlaklı olmak arasında bulunduğu varsayılan doğru orantının, ahlak aleyhine kaybolduğu iddiası/problemi ancak iman ve inanç zayıflığı ile izah edilebilir.

Ahlak kurallarını, ilahi bir kaynağa dayandırmadıklarını iddia eden bireylerin erdemli davranışlar gösteriyor olmaları genellenmemelidir. Ahlakî davranışlar, her zaman inanılan bir dinin veya edinilen bir bilginin doğrudan etkilemesi ile oluşmayabilir. Kutsala inanmayan ya da yeteri kadar ahlakî bir bilgiye sahip olmayan kişilerde de güzel ahlakî davranışlar görülebilir. Bu davranışlar onların *inançsızlıklarından* ileri gelmemektedir. İnanç alanı dışında kaldığı varsayılan, seküler dünya görüşüne sahip bireylerde görülen ahlakî ve erdemli davranışlar, sosyal yapı içerisinde tevarüs yolu ile nesilden nesile devralınmış ahlakî-davranış formları olabilir. Seküler bireyler, ahlakî yaşantılarını veya değer yargılarını kendilerinden önceki geleneksel toplumlardan devralıp alıp kullanabilmektedirler. Bu etkilenme tabii seyrinde, farkına varılmadan, toplumdaki bireyin sosyalleşmesi ile meydana gelmektedir.

İnsanlık tarihi boyunca farklı din ve inançlara sahip toplumlar, doğal olarak kendi ahlakî değerlerini, sonraki nesillere taşımışlardır. Kültürel birer miras sayılan dinî öğretiler, nebevî mesajlar veya ahlak kuralları, insanlık ailesinin inşa ettiği *kolektif değerler*, üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Davranışları etkileyen, bilginin veya inancın dışında üçüncü bir kaynak yukarıda bahsi geçen ve nesilden nesile aktarılan *ahlakî miras* olabilir.

Sonuç olarak dinî bilgi, insan tarafından bir uyarıcı olarak alındıktan sonra, bilişsel ve duyuşsal süreçlerden geçirilir. Bu süreç sonucundan tepki adı verilen bir davranış meydana gelir. Bu davranışın meydana gelişinde uyarıcı hükmündeki olan dinî bilginin tesiri kadar, organizmanın iman etmiş olması ve bilginin kaynağına güçlü bir inanç duyması gerekir. Ayrıca insanın tutumları, duyguları, iç yaşantıları ve ahlakî tavırları da davranışın oluşum sürecinde önemli bir lojistiğe ve etkiye sahiptir. Dinî bilgiyi anlamlı kılan süjenin (insanın) imanı ve inancıdır. İman etmemiş veya zayıf bir inanç taşıyan kimse için dinî bilgi bir anlam ifade etmemektedir.

KAYNAKÇA

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu‘cemü’l-Müfehres li-Elfâzi’l-Kur‘âni’l-Kerîm*. Kahire: Dârü’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1364.
- Acar, Mustafa - Demir, Ömer. *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Yayınları, 1993.
- Acluni, İsmail b. Muhammed el-. *Keşfü’l-Hafâ’ ve Müzîlû’l-İlbâs ‘amme’ştehere Mine’l-Ehâdîş ‘alâ Elsineti’n-Nâs*. Kahire: Mektebetü’l-Kudsî, 1351.
- Açıkel, Yusuf. “‘Nefsini Bilen Rabb’ini Bilir’ Hadis mi, Kelam-ı Kibar mı?” *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1998), 173-200.
- Açıkgenç, Alparslan. *Bilgi Felsefesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2019.
- Adil, Bebek. “Günah”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 14. İstanbul, 1996.
- Akın, Adem. *Hayata Anlam Vermeye Din Eğitiminin Katkısı, Basılmamış Doktora Tezi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Al, Hamza. “Erken Dönem İslam Devleti: Politik Birliğin Sağlanmasında Seçkin Sahabelerine Rolü”. *Fırat Üniversitesi. İİBF Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 4/2 (2020), 31-58.
- Alkan, Cevat. “Öğrenme-Öğretme Süreçleri İlkeler”. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* 20/1 (27 Ağustos 2019), 209-229. https://doi.org/10.1501/Egifak_0000001070
- Altaş, Nurullah - Arıcı, İsmail. *Din Eğitimi*. ed. Mustafa Köylü - Nurullah Altaş. İstanbul: Ensar, 2019.
- Althusser, Louis. *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. çev. Y. Alp - M. Özışık. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Basım, 1989. https://www.academia.edu/35116292/Louis_Altusser_%C4%B0deoloji_ve_Devletin_%C4%B0deolojik_Ayg%C4%B1tlar%C4%B1
- Altıntaş, Ramazan. “Teolojik Sekülerleşmenin Neden Olduğu İnanç ve Davranış Problemleri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (15 Haziran 2002), 55-84.
- Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Apalı, Yasemin. *Bilgi Sosyolojisi Açısından Din ve Zihniyet*. Basılmamış: Süleyman Demirel Üniv. Sosyal Bilimler Enst., Basılmamış Doktora Tezi, 2014.

- Arpaguş, Hatice. “Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihî Geçmişi ve Fonksiyonu”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (23 Ocak 2014). <https://doi.org/10.15370/muifd.68433>
- Arslan, Ahmet. *Felsefeye Giriş*. Ankara: Vadi Yayınları, 1994.
- Aslim Tüfekçi, Serap. “Yapılandırmacı Yaklaşım”. *Öğrenme Öğretme Kuram ve Yaklaşımları*. ed. Sevil Büyükalın Filiz. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2014.
- Ateş, Süleyman. “İhlâs”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 21. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Aydın, Mustafa. *Bilgi Sosyolojisi*. İstanbul: Açılım Kitap, 2013.
- Aydın, Ömer. *Kur'an'ı Kerim'de İman-Amel İlişkisi*. İşaret Yayınları, 2007.
- Ayış, Mehmet Şirin. “Nefis Mertebelerinin Psikolojideki Karşılıkları Üzerine Bir Değerlendirme: Robert Frager Örneği”. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/14 (18 Aralık 2019), 547-567.
- Bacanlı, Hasan. *Duyuşsal Davranış Eğitimi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 1999.
- Bakırcıoğlu, Rasim. *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Anı Yayıncılık, 1., 2012.
- Bardakoğlu, Ali. “Dinî Bilgi ve Günümüzde İslam”. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 21/2 (01 Ocak 2016), 93-127.
- Başaran, İbrahim Ethem. *Eğitim Psikolojisi*. Ankara: Gül Yayınevi, 1996.
- Batur, Behçet. “İslam ve Sekülerleşme: İbn Halduncu Bir Çözümleme”. *Sırat* 2/1 (30 Mayıs 2021), 35-55.
- Baymur, Feriha. *Genel Psikoloji*. İstanbul: İnkılap Yayınları, 1994.
- Bayrakçı, Mustafa. “Sosyal Öğrenme Kuramı ve Eğitimde Uygulanması”. *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 14 (09 Mayıs 2013), 198-210.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. ‘Alî - El-Azamî, Muhammed Ziya er-Rahman. *el-Medhal ilâ ‘İlmi’s-Süneni’l Kübrâ*. Kuveyt: Dârü’l Hulefa li’l Kitâbi’l İslamiyye, ts.
- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. ‘Amr el-Bezzâr. *el-Müsnedü’l-kebîr, el-Bahrü’z-Zehhâr*. ed. Mahfuzurrahman Zeynullah. Medine: Mektebetü’l-‘Ulûm ve’l-Hikem, 1988.
- Biçer, Ramazan. “İmanın Bilişsel Yapısının Ana Dinamikleri ve Etkileri”. *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* 8/18 (2004), 17-34.

- Bilgin, Beyza. *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*. Ankara: Yeni Çizgi Yayınları, 1995.
- Bloom, Benjamin Samuel. *Taxonomy of Educational Objectives*. London: Longmans, 1956.
- Bolay, Süleyman Hayri. “Akl-ı Selim”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1990.
- Börü, Deniz Elber vd. “Güvenilir ve Güvenilmez İnsan Özellikleri Karşılaştırması”. *Global Journal of Economics and Business Studies* 9/18 (04 Ocak 2021), 149-162.
- Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b.İsmail. *Sahih-i Buhari*. ed. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nasır. Dimaşk: Daru Tavki’n-Necat, 1422.
- Bulaç, Ali. *Bilgi Neyi Bilmektir?* İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2005.
- Bulut, Halil İbrahim. “Semavi Dinlerin Ortak Ahlak Değerleri ya da Evrensel Değerler”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (01 Mayıs 2015), 65-81.
- Bulut, Hasan. “Tasavvufî Bir Bakış Açısıyla Nefis”. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/1 (Bahar 2020), 24.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma, 1999.
- Cilacı, Osman. *Günümüz Dünya Dinleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995.
- Cornforth, Maurice. *Bilgi Teorisi*. çev. H. Selman. İstanbul: Maya Yayınları, 1975. Basım, 1975.
- Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranışı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1997.
- Cürçani, Ali b. Muhammed es-Seyyid el-Şerif. *Kitâbu’t-Ta’rifât*. çev. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.
- Çağrııcı, Mustafa. “Ahlâk”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Çağrııcı, Mustafa. “Îsar”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yayınları, ts.
- Çağrııcı, Mustafa. “Sıdk”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Çağrııcı, Mustafa. “Şecaat”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 38. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

- Çağrııcı, Mustafa. “Şükür”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Çağrııcı, Mustafa. “Taassup”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 39. İstanbul, 2010.
- Çağrııcı, Mustafa. “Yalan”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 43. İstanbul, 2013.
- Çağrııcı, Mustafa - Hökelekli, Hayati. “İrâde”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Çelebi, İlyas - Topaloğlu, Bekir. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. Ankara: İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2019.
- Çüçen, Abdülkadir. *Bilgi Felsefesi*. Bursa: Asa Kitabevi, 2005.
- Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman ed-. *Sünen ed-Dârimî*. ed. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. Arabiyyetü’s-Suûdiyye: Dârü’l-Muğnî, 2000.
- Demir, Şehmus. “Din-Dinî Bilgi Ayrımı Ekseninde Geleneğin Ne’liği ve Değersel Boyutu / Value and Nature of Tradition on The Axis of Separation Between Religion – Religious Knowledge / ماهية التراث ومكانته في الإسلام”. *İlahiyat Akademi* 1-2 (19 Ekim 2015), 153-166.
- Demirci, Kürşat. “Kutsiyet”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 30. Basım, 2013.
- Dodurgalı, Abdurrahman. *Eğitim Sosyolojisi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “Niyet”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Durmuş, Zülfikar. “Kur’ân’a Göre İnsanın İlişkilerinde Sorumlu Olduğu Temel Ahlâkî İlke: Ahde Vefâ”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/2 (01 Nisan 2002), 77-95.
- Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs, eş-Şâfiî. *Müsnedi’s-Şâfiî*. Beyrut: Darü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1400.
- Ebû Dâvûd, es-Sicistânî. *Sünen-i Ebî Davud*. ed. Muhammed Muhyiddin Abdilhamîd. Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, ts.
- Ebu Gudde, Abdulfettah. *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed (sas.) ve Öğretim Metotları*. çev. Enbiya Yıldırım. Ankara: Otto Yayınları, 2018.
- Ekinci, İsmail. “Arap Dili ve Şiirinde Şecâat (Courage in Arabic Language and Poetry)”. *Turkish Studies-Social Sciences* 15/7 (2020), 99-110.

- El-İsfahani, Ragıb. *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'an*. Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, ts.
- Engin, Ali Osman. “Bilginin İnsan Hayatındaki Yeri ve Önemi”. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 11 (04 Aralık 2010), 427-453.
- En-Nüveyri, Şehabeddin Ahmed b. Abdülvehhab b. Muhammed. *Nihayetü'l-Ereb fî Fünuni'l-Edeb*. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1342.
- Eren, Şadi. “Kur'an Işığında Milli ve Manevi Bir Değer: Cesaret”. *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2017), 85-99.
- Eroğlu, Feyzullah. *Davranış Bilimleri*. Beta Basım Yayım, 2021.
- Eryarsoy, Beşir. “Din”. *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul, 1990.
- Es-Sülemi, Ebu Abdurrahman. *Nefis Kusurları ve Tedavileri*. çev. Abdullah Suat Demirtaş. Semerkand Yayıncılık, 2021.
- Fahreddin Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Fahreddin Râzî, Kelâm'a Giriş, el-Muhassal*. çev. Hüseyin Atay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, ts.
- Fayda, Mustafa. “Câhiliye”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Gazali, İmam-ı. *Büyük İslam Dini: İman Prensipleri İslam Düşüncesi ve Ahlak*. çev. Abdullah Aydın. İstanbul: Dilek Matbaası, ts.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed el-. *İhya-i Ulûmi'd-Din*. çev. Ali Arslan. İstanbul: Arslan Yayınları, 1993.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. Remzi Kitabevi, 1996.
- Göktaş, Vahit. “Kur'an'da Bilgi ve Bilginin Kaynakları”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20 (01 Aralık 2008), 159-179.
- Gömleksiz, Mehmet Nuri - Kan, Ayşe Ülkü. “Affective Dimension in Education and Affective Learning”. *Journal of Turkish Studies* Volume 7 Issue 1/7 (2012), 1159-1177. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.3127>
- Güler, İlhami. “Türkiye'nin Kimlik/Ahlâk Sorunları ve İlahiyat Fakülteleri”. *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* 1 (01 Şubat 2009), 41-45.
- Güler, Oya. *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Felsefesi*. Basılmamış Doktora Tezi: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Gültekin, M. Bekir. “Modernleşen Toplumun Vefa Duygusuna Yabancılaşması ve Bazı Çözüm Önerileri”. *Journal of Analytic Divinity* 5/3 (15 Aralık 2021), 62-81. <https://doi.org/10.46595/jad.997252>

- Gündoğar, Hamdi. *Erken Dönem İslam Düşüncesinde İlahi Bilgi*. İstanbul: Çıra Akademi Yayınları, 2017.
- Gündüz, Muhammed Muhdi. “Niyet Kavramı ve Din Eğitimi Açısından Anlam Katmanları”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (30 Aralık 2019), 301-332.
- Gündüz, Muhammed Muhdi. *Niyet Kavramının Din Eğitimi Açısından İncelenmesi (Gazzali Örneği)*. Mardin: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Gürkan, Salime Leyla. “Bir Yahudi Karşı-Geleneği Olarak Yahudi Sekülerliği: Kökenleri ve Dinamikleri”. *İnsan ve Toplum* 2/4 (01 Aralık 2012), 205-216.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. Ankara, 2003.
- Hanbel, Ahmed b. *el-Müsned*. ed. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1421.
- Hanbel, Ahmed b. Muhammed b. *Müsnedü’l-İmam Ahmed b. Hanbel*,. ed. Şuayb el-Arnaût - Adil Mürşid. Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 2001.
- Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1994.
- Harman, Ömer Faruk. “Günah”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 14. İstanbul, 1996.
- Heywood, Andrew. *Siyasi İdeolojiler*. çev. Ahmet Kemal Bayram. Ankara: Anı Yayıncılık, 2012.
- Hocaoğlu, Mustafa. “Teşride Tedricilik Konusuna Farklı Bir Yaklaşım”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 9/2 (30 Ekim 2018), 242-263. <https://doi.org/10.31121/tader.455866>
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Hökelekli, Hayati. “Şahsiyet”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 38. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Işıkdoğan, Davut. “Yetişkin Din Eğitimi Açısından Mevlana ve Mesnevi Kıssalarının Eğitsel Değeri”. *Harran Ünv. İlahiyat Fak. Uluslararası Mevlâna ve Mevlevlik Sempozyumu, Bildiriler II* 2 (26 Ekim 2007), 117-123.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur’an’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 1991.
- İbn Adî, Yahya. *Tehzibü’l-Ahlâk Ahlak Eğitimi*. çev. Harun Kuşlu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 13, 2013.
- İbn Hişam, Ebu Muhammed Abdulmelik. *Siretü’n-Nebeviyye*. thk. Ömer Abdusselam Tedmuri. Darü’l-Kütübi’l Arabi, 1410.

- İbn Kesîr, Ebu'l Fida el Hafız ed-Dimeşki. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Beyrut: Mektebetü'l-Me'ârif, 1410.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce*. ed. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dâru'l-İhyâi'l-Kutub, ts.
- İbn Manzur, Muhammed b. Mükrim. *Lisanu'l-Arab*. Beyrut: Daru's-Sadr, 1955.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî'ez- Zühri. *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*. thk. Ali Muhammed Dr. Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, ts.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen 'İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-Târih*. thk. Ebu'l-Fida Abdullah el-Kâdî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1407.
- İgalçı, Emine Elif Çakmak. "Amellerin Zahirî ve Batınî Yönlerini Etkileyen İki Kavram: Niyet ve İhlâs". *Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/2 (31 Aralık 2020), 114-122.
- İlhan, Ali - Işıkdöğün, Davud. "Din Eğitimi Açısından Ahiret İnancının İnsan Davranışları Üzerindeki Etkisi". *Dicle İlahiyat Dergisi* 26/1 (05 Temmuz 2023), 29-45.
- Kalyoncu, Hamdi. *Mutluluk İçin Duygu Eğitimi*. İstanbul: Yediveren Yayınları, 2015.
- Kan, Adnan. "Abert Bandura ve Sosyal Öğrenme Kuramı". *Öğrenme Öğretme Kuram ve Yaklaşımları*. ed. Sevil Büyükalın Filiz. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2014.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 3*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1994.
- Karaca, Faruk. *Dini Gelişim Teorileri*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2007.
- Karan, Cuma. "İlk Dönem İslam Kaynakları Işığında Hz. peygamberin Hicreti". *Hicret*. ed. Cuma Karan. İstanbul: Siyer Akademi, 2022.
- Karpat, Kemal H. *İslam'ın Siyasallaşması*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2003.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. *Kur'an'da İman Psikolojisi*. İstanbul: Yalnız Kurt Yayınları, 1997.
- Kazancı, A. Lütfi. "Cahiliyye Devrinde Müsbet Davranışlar". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (01 Ocak 1986).
- Kelpetin Arpaguş, Hatice. "İlmihal". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Keyes, Ralph. *The Post-Truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary Life*. New York: St. Martin's Press, First Edition., 2004.
- Kıllıoğlu, İsmail. "Bilgi". *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul, 1990.
- Kızılgeçit, Muhammed. *Haris el-Muhasibi'de Dinî Davranış Teorisi*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Kobyay, Murat. *Sosyal Bilimlerde ve Dini İlimlerde Davranış Kuramları*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012.
- Kocabıyık, Oya ONAT. "Benlik ve Ahlakî Kimlik". *Değerler Eğitimi Dergisi* 12/27 (01 Haziran 2014), 261-280.
- Koç, Ahmet. *Din Eğitiminde Etkili İletişim*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.
- Koç, Bozkurt. "Çatışma Bağlamında Yalan ve Din İlişkisi". *Dini Araştırmalar* 10/30 (01 Haziran 2008), 215-242.
- Kolektif. *Redhouse İngilizce Türkçe Sözlük*. Milliyet Yayınları, ts.
- Komisyon. *T.D.K. Türkçe Sözlük*. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- Komisyon. *T.D.K. Türkçe Sözlük*. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- Korkman, Hamdi. "İlkçağ'dan Başlayarak Bilimsel Düşüncenin Gelişim Seyri İçerisinde Psikoloji'nin Yeri". *Asian Journal of Instruction (E-AJI)* 3/1 (01 Temmuz 2015), 1-20.
- Köylü, Mustafa. *Dünya Dinlerinde Ahlak*. İstanbul: Dem Yayınları, 2012.
- Köylü, Mustafa - Oruç, Cemil. "Çocukluk Dönemi Din Eğitimine Gelişimsel Bir Bakış Açısı". *Çocuk ve Medeniyet Dergisi* 6/12 (20 Aralık 2021). <https://doi.org/10.47646/CMD.2021.254>
- Kurt, Abdurrahman. "Dindarlığı Etkileyen Faktörler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 1-26.
- Kurt, Hasan. "Cumhuriyet Dönemi İlmihal Kitaplarında İman Esaslarına Genel Bakış (1930-1965)". *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi* 5/1 (01 Mart 2010), 38-54.
- Kurt, Yaşar. "Kur'an'da Fıtrat Kavramı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/3 (01 Haziran 2005), 71-104.
- Kuyanay, Mehmet. *Kur'an'da Düşünmeyi İfade Eden Kavramlar*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014.

- Kuyu, Orhan. *Yazı ve Sızı*. İstanbul: Eksen Yayıncılık, 1990.
- Kuzgun, Şaban. “Hanîf”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 16. İstanbul, 1997.
- Küçük, Abdurrahman. “Ahid”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Macit, M. Hanifi. “İdeoloji Üzerine Felsefî Bir Değerlendirme”. *Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 26 (30 Nisan 2016), 29-36. <https://doi.org/10.20981/kuufefd.10296>
- Mâlik, İmâm Mâlik Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. *Muvattaü'l-İmâm Mâlik*, ed. M. Mustafâ el-A'zamî. Abu Dabi: Müessesetü Zayed b. Sultân Âli Nehyân, 1425.
- Mardin, Şerif. *İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- Mengüşoğlu, Takiyettin. *Felsefeye Giriş*. Remzi Kitabevi, 1983.
- Mengüşoğlu, Takiyettin. *Felsefî Anthropologi*. İstanbul: İ.Ü Edebiyat Fak. Yayınları, 1971.
- Mengüşoğlu, Takiyettin. *İnsan Felsefesi*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015.
- Mert, İbrahim Sani. “Cesareti Modellemek: Cesareti Anlamada ve Uygulamada Kullanılabilecek Bazı Modeller”. *Antalya Bilim Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (01 Temmuz 2021), 60-80.
- Mutahhari, Murtaza. *Fitrat*. çev. Cafer Kırım. Akademi Yayınları, İstanbul.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahih-i Muslim*. ed. Muhammed Fuad Abdulbaki. Beyrut: Dar'ül İhya et-Turas el-Arabî, ts.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *Makaleler I*. çev. Şahabettin Yalçın. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Neslioğlu Serin, E. Funda. “Kurgu veya Olgu Oluş Bağlamında Benlik Sorunu”. *Kaygı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*. <https://doi.org/10.20981/kaygi.1082691>
- Nursi, Bediüzzaman Said. *İçtimaî Dersler*. İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2004.
- Nursi, Bediüzzaman Said. *İşaratül İcaz*. İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2007.
- Nursi, Bediüzzaman Said. *Lem'alar*. İstanbul: Zehra Yayıncılık, 1999.
- Nursi, Bediüzzaman Said. *Mesnevî-i Nuriye*. çev. Abdülmecid Nursi. İstanbul: Zehra Yayıncılık, 1988.
- Nursi, Bediüzzaman Said. *Sözler*. İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2003.

- Nursi, Bediüzzaman Said. *Şualar*. İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2005.
- Nursi, Said. *Mektubat*. İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2004.
- Okumuş, Mesut. “Kur’an’ın Tedrici Nüzûl Süreci Bağlamında Mekki ve Medeni Ayetler Üzerine”. *Eskiye* 27 (25 Kasım 2013), 7-21.
- Okumuş, Namık Kemal. “İlmihâl Dindarlığının Ahlâk Algısı ya da ‘Ahlâklı İnsan’ Tasavvurumuzun Geleneksel Kaynakları Üzerine Bazı Tespitler”. *Şarkiyat* 7/2 (19 Mart 2016).
- Okumuş, Namık Kemal. “Mızraklı İlmihâl Kültürü ya da Geleneksel Din Algısını Besleyen Popüler Dindarlığın Etkinlik Alanları Üzerine Bazı Tespitler”. *Şarkiyat* 9/2 (30 Kasım 2017), 900-931. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.319355>
- Okumuşlar, Muhiddin. *Fıtrattan Dine*. Konya: Yediveren Kitap, 2002.
- Ongun, Bekir. *Gelişim Psikolojisi Yetişkinlik Yaşlılık Ölüm*. Ankara: İmge Yayıncılık, 2000.
- Osmanoğlu, Cemil. “Din Eğitiminin Gelişimsel Temeli Olarak İnanç”. *Bilimname Düşünce Platformu* 2/17 (2014), 177-206.
- Önal, H. İnci. “Bilgi ve Bilgi Gereksinimleri”. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (15 Haziran 1993), 0-0.
- Önder, Muharrem. “İslam Hukukunda Bilgisizlik (cehl) ve Hukuki Etkileri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (15 Aralık 2010), 273-305.
- Önel, Arzu - Daşcı, Arzu Derya. “Hayatin Başlangıcı ve Evrim Ünitesinin Ortaöğretim Biyoloji Programından Çıkarılmasına Yönelik Öğretmen Görüşleri: Odak Grup Görüşmesi”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 18/71 (15 Temmuz 2019), 1195-1214. <https://doi.org/10.17755/esosder.497232>
- Özcan, Hanifi. *Epistemolojik Açından İman*. M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Özdemir, Ahmet. “Kur’an’da İhlas”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (01 Aralık 2015), 153-166.
- Özkan, Hakan. “Din Eğitimi Çerçevesinde İbadetlerin, İrade Eğitimi ve Zaman Yönetimiyle İlişkisi”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (30 Haziran 2022), 323-352. <https://doi.org/10.17859/pauifd.1103470>
- Özköse, Kadir. “Mevlana Düşüncesinde Fırat ve Vuslat”. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* Mevlana Özel Sayısı (2005).

- Özvarlı, M. Sait. “İsbât-ı Vacip”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Payot, Jules. *İrade Eğitimi*. çev. Raşit Münir. Kanaat Kütüphanesi, 1932.
- Plantinga, Alvin. “*Is Belief in God Exist*” *Rationality and Religious Belief*. London, 1979.
- Sabuni, Nureddin es-. *Matüridiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995.
- Sağlam, İsmail. “Bazı Öğrenme Kuramları ve Din Öğretimi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (01 Haziran 2009), 251-266.
- Saklı, Ali Rıza. “İnsana ve Topluma Etkisi Bakiminden İdeolojiyi Anlamak / Understanding the Ideology from the Perspective of Human and Society”. *Uluslararası Ekonomi İşletme ve Politika Dergisi* 3/1 (30 Nisan 2019), 109-130. <https://doi.org/10.29216/ueip.527388>
- Sami, Şemseddin. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2005.
- Sarı, Mevlüt. *Arapça Lugat*. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995.
- Sayın, Esmâ. “Tasavvuf Kültüründeki İhlâs Anlayışının Psikolojik ve Terapik Etkileri”. *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 9/17 (2014), 69-76.
- Sayın, Gülşen. “Din Eğitimi Öğretmenlerine Göre Dini Bilgi ve Davranış Değişikliği İlişkisi”. *Artuklu Akademi* 8/2 (31 Aralık 2021), 299-318. <https://doi.org/10.34247/artukluakademi.905194>
- Schunk, Dale H. *Eğitimsel Bir Bakışla Öğrenme Teorileri*. ed. Muzaffer Şahin. çev. Mahmut Yasin Demir. Ankara: Nobel Yayınları, 2014.
- Selçuk, Mualla. “Çocuk Eğitiminde Dini Motifler (Okul Öncesi çağı)”. *Journal of Islamic Reserch* 4/2 (Nisan 1990).
- Selçuk, Mualla. *İslâm'ın Işığında Kadın: TDV Kadın Kolları Konferans ve Panelleri, 1996-97*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1. baskı., 1998.
- Seyyar, Ali. *Davranış Bilimleri Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)*. İstanbul: Beta Yayınları, 2004.
- Sinanoğlu, Mustafaoğlu. “Nübüvvet”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul, 2007.
- Sönmez, Mustafa. “İmanın Ahlâkî Yaptırım Gücü”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/23 (15 Haziran 2011), 117-141. <https://doi.org/10.17335/suifd.44337>

- Sönmez, Vecihi. “İslam Düşüncesinde Bilgi-İman İlişkisi”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/4 (01 Ağustos 2005), 229-247.
- Subaşı, Necdet. “Gündelik Hayat ve Dinsellik”. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/236-267 (2001).
- Suyûtî, Celâleddin. *Cem ’u’l-Cevâmî*. ed. Muhtar İbrahim. Kahire: el-Ezherü’ş-Şerîf, 1426.
- Şafak, Pınar. “Davranışçı Öğrenme Kuramları”. *Öğrenme ve Öğretme Süreçleri*. ed. Sevil Büyükalın. Ankara: Pegem Akademi, 2014.
- Şanlıer, Nevin vd. “Gençlerin Beslenme Bilgi, Alışkanlık ve Davranışları ile Beden Kütle İndeksleri Arasındaki İlişki”. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 29/2 (01 Haziran 2009), 333-352.
- Şeriatî, Ali. *İnsanın Dört Zindanı*. çev. Hüseyin Hatemi. İşaret Yayınları, 1997.
- Tarhan, Nevzat. *Kendinizle Barışık Olmak: Duyguların Eğitimi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.
- Taylan, Necip. “Bilgi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Terry, W. Scott. *Öğrenme ve Bellek: Temel İlkeler, Süreçler ve İşlemler*. çev. Banu Cangöz. Ankara: Anı Yayıncılık, 2012.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-. *Süneni ’t-Tirmizî*. ed. Beşşar Avvâd Ma’rûf. Beyrut: Darü’l-Garbi’l-İslâmî, 1988.
- Turan, Yahya. *Kişilik ve Dindarlık*. Ensar Neşriyat, 2017.
- Tutkun, Ömer F - Okay, Seçil. “Bloom’un Yenilenmiş Taksonomisi Üzerine Genel Bir Bakış”. *Sakarya University Journal of Education*.
- Tümer, Günay. “Çeşitli Yönleriyle Din”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (1987), 213-267.
- Türçan, Talip. “Tedric”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 40/265. İstanbul, 2011.
- Uçar, M. Ertuğrul. “Bağlaşım Kuramı (Araçsal Koşullanma)”. *Eğitim Psikolojisi*. ed. Şerife Işık. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2020. https://www.researchgate.net/publication/321839511_Baglasim_Kurami_Ara_csal_Kosullanma
- Ünal, Menderes. *Eğitim Fakültelerinde Ortak Ders Olarak Okutulan Yabancı Dil Derslerinde Öğrencilerin Bilişsel Hazırbulunuşluk Düzeylerinin Akademik Başarıya Etkisi*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005.

- Ünal, Necdet. “Kur’an’ın İçki Yasağı Tedriciliği Üzerine Bir Araştırma”. *Kelam Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2011), 149-181.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Bürhan”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Nübüvvet”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul, 2007.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Vücut”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 43. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur’an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Zehreveyn, 2015.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi vd. *Hak Dini Kur’an Dili*. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2022. http://ekitap.yek.gov.tr/urun/hak-dini-kur-an-dili--1-cilt-_743.aspx?catid=279
- Yeşilyurt, Temel. “Kur’an’da Bilgi”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (30 Haziran 2004), 1-11.
- Yıldız, Murat. “Benlik Kavramı ve Benliğin Gelişiminde Dinin Rolü”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (2006), 87-127.
- Yılmaz, Malik. “Öğrenme ve Bilgi İlişkisi”. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 29/1 (01 Mart 2009), 173-190.
- Yurdağür, Metin. “Âfakî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yüksek, Ali. “Namaz İbadetinin Tarihi Süreci”. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/2 (01 Nisan 2018), 111-125.
- Yüksel, Galip. “Bilişsel Öğrenme Kuramı”. *Öğrenme Öğretme Kuram ve Yaklaşımları*. ed. Sevil Büyüklan Filiz. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2014.
- Zengin, Fethullah. “Cahiliye Araplarında Bazı İyi Ahlâk Örnekleri ve Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2016).
- Zengin, Mahmut. *Din Eğitimi ve Öğretiminde Yapılandırmacı Yaklaşım*. İstanbul: Dem Yayınları, 2011.
- Türkiye’de Dinî Hayat Araştırması*. Ankara: DİB Yayınları, 2014.

İnternet Kaynakları

- “İçki ve Sigara Kullanımı 2011, Konda Araştırma ve Danışmanlık” <https://konda.com.tr/tr/rapor/icki-ve-sigara-kullanimi-arastirmasi/> (Erişim Tarihi: 05/04/2022)

“Onur” <http://lugatim.com/s/onur> (Erişim Tarihi: 04.02.2022)

“Pew Research Center” https://www.pewresearch.org/global/2020/07/20/the-global-god-divide/pg_2020-07-20_global-religion_0-01/ (Erişim Tarihi: 05/04/2022)

“Tâlim”, <http://lugatim.com/s/T%C3%82L%C4%B0M> (Erişim tarihi: 05/02/2022)

“The Islamicity Foundation’s 2018 Annual”, Report <http://islamicity-index.org/wp/annual-report-2018/annual-report-2018-full/> (Erişim Tarihi: 05/04/2022)

1927 Türkiye Nüfus Sayımı
https://tr.wikipedia.org/wiki/1927_T%C3%BCrkiye_n%C3%BCfus_say%C4%B1m%C4%B1 (Erişim Tarihi: 25.02. 2022)

Yatkın, Kerim. “Çocuk ve Televizyon”, <https://kevkebi.wordpress.com/2008/05/27/>, (Erişim Tarihi: 25.09.2022)